

ERDÉLYI MÚZEUM

LVI. KÖTET

1994. 3–4. FÜZET

Az 1568. évi tordai országgyűlés
és az erdélyi vallásszabadság

*

Schönherr Gyula élete és munkássága
(1864–1908)

*

Bánffy Miklós, az Erdélyi Lapok
főszerkesztője

*

Dr. Pataki Jenő
Erdély első orvostörténésze

*

Műhely

*

Megemlékezés
Benda Kálmánról
Gunda Béláról

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1994

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Csetri Elek (felelős szerkesztő), Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj 1 C.P. 191 România

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*

János Zsigmond fejedelem uralkodása alatt, 1568 januárjában, a Tordán tartott erdélyi országgyűlés az alábbi törvényt hozta: „Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésibe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszeritse az ű lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyőgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.”

A vallásszabadságért vívott harc az emberi jogokért folytatott sok évszázados küzdelem egyik fontos fejezete volt. Egyetemes vonatkozásban a kérdés történetének könyvtárnyi irodalma van, íróik azonban, ritka kivételektől eltekintve, az erdélyi fejlődést nem ismerik, s így nem tudják, hogy a fejedelemségben Európa nyugati részeit messze megelőzve, elsőnek mondták ki négy vallás szabadságát és egyenjogúságát.

Mielőtt azonban szorosabban vett tárgyunkra, az erdélyi vallásszabadság történetére térnénk, tekintsük át emlékeztetőül a felekezetek európai együttélésének legfontosabb állomásait.

A középkori Európa nem ismerte a vallási türelmet. A római katolikus egyház a tanaitól való minden eltérést eretnekségnek bélyegzett, s mint Isten elleni bűnt, máglyahalállal sújtott. Nem hozott megértést vagy türelmet az övétől eltérő vallási felfogások iránt a reformáció sem. Kálvin János kinyomtatott írásban fordult szembe egykori fegyvertársával, Sébastien Castellióval, amikor az a türelem, más tanítások megtűrése mellett emelt szót, és tudjuk, hogy a Szentháromságot tagadó Servet Mihály megégetésével is egyetértett. Theodor Bèze (akit a magyarok Béza Tivadarként emlegettek), vagy később az anglikán prédikátor Thomas Edwards egyaránt úgy vélte, hogy a „libertas conscientiae”, a lelkiismereti szabadság, más hiten lévők megtűrésének a gondolata a sátán találmánya, hogy az emberekben kételyt ébresszen és meggyöngítse a hitet. Pierre Jurien, a Franciaországból vallása miatt menekülni kényszerült hugenotta pap, még 1687-ben megjelentetett könyvében is azt hirdette, hogy a kálvinista egyháznak joga van a más vallásban tévelygőkre erővel is rákényszeríteni az „igaz hitet”. Egyes humanista gondolkodókat kivéve, a más vallásúak iránti türelem, a lelkiismereti szabadság elismerése a reformáció korában csak az erősen kisebbségben lévő vallási irányzatoknál jelentkezett.

A 17. század második felében az ember természetes jogairól kibontakozó irodalom fordította a figyelmet a vallási türelem kérdésére. Samuel Pufendorf, a neves jogász a Bibliából vett idézetekkel bizonyította, hogy a vallás szabad megválasztása és gyakorlása az ember ősi joga, amibe az egyházi vagy világi felsőbbségnek nincs joga beleszólni. A

* Elhangzott 1993. március 20-án Tordán, az erdélyi vallásszabadságot kinyilvánító 1568-as tordai országgyűlés 425. évfordulója alkalmával rendezett ünnepség tudományos ülésén.

kérdés nagy vitát váltott ki, de csak elméleti síkon maradt. John Locke híres munkája, az 1689-ben kiadott *Levél a vallási toleranciáról* is filozófiai problémaként tárgyalta a kérdést, a gyakorlati megvalósításra még csak javaslata sem volt. Az általános, mondhatjuk modern értelemben vett vallási türelem csak a 18. század végén született meg, a francia forradalom nyilatkozatában az emberi jogokról.

A középkori eretnek mozgalmak helyi jellegűek voltak, a római egyház egységét nem tudták megbontani. A 16. században Luther Márton felléptével induló reformáció azonban már Európa egészére kiterjedt, és egész országokat szakított ki a katolikus egyházból. Miután a régi és az új egyházak közötti évtizedes vallásháborúk során nyilvánvalóvá lett, hogy egyik fél sem tudja a másikat meggyőzni vagy térdre kényszeríteni, az együttélés valamilyen formában rendezni kellett. Így jött létre politikai kényszerűségből 1555-ben az augsburgi vallásbéke, mely azzal, hogy elismerte az evangélikus (lutheránus) vallást, először mondotta ki, hogy a nyugati kereszténységen belül nem csak egy vallás lehetséges. A két felekezet együttélését azonban az akkori politikusok sem tartották megvalósíthatónak. A béke szerint minden ország, tartomány, birodalmi szabad város választhatott, hogy a két vallás közül melyiket akarja követni, de választásuk megszabta a joghatóságuk alatt élők vallási hovatartozását is. Vagyis a béke rendelkezése szerint a másik egyházi tanítás hívei szabadon távozhattak vagyonukkal együtt. Egy kormányzati egységen belül tehát csak egy vallás, egy egyház létezhetett.

Majdnem száz év múlva, 1648-ban a vesztfáliai békében emelték be az elismert felekezetek közé a református (kálvinista) egyházat. Mivel pedig közben nyilvánvalóvá lett, hogy az „egy ország — egy vallás” elve a gyakorlatban a legtöbb helyen nem volt megvalósítható, tágitották a lehetőséget. Eszerint egy ország területén belül élhetnek mind a három felekezethez tartozók, de a tartományuraknak, a földesuraknak jogában áll a maguk vallására kényszeríteni jobbágyaikat. Ez a „cuius regio, eius religio” elve: akié a birtok, az szabja meg a vallást. Egy városon, tartományon vagy birtoktesten belül tehát a vesztfáliai béke továbbra is egyetlen vallás uralmát tartotta megvalósíthatónak.

Ha merev szabályok — főként a városokban — nem is érvényesültek mindenütt, azaz több felekezet élt együtt több-kevesebb békességben, uralkodó egyház mindenütt csak az egyik volt közülük; a többi csupán olyan tolerált, megtűrt maradt, amelynek vallásgyakorlatát nemegyszer korlátok közé szorították.

A nyugat-európai egyháztörténeteszek általánosnak mondható felfogása szerint a felekezeti egyenjogúságot először az angol parlament iktatta törvénybe 1653-ban Cromwell nyomására. Ez az egyenjogúság csak a keresztény vallásokra vonatkozott, s közülük is kizárták az unitáriusokat. Ez is mutatja, hogy az egyenjogúsítás nem a mai értelemben vett lelkiismereti szabadság nevében történt, hanem politikai megfontolásból, hogy biztosítsa a társadalom egységét.

Európa nyugati felében, északi, déli vagy középső részein nagyjából egységes vallási tömbök alakultak ki. Itália és a Pireneusi-félsziget egységes katolikus volt, Skandinávia evangélikus, a német államok országoként katolikusok, evangélikusok vagy a Rajna mentén reformátusok voltak, s miután XIV. Lajos visszavonta 1685-ben a protestáns kisebbségnek a nantes-i ediktumban adott szabadságjogokat s a hugenottákat áttérésre vagy emigrációra kényszerítette, Franciaország is egységesen katolikussá lett. Európa keleti részén azonban a vallási kép sokkal tarkább volt, s különösen az volt a Kárpát-medencében és éppen Erdélyben, ahol nemegyszer egy településen belül is több, két vagy három felekezet hívei éltek együtt. A békés együttélés megteremtésére itt más utat kellett járni, mint az előbb említett tájakon.

A különböző vallások együttélése itt egyébként is évszázadok óta hagyományos volt. Erdélyben, a nyugati és keleti kereszténység határán, a római és az ortodox egyház egyaránt jelen volt, s az 1400-as években Csehországból a huszitizmus is áterjedt a déli részekre. Zsigmond király az 1430-as években Rómából a domonkos rendi inkvizíciót is behívta ellenük, a 16. században pedig a reformáció mindegyik hulláma elérte Erdélyt, és híveket szerzett. A felekezeti tarkaságot még erősítette az etnikai: a vallási különbség nem egy esetben nemzetiiségi különbséget is jelentett.

Az ortodox vallású románokat kivéve, akiket a reformáció nem érintett, az 1550-es évekre Erdély lakossága a lutheri reformációhoz csatlakozott; maga a fejedelem, Szapolyai János Zsigmond is. Katolikusként csak a Székelyföld egy része, Csíkszék és néhány főúri család maradt meg. A gyulafehérvári és a váradi katolikus püspöki széket nem töltötték be, a püspökség javait az állam foglalta le. 1557-ben az országgyűlés törvényben bevett vallással nyilvánította a lutheri evangélikus vallást, azaz a katolikussal azonos jogokat biztosított számára. Majd amikor a magyar lakosság s a fejedelem is a kálvini irányhoz csatlakozott (az erdélyi szászok, tudjuk, megmaradtak a lutheránus vallásban), az 1564. júniusi tordai országgyűlés bevett vallással nyilvánította a reformátust is. Ahogy a törvény szövege mondja: „A királyi városok, mezővárosok és a falvak bármelyik vallást követ-hessék, hitükön való prédikátort tarthassanak, a velük ellenkezőt pedig elbocsájthassák.” Azaz: a települések maguk határozzák meg, hogy melyik egyház tanítását fogadják el, s aki a választással nem ért egyet, elköltözhet. Nem nehéz ebben a szövegben az 1555. évi augsburgi vallásbéke hatását felismerni: egy településen csak egy vallás alkosson közösséget. A különbség csak annyi, de ez nem jelentéktelen, hogy a választás szabadságát a paraszti mezővárosoknak és a falvaknak is megadja, s hogy a fejedelem vallása nem válik privilegizált államvallássá.

Az erdélyi reformáció azonban ezzel még nem fejeződött be: a reformátusok egy része a magyarul unitáriusnak nevezett antitrinitárius tanokhoz csatlakozott, s udvari papjának, Dávid Ferencnek hatására János Zsigmond fejedelem is unitáriussá lett. Így került sor 1568-ban a tordai országgyűlésen az unitárius vallás egyenjogúsítására.

425 évvel ezelőtt a tordai országgyűlés négy vallás — a katolikus, evangélikus, református és unitárius — szabadságát és egyenjogúságát mondta ki. Tegyük hozzá: elsőnek a világon. Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötté áll az egyháznak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágysági vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezetűeket szidalmazni, papjait gyalázni, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni. Egy olyan korszakban, amelyben tőlünk nyugatra a vallás nevében az országok háborút viselnek egymás ellen, amikor Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzés több tízezer hugenotta halálát hozza, amikor a Habsburg-császár kijelenti, hogy inkább váljék lakatlan sivataggá országa, de nem tűri meg a protestáns vallásúakat — Erdély a felekezeti béke földje. Itt később is, a katolikus Báthory István vagy a református Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában minden felekezet képviselője jelen van, s a felekezeti panaszokat a négy bevett vallás képviselőiből álló bizottságok vizsgálják meg. A vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete.

Akadtak, akik az erdélyi négy vallás rendszerének jelentőségét azzal próbálták kisebbiteni, hogy a tordai országgyűlés végzése nem a modern lelkiismereti szabadság elvéből fakadt, amit az is mutat, hogy a felekezetek közötti viták továbbra sem szűntek meg, nemegyszer az ellentétek helyi összetűzésekhez vezettek, s egyébként is az

egyenlőségen belül a három protestáns vallás hatalmi túlsúlya mindvégig érezhető volt. Nem a lelkek megbéküléséről volt tehát szó, mint napjaink ökumenikus felfogásában, hanem csupán politikai szempontú megegyezésről.

Azt hiszem, történetietlen volna a 16. századi Erdélytől azt elvárni, hogy a 20. század emberének szellemét és mentalitását képviselje. Száz évvel később Cromwell és az angol parlament vallási toleranciáját sem századunk lelki szabadságának eszménye vezette. A társadalmi együttélés békés lehetőségét akarták megteremteni, politikai érdekből. Ezt tette Erdély is, csak száz évvel korábban és tágabbra vonva a kereteket, mint Anglia, hiszen az unitáriusokat sem rekesztette ki a vallási egyenlőségből. Azt is felemlégetik időnként, hogy a görögkeleti egyház nem került a bevett vallások közé. Való igaz: jöllehet az ortodox egyház Erdélyben teljes szabadságot élvezett, saját püspökeinek kormányja alatt élhette a maga külön egyházi életét, de a bevett felekezeteknek osztályrészül jutó politikai jogokat nem élvezett. Az egyenlőség gondolata csak a nyugati egyház határain belül érvényesült, ennyiben Erdély sem tudta átlépni a 16. századi gondolkozás és világnézet határait.

A vallási türelem, a négy bevett vallást biztosító rendelkezés mögött minden bizonnyal politikai, társadalmi érdekek állottak. A két nagyhatalom közé ékelt kicsiny fejedelemség nem engedhette meg magának, hogy belső ellentétek utat nyissanak a külső ellenség számára. Ugyanakkor a tordai országgyűlésnek a hitről mint Isten ajándékáról leírt szép mondata már előlegezi későbbi évszázadok gondolkozását, mely a nemzeti vagy politikai hovatartozástól függetlenül a vallást, és emberi jogként tisztel minden hitbeli meggyőződést.

Az 1568. évi tordai országgyűlés mérföldkő az eltérő hitbeli meggyőződésűek szabad és egyenrangú együttélésének biztosításában. Az erdélyi fejedelemség példát mutatott toleranciából az akkori Európának, sőt részben a mainak is.

Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908)

1. 1910. augusztus 20-án lélekemelő ünnepség színhelye volt Nagybánya. A város jelképévé vált István-toronytól alig százméternyi távolságra, a korabeli Bercsényi Miklós (ma Cloșca) utca 11. szám alatt fekvő Schönherr-ház falára helyezett emléktáblát leplezték le ezen a napon.

Az ország minden részéből idesereglett történészek, múzeumi szakemberek, művészek, egykori barátok és tisztelők mellett a nagybányaiak rótták le kegyeletüket a több mint két éve halott Schönherr Gyula emléke előtt. A közadakozásból készült emléktáblával és a kegyelet virágkoszorúival annak a tudós embernek az emléke előtt tisztelegtek, aki tehetségének és hangvászorgalmának köszönhetően, a századforduló éveiben a tizenegyezernél alig valamivel több lakost számláló Nagybánya fiai közül elsőként mondhatta magának a tudományos akadémiai tagsági címet.

Az azóta eltelt hosszú időszak folyamán a társadalom életében óriási gazdasági, társadalmi és politikai változások mentek végbe. Ezekkel párhuzamosan a különböző tudományágak és így a történelem is nagyot lépett előre. Haladásunk érdekében az előttünk járt történészek munkásságát is számba kell vennünk, a hagyományokat is értékelnünk kell. Ezen megfontolások késztetnek arra, hogy a továbbiakban az olvasóval együtt nyomon kövessük Schönherr Gyula pályájának alakulását, és ennek fényében megkíséreljük számba venni azokat az eredményeket, amelyeket ez a napjainkban ritkán emlegetett elődünk magának vallhatott.

Célunk elérésében mindenekelőtt Schönherr nyomtatásban megjelent műveire támaszkodunk. Fölhasználjuk továbbá Morvay Győző 1910-ben megjelent „életrajz-vázlatát”, valamint a Hoffman Árpádné Schönherr Szidónia másolatában fennmaradt, ma a Nagybányai Állami Levéltárban őrzött, majdnem 900 sűrűn írott lap terjedelmű, a maguk teljességében egy gazdag naplóval is felérő, főként a család tagjaihoz írott Schönherr-leveleket.¹ Nagy segítség volt számunkra a Nagybányai Múzeum könyvtárában található több Schönherr-kézirattöredék és az általa összeállított oklevélgyűjtemény, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában őrzött Schönherr-hagyaték leltárának áttekintése is.

2. Schönherr Gyula 1864. szeptember 26-án született Nagybányán. Antal nevű apja a XVIII. század végén Pozsonyba és onnan Kapnikbányára szakadt bajorországi Schönerrek leszármazottja; jogot végzett, és kezdeti írnokoskodás, illetve ügyvédeskedés után évtizedeken át Nagybánya választott, utóbb kinevezett rendőrfőkapitánya volt. Anyai nagyszülei — Csausz Bogdán, illetve Verzár Veronika — mindkét ágon az Erdélybe telepedett s innen a XVIII. század második felében Nagybányára került örmény telepesek unokái, akik révén a korán árvaságra jutott Csausz Anna a nagybányai Décsény nevű határrészen inkább jelképes, mintsem vagyoni értéket jelentő szőlőt örökölt. Sokkal számottevőbb útravalónak bizonyult anyja számára a pesti angol kisasszonyok intézetében

¹ Morvay Győző: *Schönherr Gyula (Életrajz-vázlat) = Schönherr Gyula dr. emlékezete.* Szerk. Morvay Győző. Bp. 1910. (ezután rövidítve: SchEml.) 7–81. — Schönherr Levéltár (a továbbiakban rövidítve SchLev.) 877. Az életrajz összeállításában Morvay idézett munkájára és Schönherr leveleire támaszkodunk. A továbbiakban ezekre csak idézetek esetén fogunk külön is hivatkozni.

szerzett magas fokú zenei képzése: kitűnő zongorajátékával és idős koráig megőrzött szervezőképességével évtizedeken át a nagybányai zenei élet vezéregyénisége volt. A szülőknek Gyulával együtt öt gyermekük volt, akik közül négy érte el a felnőtt kort.

A szülők széles körű műveltsége a korszak haladó jellegű társadalmi, politikai és művelődési eszméinek befogadására való törekvéssel párosult. A gyermek, majd serdülő Schönherr Gyula magára eszmélésének éveiben a szülői házban gyakran megfordult a száműzetésből hazatért „vad gróf”, Teleki Sándor, valamint az utóbbihoz látogató Türr István tábornok és ifjú Lendvay Márton színész. A Schönherr-házban szállt meg a városba látogató Jókai Mór is. Mindez nem múlt el nyomtalanul az elemi és gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végző ifjú felett. Érdeklődését a családi könyvtár történelmi, természetrajzi és szépirodalmi művei is alakítják, másrészt a város környékén tett kirándulások egész életére beléoltják a természet szépségei iránti szeretetet. Gyerekfővel, 13 éves korában a padlásokról és szekrényfiókokból előkerült „régiségekből” megrendezi élete első kiállítását, majd még ugyanabban az évben másodmagával szerkeszti és írja a *Házi Értesítő* és a *Hajnal* című, mindössze egy-egy számot megért diáklapokat. Tizenhat esztendő, amikor „Numizmatica” néven rendezett kiállításának katalógusában a Nagybányán ismeretes régi pénzek mellett már építészeti maradványok, régi edények és öltözetek is megjelennek. Édesanyja közvetlen irányításával zongorázni tanul, és amikor 1880-ban a gimnázium VI. osztályát befejezi, kulturált zongorajátékát hallva, sokan sikeres művészi pályát jósolnak az ifjú Schönherrnek.

A zene és a történelem iránti érdeklődése a gimnázium Szatmáron végzett utolsó két éve alatt is tart. A *Thököly-féle fölkelés előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről* című, 254 lap terjedelmű pályamunkáját a szatmári Kazinczy Kör díjnyertesként jutalmazza. Ekkor azonban életében törés következik: családi elhatározásra 1882 őszén a bécsi Pázmáneumba kerül. Pártfogói fényes egyházi karriert jósolnak az értelmes és törekvő papnövendéknek, ő azonban hamar rádöbben, hogy ez a pálya nem neki való. A szakítás gondolatát még decemberben közli szüleivel, és ettől az időtől kezdve minden levelében panaszkodik az intézetben uralkodó „XVI. század elei viszonyok”-ra. Folyton bírálja a Pázmáneum nevelési elveit, nem érzi otthon magát az intézetben, ahol egyesek szemében a zenével, sőt a történelemmel vagy a régészettel való foglalkozás is bűnnek számít. Apja és az apai rokonság azonban hallani sem akar az intézet elhagyásáról, így áthidaló családi határozat születik: Gyula végezze el az első évet, s a többi őszig majd eldől. Alávetve magát a család akaratának, sikerrel vizsgázik, de már év közben minden szabad idejét zongorázással, valamint történelmi, művészettörténeti, régészeti és numizmatikai olvasmányokkal tölti.

A következő év, 1883 őszén az apai támogatás megvonása árán is budapesti joghallgató lesz. A kötelező jogi tanulmányok mellett érdeklődése kezdettől fogva a történelem és ezzel összefüggő alaptudományok elsajátítására irányul. Már elsőéves korában órarendjében Kerékgyártó Árpád hazai művelődéstörténete heti négy, Thorma Károly római éremtana egy, Horváth Árpád jogtörténeti bevezetése az oklevéltanhoz egy órával szerepel, majd a másodéven ezeket Wenzel Gusztáv *Magyar bányajog* című előadása, Kerékgyártó történelemelmélete, Thorma numizmatikája, továbbá Szádeczky Lajosnak a román fejedelemségek és Erdély kapcsolataival foglalkozó kurzusa egészíti ki. Felkészülése céltudatos; másodéves korában, jóval az egyetemi kurzusok megkezdése előtt, 1884. augusztus 6-án írja egyik levelében: „beiratkoztam Wenzel bányajogi előadásaira is,

melyre az ősrégi bányaváros [Nagybánya] tisztán bányászati alapon emelkedő fejlődése tanulmányozásánál okvetlen szükség van”.²

Az egyetemi óralátogatással párhuzamosan kezdettől eljár a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia történelmi osztályának üléseire. Szádeczky ajánlatára 1883 decemberében az előbbi tagjává válik. Megélhetése biztosítása érdekében rövidesen a Nemzeti Múzeum könyvtáránál napidíjas gyakornoki alkalmazásért folyamodik. Alig másfél hónapi „igen heterogén munkakör” betöltése után 1884. május 19-én, Fejérpataky László kérésére a könyvtári osztályhoz tartozó levéltárba kerül, ahol — mint írja — „most [...] kizárólag oklevelekkel és történeti dolgokkal foglalkozom”.³ A hírneves diplomatikus Fejérpataky és Schönherr között életre szóló kapcsolat létesül, mely a kezdeti oktató–tanítványi viszony meghaladásával fokozatosan munkatársi és egymást kölcsönösen kisegítő barátsággá érik.⁴

Az egyetemi hallgató és napidíjas múzeumi gyakornok Schönherr nagy akaraterővel és munkakedvvel tanul és dolgozik; jó munkabeosztásának köszönhetően már 1884 novemberében Nagy Imre felszólítására az Anjou-kori okmánytár szerkesztésében segédkezik, a Századok számára elkészíti *Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak* címmel a következő évben megjelenő első nagyobb tanulmányát és a még ugyanabban az évben magyar és német nyelven kinyomtatott *A Margitsziget történetének vázlat*a című összeállítását. 1886 első fele „nagybányai év”: az ekkor elkészült, tudományos körökben felolvasott és a Turulban megjelent *Nagybánya régi pecsétjeiről* című tanulmányával Schönherr osztatlan sikert arat, majd a Nagybánya és Vidéke című hetilapban cikksorozata jelenik meg, melyben a Szatmár vármegyei múzeumegyesület megalakítását sürgeti, egy másik cikkében pedig a XV. századi Nagybánya egyházi és művelődési életébe nyújt betekintést.

Tehetsége és szorgalma elismeréseként tanulmányai utolsó évében (1886–87) a Történelmi Bizottság jelöltjeként ösztöndíjjal a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschungba kerül. Az itt töltött év céltudatos munkálkodásának jellemzésére az 1886. november 20-i leveléből idézünk: „Főtantárgya az intézetnek a diplomatika, melyet Sickel ad elő. Egy historikusnak mindenesetre szüksége van diplomatikai ismeretekre, hogy levéltári kutatást tehessen.” Schönherr nem akar „diplomatikus” lenni, erre a hazai egyetemen ott van Fejérpataky. A német és közvetve az osztrák oklevéltan, amint arra már otthon is felhívták a figyelmét, eltér a magyarországitól, ám az intézet látogatása során a tudományág legkorszerűbb módszereit sajátíthatja el, s ez egyúttal „lépcsőfok az akadémiai tagságra”.⁵ Szorgalmasan tanulmányozza a bécsi Udvari Kamara levéltárát; itteni kutatásai eredményeképpen később négy közleményt jelentet meg a Történelmi Tár és a Turul hasábjain.

Bécsből visszatérve, 1887. októberi kezdettel ismét napidíjas gyakornoki állást vállal a Nemzeti Múzeumban, s kezdettől a levéltárban dolgozik. Rövidesen évi 1200 forintos fizetéssel járó bécsi állami hivatalnoki állást ajánlanak Schönherrnek. A fiatal tudós azonban tudományos előrehaladása érdekében, rövid habozás után, hátat fordít a cseppet sem megvetendő, társadalmi emelkedést jelentő ajánlatnak, és megmarad az eddigi 600 forintos napidíjasi állásában. 1887 második felét és a következő évet köznapi feladatai elvégzése mellett levéltári kutatással töltötte; többek között Zágrábban is dolgozik. Részt

² SchLev. 48.

³ Uo. 48.

⁴ Mályusz Elemér (kiad.): *Zsigmond-kori oklevéltár*. Bp. 1956. I. VII.

⁵ SchLev. 61, 70–71.

vesz a *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára* szerkesztésében, pecsétanni értekezéseket közöl, felmérést *Nagybánya nyilvános könyvtáraitól*, és a magyar könyvnyomtatás történetéhez kapcsolódó cikket jelentet meg. Szorgalmasan készül doktori szigorlatára és értekezésének megvédésére. 1889. február 23-án „államtudori” doktorrá avatják.

Még csaknem hat hónapot kell várnia „múzeumi levéltári gyakornokká” történő kinevezésére. Nem kis malíciával írja ezzel kapcsolatban: „A levéltárban most már egy napidíjas van alám rendelve, s Fejérpataky távollétében én vagyok a főnök!”⁶

Közbenjárására és érdemei elismeréseként a Történelmi Társulat elhatározza, hogy 1889-ben Máramaroszigeten tartott vidéki gyűlésének meghosszabbításaként augusztus második felében Nagybányán „partikuláris konventikulumot”, fiókülést tart. Ennek megszervezése Schönherre hárul, aki emellett a nagybányai városi levéltárról is előadást tart. A sikeresen megrendezett ünnepély növeli Schönherr népszerűségét, aki ekkor már tudatosan készül első olaszországi tanulmányútjára, melyre 1889. december 21. és 1890. március 28-a között került sor.

Itáliai tartózkodásának legfőbb állomásai Velence, Bologna, Firenze, Pisa, Livorno, Nápoly, Palermo és főként Róma. Bárhol fordult meg, a levéltárak és könyvtárak állandó látogatásán kívül mindig módot talált arra, hogy megismerkedjék a város és a környék nevezetességeivel; a múzeumok, képtárak és templomok látogatása mellett sok időt szánt az olasz földön lépten-nyomon előforduló műemlékek és más természetű nevezetességek megismerésére. Küldetésének fő célja a vatikáni levéltárban végzendő kutatás, s ezen belül főként a Mátyás király uralkodásával összefüggő emlékek feltérképezése volt. Fraknoi Vilmos, a *Vatikáni Magyar Okirattár* (Monumenta Vaticana) főszerkesztője — Schönherr kutatásainak eredményével szerfölött elégedetten — megbízza őt a sorozat VI. kötetét felölelő, *Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490* című munka sajtó alá rendezésével. A kiadvány 1894-ben jelent meg, és egyhangú vélemény szerint mindenben megfelelt kora követelményeinek.

Schönherr időközben már 1890 novemberétől a Magyar Könyvszemle segédszerkesztőjeként dolgozik, egy évvel később tagja lesz a Heraldikai és Genealógiai Társaság igazgatóválasztmányának, majd 1892 februárjában a társaság jegyzőjévé, utóbb titkárává és a Turul főszerkesztőjévé választják. 1891 nyarán saját költségén, évi szabadsága idején Münchenben kutat. Két év leforgása alatt (1891–1892) különböző folyóiratok hasábjain 14 közleménye és tanulmánya jelenik meg. Jogosan írhatta tehát a Pesti Napló Schönherről: „egyike fiatal tehetséges történészeinknek”.

Magasra ívelő tudományos sikerei erkölcsi téren kárpótolják mostoha anyagi helyzetéért, amelyben múzeumi tisztviselőként tengődött. Ennek tudatában keserű kifakadással írja: „...az állam az intézetek tudományos jellegének ignorálásával úgyszólván kezelési hivatal színvonalára akarja süllyeszteni a múzeumokat, [...] a minisztérium ránk vonatkozó terveiből megtudhattuk, hogy odafent [...] még csak azt a javadalmat sem akarják megadni, amit a tanárok élveznek. S hagyják, hogy diplomás emberek, szaktudósok gyakornoki címmel szolgáljanak éveken keresztül. Ilyesmi csakis Magyarországon lehetséges, ahol a képviselőválasztásra milliókat dobnak ki, de egynéhány ezer forintot sajnálnak az ország első tudományos intézetétől.”⁷ Elégedetlenségét nemcsak hozzátartozóival osztja meg, hanem egyik mozgatójává és cselekvő részesévé válik annak a

⁶ Uo. 117.

⁷ Uo. 245.

mozgalomnak, mely a „múzeumosok” részéről Csáky és Wekerle minisztereknél küldöttségileg szorgalmazza tarthatatlan helyzetük rendezését.

Ennek ellenére az 1892-es esztendő Schönherr részére a tudományos hírnév megalapozásának éve: Mátyás király fiáról, Corvin Jánosról készülő monográfiája tervezetével és ennek kidolgozott első fejezetével elnyeri a Bay Ilona által felajánlott 30 aranyat. A monográfia teljes anyagának összegyűjtése céljából 1893 nyarán a kelet-sziléziai Troppau és Boroszló könyvtáraiban és levéltáraiban kutat. Egyes fejezeteinek többszörös átdolgozása után a mű kézirata 1894 kora tavaszán nyomdába kerül. De Schönherrt már újabb feladatok várják.

1893 februárjában a Történelmi Társulat választmányi tagja, ez év augusztusától pedig a Magyar Könyvszemle ideiglenes, majd tényleges főszerkesztője lesz. A múzeumi levéltár időközben az ő vezetése alá kerül, majd 1894 áprilisában végre kinevezik a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárnokává. Bevásárlják a Teleki-oklevéltár XVI–XVIII. századi részének 2. kötetét előkészítő szerkesztőbizottságba, ahol többek között Tagányi Károllyal dolgozik együtt. A soron következő legnagyobb feladatot azonban a Szilágyi Sándor főszerkesztő irányításával megjelenő millenniumi *A magyar nemzet története* jelenti, melynek 1894 októberétől Schönherr segédszerkesztője és társszerzője. Ő írta a III. kötetben *Az Anjou-ház örökösei* című, mintegy 250 lapnyi terjedelmű részt.

Fejérpataky önzetlen segítsége mellett is, aki az általa tervezett *Zsigmond-kori oklevéltár* meglévő anyagát Schönherr rendelkezésére bocsátotta, e rész megírása sok gonddal járt; még az 1895 októberében tett olaszországi utazása idején is ezen dolgozott, és így az év végére sikerült befejeznie.

Tudományos alkotó munkásságának elismeréseként 1896 májusában elnyeri a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságát. A kitüntetést érthető örömmel fogadja; tudja, hogy keményen megdolgozott érte.

Ebben az időben munkaerejét a megsokasodott szerkesztési feladatok kötik le. Szilágyi Sándor, súlyosbodó betegsége következtében, az év nagy részét gyógykezeléssel külföldön tölti, s így az elvállalt és halasztást nem tűrő millenniumi kötetek szerkesztése Schönherr vállára nehezedik. Emellett rá vár a Turul és a Magyar Könyvszemle gondozása is.

Akadémiai székfoglaló értekezésének témájául a Zsigmond király uralkodása első szakaszát szinte teljesen kitöltő és főként a Nápolyi László nevéhez fűződő külföldi trónkövetelések bemutatását választja. A korszakkal foglalkozó német, francia és olasz szakirodalom eredményeinek felhasználásán alapuló értekezése osztatlan elismerést kap: „ez az én hetem volt” — írja haza 1897. április 5-én nem kis büszkeséggel.⁸ A közeljövő fő feladataként az egyetemi magántanári képesítés elnyerését, másrészt kora ifjúságától érlelt álmának — mely 1896 augusztusa óta szerződési kötelezettségévé is vált —: Nagybánya város monográfiájának megírását tűzi ki. Ám mindkét irányban lassan halad; rövidesen rá kell döbennie, hogy megélhetésének biztosítása érdekében vállalt szerkesztőségi feladatai és különféle bizottsági kötelezettségei ideje és munkaereje nagy részét lekötik: „Legtöbb időt vesznek igénybe ezek a disznó gyűlések.”⁹

Levéltári munkássága során éveken át a kisebb-nagyobb családi levéltárak átvételét intézi. Ennek érdekében rengeteget levelezik, és még többet utazik; fogadóesteken van jelen, politikusok és művészek társaságában alkalma nyílik betekinteni az ország politikai

⁸ Uo. 418.

⁹ Uo. 415.

életének kulisszái mögé is. A látottakat éles elmével mérlegeli, és 1898 januárjában megállapításait rögzítve ezeket írja: „...közállapotaink fent és alant teljes romlásnak indultak [...] egy kis történelmi szemmel végigszámlálva az emberiségnek nagy határköveit, nem nehéz megjósolni a nagy szociális forradalmat, mely 20 év múlva, talán előbb is, új képet fog adni a világnak.”¹⁰

Tudományos céljai megvalósítása érdekében 1897. szeptember 17. és október 15-e között Zágráb, Velence és a dalmát tengerpart egykori központja, Zára levéltáraiban és könyvtáraiban kutat, ezek eredményeként akadémiai székfoglalóját kibővíti, és a következő évben önálló füzetben is megjelenteti. Emellett 1898-ban főként heraldikai tanulmányokat közöl, de ugyanebben az évben Nagybánya középkori történetével kapcsolatos több alkalmi összegezése is napvilágot lát, mintegy jelezve, hogy szülővárosa iránti kötelezettségeiről sem feledkezett meg. Ez év nyarán megjelenik *A magyar nemzet története X.* kötete is. „Szép vállalkozás volt — írja Schönherr —, és sok öröömöm tölt benne, de a Zsigmondkori rész írói babérjain meg a pénzbeli hasznon kívül a segédszerkesztésből nevemre nem sok dicsőség háramlik, inkább úgy tekintem, mint az utolsó köteles áldozatot az öreg Szilágyi Sándorért, akiről bizony mikor hozzákezdünk, nem hittük, hogy meg fogja érni a végét.”¹¹

Úgy tűnik, Schönherr okult a közelmúlt tapasztalatain, és képességeit a jövőben a tudományos kutatás terén szándékszik kamatoztatni. Ám nem így történt! Némi többletjövedelem reményében elfogadja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének titkári munkakörét, s ebben a minőségében éveken át ereje nagy részét szervezési kérdésekkel fogja lekötöni. 1898. december 16-i levelében írja: „...dolgoim nemhogy fogynának, hanem úgy nőnek, mint a lavina, s attól félek, hogy egyszer csak maguk alá fognak temetni.”¹² A kívülálló éveken át erről a belső tusról mit sem sejt, mert kisebb horderejű feladatainak példásan eleget tesz. Sőt, rövidesen benyújtja az egyetemre magántanári képesítése iránti kérelmét, és készül második római hivatalos kiküldetésére. Ez alkalommal az Akadémia Forster Gyula és Scitovszky János nevére alapított 1300 koronás díjával utazik. 1899. január 28. és május 18. között Firenzében és főként Rómában kutat. Visszatérve átveszi a Szilágyi Sándor halálával gazdátlaná váló *Magyar Történelmi Életrajzok* szerkesztését, majd 1899. július 31-én részt vesz a Petőfi halálának 50. évfordulója alkalmából szervezett segesvári, illetve fehéregyházi ünnepségeken. Ezek végén elítélően nyilatkozik a kormányhoz közel álló körök sovén magatartásáról: „egészen kár volt Bathának s azután a banketten egy csomó bőséges magyarnak provokálni” a nemzetiségeket.¹³

Főfelügyelőségi titkári tisztségében a századforduló éveiben részt vállal az ország egész területét átfogó vidéki múzeumi és könyvtári hálózat szervezésében. Foglalkozik az aradi, temesvári, szatmári, máramarosszigeti és nagybányai múzeumokkal és könyvtárakkal is. Tudományos kutatásokra azonban alig jut ideje. 1900. szeptember 28-i levelében írja: „...tegnapelőtt töltöttem be a 36. évet, s bizony nem merek mérleget csinálni erkölcsi és anyagi aktívaim és passzívaimról, mert félek, hogy nem lennék megelégedve.”¹⁴ Éveken át a nagyobb fizetéssel járó igazgató-őri kinevezését várja, mely lehetővé tenné számára, hogy szerkesztői és más adminisztratív jellegű munkái egy részétől megszabaduljon. „...soha sem fájlaltam jobban, mint mostanában, hogy aktagyártással és ülésezéssel kell

¹⁰ Uo. 462.

¹¹ Uo. 487.

¹² Uo. 494.

¹³ Uo. 549.

¹⁴ Uo. 585.

elfecérelnem a drága időt, melyet oly szépen használhatnék fel tudományos feladataim teljesítésére.”¹⁵ 1901. november végi soraiból idéztünk, de e kérdés leveleinek visszavisszatérő fő motívumává vált.

Ez év végén a budapesti tudományegyetemen megszerzi az egyetemi magántanári képesítést. Első egyetemi előadását 38. születése napján, 1902. szeptember 26-án tartja. Kurzusa témájaként Magyarország történetének az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vészig (1301–1526) terjedő korszakát választja. Előadásai előkészítésére rengeteg energiát fordít. Bizonyoság erre az a négykötetes, csaknem 1500 lapnyi kézirat, amely előadásainak szövegét és jegyzetanyagát tartalmazza.¹⁶ Előadásait az első félévben 38–52 hallgató előtt tartotta; kezdő tanár léte ez semmiképpen sem lekicsinyelhető szám. Első, bevezető előadásának szövegét egyébként *Magyarország 1301-ben* címmel nyomtatásban is megjelentette.

Egyetemi előadásainak folytatására csupán 1903 őszén került sor. Időközben a Franklin Társulatnál szerződést köt a XIV–XV. századi világtörténelem megírására, és Nagybánya monográfiájához gyűjti az adatokat, majd harmadszor is Rómába utazik, ahol a Nemzetközi Történelmi Kongresszus 1903. április 2–9. között zajló munkálatain vesz részt. Ezt a külföldi utazását egy Corvin-kódex felfedezése teszi emlékezetessé: „...április 6-án a Casanate könyvtárba, a kongresszus tiszteletére rendezett kiállítás megtekintésére és tanulmányozására mentem el [...]. A kiállítás utolsó előtti tárlójában a XIV. és XV. századi miniatűrös kéziratok között egy hatalmas méretű kódex vont a magára figyelmemet, s mikor azt szemügyre vettem, címerében enyészetnek indulva, de még eléggé kivehetőleg a Corvin kódexek címereinek jellemző típusát ismertem fel. [...] A kézirat természetrajzi és orvosi könyv, füvek, állatok, ásványok leírásával és képeivel, és azoknál, amelyek Magyarországon is előfordultak, valaki oda írta magyar nevüket.[...] Corvin kódex, mely egyszersmind magyar nyelvemlék is, unikum.”¹⁷

Rómából visszatérve éjt-napot kihasználva a Franklin Társulattal kötött szerződése teljesítésén fáradozik, de rövidesen rá kell döbbednie, hogy a munkával nem sikerül időre elkészülnie. Barátai közbenjárására a kiadóvállalat „minden akadékoskodás nélkül kiengedte az obligációból”. A kötet megírását Csuday Jenő vette át; benne a Schönherr által megírt fejezet *A magyarországi renaissance* címmel az ő neve alatt jelent meg. A minden kudarcára hatványozottan érzékeny Schönherrt az eset idegileg súlyosan megviselte, és orvosai sürgetésére 1903 júliusában a Grác melletti Judendorfba utazik gyógykezelésre. Innen visszatérve elfoglaltságain akar lazítani, és rövidesen lemond a *Magyar Történelmi Életrajzok* szerkesztéséről. Pekár Gyula *Mátyás és Beatrix* című drámája révén, melyhez a szerző az ő Corvin János-monográfiáját vette alapul, a dicséret Schönherrnek is kijut, s ez újabb munkára sarkallja. Az általa felfedezett Corvin-kódexről írott ismertetését sajtó alá rendezi, és megújult akarattal Nagybánya monográfiájának megírására összpontosít. A századokon át elvesztettnek hitt nagybányai XIV. századi nyolcszögű nagy pecsétnyomó napfényre kerülése után újraértékeli kezdő történész korában írt ismertetését: megjelenése utolsó nagy kutatói sikerét és elégtételét jelentette.

Egyre növekvő számban vállalt tudományos feladatai amúgy is gyenge szervezetét szerfölött igénybe vették, egészségét aláásták. 1906 áprilisában kiújul szinte évtizede kísértő gégebaja, nyáron pedig ideggyengeségét kénytelen Bártfán kezelteni. A javulás azonban csak látszólagos, és még év vége előtt súlyos betegen idegszanatóriumba kerül,

¹⁵ Uo. 631.

¹⁶ Schönherr Hagyaték (a továbbiakban rövidítve SchHagy.) 2-r 288.

¹⁷ SchLev. 691–692.

ahonnan 1907 pünkösdjén hazaviszik Nagybányára. A szülői házban kissé megnyugszik, önbizalma is visszatér. Ideiglenes nyugdíjazási kérelmét személyesen viszi fel a minisztériumba, de egy kisméretű agyvérzés 1907. december 27-én végleg ágyhoz köti, és 1908. március 24-én, ugyanazon a napon, amelyen ikertestvére még 1865-ben meghalt, az ő élete is véget ért.

A közleményünk elején jelzett ünnepséggel párhuzamosan édesanyja kiadásában vaskos kötet jelent meg.¹⁸ Ennek bevezetőjeként közölt életrajza függelékeként Morvay Győző összeállította Schönherr műveinek jegyzékét. A könyvek, tanulmányok, cikkek pusztá felsorolása is Schönherr ama termékenységéről tanúskodik, mely mögött magas intenzitással végzett óriási munka állott. Életelve kora ifjúságától: „munka az élet, és csak az él, aki dolgozik és ebben örömet leli; a tétlenség, a semmittevés egy neme a végfeloszlásnak”. Ezt kiegészítve szögezi le később: „Nem a munka teszi tönkre az ember idegzetét, hanem amit elvállal és nem bír elvégezni.”¹⁹

Fiatalkori munkái egy részét Décsényi Gyula álnév alatt közölte. Alkotási periódusának kezdeti szakaszán, közvetlen környezete sugallatára, sokat foglalkozott a névmagyarosítás gondolatával. Elgondolása szerint új családnévneként anyai ágon örökölt birtokuk, Décsény helynevét vette volna fel. Döntését nem kevés belső vívódás előzte meg: a névmagyarosításban, amint azt egyik levelében leszögezi, „...a svindlinek egy nemét kezdem látni — pedig roppant utálok a svindlirozást — inkább semmi se legyen belőlem, hogysé bármi kis szédelgés útján haladjak előre”.²⁰

A névváltoztatás kérdése ezzel lekerült a napirendről. A tudományos munkát illető állásfoglalását is ebben a periódusban határozta meg: „A tudomány igazán véve sohasem lehet eszköz, csak cél.”²¹ Életműve bizonyítja, hogy ezen egy jöttányit sem volt hajlandó változtatni.

Schönherr nem volt szobatudós; minden érdekelte, ami körülötte vagy szerte az országban történt, mindenről megvolt a saját véleménye, s ezt nem is rejtette véka alá. Állításunk igazolására három, látszólag különböző jellegű megállapítását idézzük, ezek azonban összességükben az ember és ezáltal az életmű helyesebb megértéséhez segítenek hozzá.

Jeleztük már, hogy Schönherr még a szülői házban közel került a zenéhez. Élete végéig sem hagyta abba a zongorázást, és emellett rendszeres opera- és hangverseny-látogató volt. Zenéről vallott nézeteiből külön tanulmány is kikerekedhetne, most azonban csupán a Liszt Ferencről 1886 augusztusában, közvetlenül a zeneszerző halála után írott soraiból idézünk: „Legfájdalmasabban esik azonban az a megmagyarázhatatlan közöny, az a hideg egykedvűség, amellyel a magyar sajtó a legnagyobb magyar zenész halálát fogadta. Hát annyira jutottunk, hogy magyarázni kell azoknak, akik nálunk a közvéleményt csinálják, ki volt Liszt Ferenc? Hát olyan törpe a nemzedék, hogy az óriásban csak azt látja, ami benne közös, a hibákat? Liszt Ferenc halva fekszik: a lángelmék legnagyobbika, minőt csak egy nagy század felmutathat, megszűnt élni; a szellemóriás, minőhöz hasonlót e nemzedék nem látott, kidőlt; s mikor ez a világnagyság, aki egész életében magyarnak vallotta magát, a ravatalon fekszik, ez a nemes, büszke magyar nép, ahelyett hogy gyászba borulna, közönyösen vállat von, s szemére veti a halottnak, mint szemére vetette az élőnek annyiszor, hogy nagyságával nem tudott megférti a mi kicsinyeskedő köreinkben. Aztán

¹⁸ SchEml. 1–416 l.

¹⁹ SchLev. 72, 704.

²⁰ Uo. 79.

²¹ Uo. 79.

követeljük, hogy kultúrnépnek tartsanak bennünket. Az, a táblabírák és ripők falusi dzsentrik népe, amelyik egy cigányprimást többre becsül a zongora királyánál!”²²

Úgy vélhetnők, hogy ez a keserű kifakadás csupán az élet forgatagában helyét kereső ifjú Schönherr villámlása. A mennydörgést kiváltó társadalmi feszültség azonban élete egész korszakát végigkíséri, és érzékeny barométerhez hasonlóan előre jelzi a bekövetkező változásokat. 1898-ból való „előrejelzését” idéztük már. Hat évvel később, az országot megrázó első nagyszabású általános vasutassztrájk alkalmával még tanácstalanul áll: „Ami magát a sztrájkot illeti, az ember nem tudja, hogy mit kárhoztasson inkább, a sztrájkolók vakmerőségét, vagy a kormány gyalázatos viselkedését, amivel a vasutasokat a sztrájkba kergette, és a vakságát, amivel a neki jó előre bejelentett mozgalmat nagyra nőni engedte.”²³ A kép még elmosódott, de néhány hónap múlva, amikor az olasz munkások szeptemberi nagy csatáját Velencében éli át, már ismét a jövőbe lát Schönherr: „Ők csak meg akarták mutatni, hogy mekkora erő van bennük. Tényleg nem tréfadolog, ha a munkásvilág felmondja a szolgálatot, és ha fegyverre kerül a dolog, hamar kész a szociális forradalom. [...] Ez a két nap úgy tűnt fel előttem, mint egy kép a jövőből — ha majd kenyértörésre kerül a dolog az urak és a munkásosztály között.”²⁴

Mindezek ellenére Schönherr nem volt forradalmár, még csak azt sem állíthatjuk, hogy az általa meglátott ferdeségeket következetesen mindig balról bírálta volna. Amikor 1901 októberében Nagybányán az országgyűlési képviselőválasztáson az ellenzéknek sikerült megbuktatnia a kormány jelöltjét, ő „csiszlik uralomról” beszélt, és ennek következményeként az „intelligencia supremáciájának” elvesztésétől félt. Ez azonban nem gátolta meg abban, hogy a nagy horderejű kérdésekben tisztán lásson, hogy történelmi összefüggésben a magyar–román együvé tartozás eszméje mellett is pálcát törjön. Nagybánya természetes központja annak a vidéknek, „...melyet az avasi, gutini és ilosvai vízvázalástó gerincek határolnak, melynek bányaművelő, hegylakó népességét, magyart és román szászados összetartozás hagyományai fűzik együvé”, s „az összetartozás érzetét nem szüntetheti meg semmiféle hatalom”.²⁵

3. Életpályájának felvázolása során elég sokszor esett szó a szerkesztő Schönherr-ről. A mindig pontos szerkesztőről, szerkesztési elveiről hosszasan lehetne értekezni, de terjedelmi okok miatt erről le kell mondanunk. Egyetemi magántanári tevékenységéről is csupán annyit kell leszögeznünk, hogy amikor 1904 és 1905 őszén ismét katedrára lép, kezdeti sikerei már nem folytatódnak. Ezt azonban feledtették azok az eredmények, amelyeket a múzeumok és könyvtárak szervezése körül elért.

A múzeumok feladataival kapcsolatos elképzelését még fiatal korában papírra vetette. Megalakulásuk felé az első lépés, véleménye szerint, a múzeumegyletek megszervezése. Az egyletek fő feladata a múlt emlékeinek gyűjtése, ásatások rendezése és a műemlékvédelem. Tudományos jellegüket mindenképpen meg kell őrizniük. A múzeumoknak legyen történelmi, természetrajzi és néprajzi részlegük, jól felszerelt könyvtáruk, s mindezt tegyék hozzáférhetővé a tanulni vágyó nagyközönség számára is. Másokkal együtt vallja, hogy „minden elpusztult műemlékkel történelemlapunk egy-egy lapja megy veszendőbe, s minden kővel, melyet egy középkori épületről letörünk, egy-egy sorát töröljük ki történelmi

²² Uo. 67.

²³ Uo. 741.

²⁴ Uo. 760–761.

²⁵ Schönherr Gyula: *Nagybánya és vidéke*. SchEml. 284.

hagyományainknak”.²⁶ Oly frissek, ma is érvényesek ezek a megállapítások, mintha napjainkban vetették volna papírra! A feladatok felsorolásán túlmenően Schönherr mozgósított is. A Szatmár vármegyei közönyösöknek szemükre vetette: „Ha a tatárjárás korából származó apai tisztes templomba beleüt a villám, valószínűleg teljes nyugalommal fogják szemlélni, hogyan rombolják le, mint ahogy lerombolták és széthordták a szatmári, kővári és színéri várakat.”²⁷

Az elveken és nyilatkozatokon túlmenően Schönherr személyes példaadásával is elől járt. Nagybánya legjelentősebb középkori műemlékének helyreállítása érdekében *A nagybányai Szent-István templom maradványai* című tanulmányáról saját költségén különnyomatot készített, és az ízléses külsejű füzetből 200 példányt ad át a városi tanácsnak azzal a kéréssel, hogy a befolyó összeget az István-torony stílszerű restaurálására fordítsák.²⁸ A helyreállítás terveit az ország leghozzáértőbb szakembereivel készítette el, majd a munkálatok befejezése után az ő megszövegezésében emléktábla került a torony falára. A Nagybányai Múzeum 1904-ben történt megnyitásában és ezt megelőzően a Nagybányai Múzeumegyesület megszervezésében Schönherr elvülhetetlen érdemeket szerzett, s ennek elismeréseként az egyesület elnöki tisztségét élete végéig ő töltötte be. A Múzeum megnyitása előtt a kiállítás részletes tervét ő állította össze, s még a szekrények méreteit és formáját is ő határozta meg.²⁹

A nagybányai közönyvtárakról közölt értekezésében a helyi viszonyokat mérte fel, de értékeit az országos eredményekhez és követelményekhez igazította. Nagy fontosságot tulajdonított az iskolai könyvtáraknak, gazdagságuk vagy hiányos voltuk ugyanis a tanárok és diákok munkájára egyaránt kihatott. Országos viszonylatban bírálta ezek szegényes ellátottságát: a könyvek vásárlása esetleges volt, következésként épp a tananyag elmélyítéséhez szükséges alapvető művek hiányoztak. Így „a könyvtár elveszti gyakorlati jelentőségét, s csak arra való lesz, hogy számadásával az évi értesítőben díszlegyen” — írta. Az ifjúsági könyvtárnak sem „a szórakoztatás a főfeladata, hanem hogy az ifjúság nevelését befejezze, őket az élet számára előkészítse”. A kaszinók és különféle egyletek könyvtáraiban — Schönherr elképzelése szerint — az alapvető tudományos jellegű művek kötelező jelenléte mellett a művészeti és szépirodalmi alkotások közül csak azoknak van létjogosultságuk, amelyek nevelnek. Ezért „ne bizzuk a véletlenre és a könyvtárosokra könyvtáraink gyarapítását, [...] alakítsunk könyvtári bizottságot, melynek feladata volna a könyvtár tervszerű gyarapítását eszközölni”.³⁰

Élete legnagyobb részét mint levéltáros és tudományos kutató a levéltárakban töltötte. Kora nézeteit magáévá téve, a levéltári munka legfontosabb feladatának a „Colligite fragmenta, ne pereant” (Gyűjtsétek össze a maradványokat, hogy el ne vesszenek) elv maradéktalan érvényesítését tekinti. Ennek a jegyében ismerteti a kezelése alatt álló Nemzeti Múzeumi Levéltár 1902-ben hozzávetőlegesen 450 000 oklevelet számláló anyagát, mely elgondolásának megfelelően törzsanyagra és a családi levéltárak részlegére oszlik. A törzsanyag fő rendezési elve a kronológia, míg a családi levéltárakra döntő érv a proveniencia, s az időrendet csak ezen belül juttatja érvényre.³¹

²⁶ Uő: *A nagybányai Szent-István templom maradványai*. SchEml. 125. Uő: *Megyei múzeum-egyesület*. Uo. 188–189.

²⁷ Uo. 194.

²⁸ Nblvt. 361/1893.

²⁹ Schönherr Gyula: *A nagybányai múzeum-egyesület keletkezése*. SchEml. 195–203.

³⁰ Uő: *Könyvtárainkról*. SchEml. 170, 176, 180.

³¹ Uő: *A Magyar Nemzeti Múzeum levéltára*. Kny. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene* című jubileumi emlékkönyvből. Bp. 1902. 16 l.

Levéltárosi és kutatói minőségében Schönherrt az oklevélkiadás is sokat foglalkoztatta. Jeleztük már azokat az ilyen irányú vállalkozásokat, melyek előkészítésében vagy szerkesztésében közreműködött. Ezen túlmenően is azonban — főként 1895 előtt — több gyűjteményről és oklevélkiadványról közölt ismertetőt. Eme írások közös vonása Schönhernek az a szinte már csökönnyössé váló kérelme, mellyel újabb és újabb oklevélkiadványok megjelenését sürgeti. Nagyon hasznosnak véli tehát a kismonográfiák mellékleteként napvilágot látó okmánytárakat, de indokoltnak vallja az összegyűjtött anyag közlését még az esetben is, ha az nem áll szoros összefüggésben a dolgozat tárgyával, mert „vétkes mulasztás volna a fáradsággal összegyűjtött adatok bármi kis részét [...] haszontalanul félredobni”.³² Az önálló oklevéltárnak Schönherr szerint „mindazt fel kell ölelnie, a nevezetesebbeket egész terjedelemben, a kevésbé fontosakat és a már ismerteket kivonatban”, ami a „codex” kitűzött tematikájához tartozik.³³

Oklevélkiadói munkásságának kétségtől legmaradandóbb értéke a Vatikáni Magyar Okirattár sorozatában megjelent és általa sajtó alá rendezett VI. kötet. A sorozat szerkesztési elvei, a „mindent vagy semmit” eleve adottak; ezen a már Fejérpataky által is meghaladott elképzelésen és gyakorlaton Schönherr nem tud vagy talán nem is óhajt változtatni. Kiadásánál bevallottan is kettős feladatot kíván teljesíteni: „először az eddig közölt leveleket a még ismeretlenekkel kiegészíteni, másodsor a régebbi közléseket a rendelkezésre álló legjobb források alapján emendálni, illetőleg az új, teljes gyűjtemény közzétételénél a lehető legjobb, leghitelesebb forrásokat tenni a közlés alapjává”.³⁴ A kötet Mátyás királynak a pápához küldött 112 levelét és 97 pápai brevét, összesen 209 iratot tartalmaz; ezek közül 66 ebben a kötetben látott először napvilágot. A Schönherr által összeállított, már idézett bevezetőből az érdeklődő tudomást szerezhet a forrásként felhasznált oklevélközlésekről, a felkutatott források jellegéről, őrzési helyükről, valamint a kötetben érvényesített közlési elvekről. Nem csoda tehát, hogy a kötet megjelenését a korabeliek nagy elismeréssel fogadták.

Tudományos munkásságának kezdeti szakaszán — amint erre a Századok -Y L- szignóval jelzett nekrológiója (Szádeczky Lajos?)³⁵ is találóan utalt — Schönherr Gyula érdeklődése a magyar heraldika és genealógia, valamint a hazai középkori művelődéstörténet kérdései felé irányult, és ezekre későbbi korszakában is vissza-visszatért.

Heraldikai, genealógiai és pecsétani közleményeit olvasva mindenekelőtt szerzőjük roppant ismeretanyaga, jó megfigyelő és általánosító-elvonatkoztató készsége és törekvése ragad meg. Amikor egy általa felfedezett kassai formuláskönyv alapján a II. Ulászló korabeli 30 címereslevél³⁶ számát újabb nyolccal egészíti ki, Schönherr nem elégszik meg a címerek pusztá leírásával, hanem egykori tulajdonosainak a XV–XVI. század fordulóján játszott közéleti szerepére vonatkozó fontos adatokat is közöl. Más alkalommal szövegelemzés alapján figyel fel arra, hogy Zsigmond uralkodása idején a magyar királyi és a birodalmi kancellária nem volt teljesen szétválasztva: 1415 első feléből ugyanazon címerfestőtől három armális ismeretes. Miniátoruk — mint írja — „kiváló műérzékét és

³² Uő: *A nagybesenyői Bessenyei-család története*. Írta és oklevél-tárral ellátta Széll Farkas. Turul VIII(1890). 147.

³³ Uő: *Sopron vármegye története*. Kiadja Sopron vármegye közönsége. Oklevéltár. Első kötet 1156–1411. Szerkeszti Nagy Imre. Turul VII(1889). 184.

³⁴ Vatikáni magyar okirattár. I. sorozat VI. kötet. *Mátyás király levelezései a római pápákkal. 1458–1490*. Sajtó alá rendezte Décsényi-Schönherr Gyula. Bp. 1894. LXVII.

³⁵ -Y L-: *Schönherr Gyula*. 1864. szept. 26.–1908. márc. 24. Századok III(1908) 356.

³⁶ Décsényi Gyula: *II. Ulászló korabeli címereslevelek*. Turul IX(1892), 57–67.

heraldikai iskolázottságot árul el”.³⁷ Egy Mátyás korabeli címerlevél bemutatásakor Schönherr a szakirodalomban elsőként igyekszik a korszakra érvényes heraldikai ismérveket meghatározni. Tette annál merészebb, mivel a jelzett korból a címerlevelek heraldikai ritkaságszámba mennek.³⁸

Pecséttani közleményei közül mind módszertani, mind kidolgozás tekintetében Nagybánya középkori pecséteiről közölt tanulmányai emelkednek ki, de kétségteljes említést érdemel a Zsigmond király leányának pecsétkölcsonzési eljárását elemző írása is.³⁹

A nagybányai nyolcszögű pecsétről készült első tanulmánya megírásakor (1886) Schönherr egyetlen, viszonylag épen fennmaradt lenyomat alapján rekonstruálta annak összes elemeit. Rendkívüli formájának és nagyságának méltánylása mellett felhívta a figyelmet az egykori vésnök magas művészi színvonalára. Alkotójában a korabeli ötvösipar elsőrendű mesterét tiszteli. Az 1904-ben megtalált eredeti pecsétnyomó Schönherr egykori következtetéseit mindenben igazolta,⁴⁰ a tipáriumról készült leírása pedig tömörségében és plaszticitásában bármilyen pecséttni munka iskolapéldája lehet.⁴¹

Művészettörténeti írásai közül kiemelkedő alkotás *A nagybányai Szent-István templom maradványai* címet viselő közleménye. Az Anjouk uralkodása idején fontos gazdasági szerepet betöltő bányaváros, akkori nevén Asszonypataka (Rivulus Dominarum) kezdeti fejlődéséről és templomának építési szakaszairól nagyon kevés írásos adat maradt az utókorra. A hiányon Schönherr úgy segít, hogy a város fejlődését és a templomépítés kérdését szoros összefüggésben tárgyalva a régészeti és építészeti maradványok felhasználásával, a középkori Nagybányáról olyan elképzeltető erejű képet fest, amelyet máig sem sikerült meghaladni.⁴²

Ma is élvezetes olvasmány az a művelődéstörténeti közleménye, melyben a római Casanate Könyvtár Corvin-kódexét dolgozza fel. A kódex felfedezése körülményeinek ismertetése után ennek pontos bibliográfiai leírását adja, majd lépésről lépésre haladva, kalandregénybe illő izgalmassággal, a kronológia, heraldika, miniaturisztika és más alaptudományágak módszereinek és ismeretanyagának igénybevételével deríti ki, hogy a szóban forgó kódex egykoron Vencel cseh király tulajdonában volt és 1469 után került Hunyadi Mátyás könyvtárába. Innen kölcsönzés révén juthatott valamelyik Buda környéki Pálos-rendi kolostorba, majd tisztázatlan körülmények között, még 1546 előtt olasz földre került. Előbb azonban a szerzetesek a kódex lapjai közé még két latin nyelvű orvosi receptet iktattak be, és 87 szövegkép fölé egyazon kéz megfelelő magyar nyelvű bejegyzést tett; ezáltal a kódex művelődéstörténeti értéke megkétszereződött. Neves nyelvészek és botanikusok véleményének és segítségének felhasználásával Schönherr a kódex nyelvtörténeti és botanikai jelentőségére is fényt derít, és leszögezi, hogy a kódex révén „középkori nyelvkincsünk jelentékeny szaporodása mellett e nyelvemlék segítségével a magyar botanika számos kifejezését majdnem száz évvel korábbi forrásra vezethetjük vissza”.⁴³

Kézírtas hagyatékának tanúsága szerint Schönherr tervezte több középkori művelődéstörténettel kapcsolatos összefoglaló munka megírását is. Mátyás király

³⁷ Uő: *A somkerek-i Erdélyi család 1415. évi címeres levele és nemzedékrendje*. Turul X(1892). 105–112.

³⁸ Schönherr Gyula: *Nagy-lucsei Orbán címereslevele 1480-ból*. Turul XVI(1898). 66–68.

³⁹ Uő: *Ritka pecsétkölcsonzési eset a XV. századból*. Turul VII(1889). 125–128.

⁴⁰ Uő: *Nagybánya régi pecsétjei*. SchEml. 85–93. Uő: *Nagybánya város legrégibb pecsétje*. Uo. 96–112.

⁴¹ Schönherr Gyula: *Nagybánya város legrégibb pecsétje*. SchEml. 98–99. A pecsét képét l. MűT. 1979. 83. kép.

⁴² Uo. 123–151.

⁴³ Uő: *A római Casanate-könyvtár Corvin-kódexe és annak magyar glosszái*. Bp. 1905. 38.

könyvtáráról írandó munkája előkészületeként összegyűjtötte és rendezte a tárgyra vonatkozó irodalmat, lemásolta a külföldön található Corvinák azonosításával, megvételével vagy kicserélésével kapcsolatos iratokat, ebben az ügyben személyesen is levelezett, és összeállította a különböző országok könyvtáraiban található Corvinák jegyzékét. A magyar könyvtörténet témakörével kapcsolatban gazdag bibliográfiai anyagot gyűjtött, ebbe főként a Magyar Könyvszemle hasábjain megjelent, a XIV–XVII. századi könyvmásolókról, könyvtárakról és ösnyomtatványokról szóló cikkeket és tanulmányokat csoportosította. Elkészítette a középkori Magyarországra vonatkozó krónikák és krónikások jegyzékét. Tervei között külön téma volt a miniatűrök és miniatűrfestők története a XVII. századig. Az ezekre a témákra vonatkozó hagyatéka 15 kötetre rüg.⁴⁴ Csak sajnálható, hogy a pályája derekán elhunyt történésznek nem adatott meg tervei megvalósítása.

Figyelemre méltók Schönherrnek a társadalom- és politikatörténettel kapcsolatos nézetei is. „A történelem — szögezi le — általánosít; az egyén sajátos vonásaiban faji tulajdonságokat lát, egymástól látszólag távol álló tények és jelenségek között a törvényszerűség összekötő kapcsát keresi, s mindenütt az összesnek géniuszát látja nyilatkozni.”⁴⁵ A történelmi törvényszerűség tételes kifejezésével másutt nem találkozunk, de élete végéig a 23 éves korában papírra vetett fenti elvekhez és követelményekhez igazodik. Az események hátterében ok és okozati összefüggéseket keres. Az ország középkori története sorsdöntő fordulatainak okait évtizedekre, olykor évszázadokra visszanyúló eseményekben vagy folyamatokban kereste és találta meg. Így az Árpád-ház kihalását követő belső küzdelmek gyökerei — Schönherr helyes meglátása szerint — az oligarchiának a XIII. század közepétől számított rohamos megerősödésig vezetnek vissza. A folyamat IV. László uralkodása idején tovább mélyül, s ebben a király gyengesége volt a kiváltó ok.⁴⁶ Két évszázaddal később Mátyás királynak azon törekvései, hogy utódjául törvénytelen fiát, Corvin Jánost választassa meg — Schönherr szerint —, végső soron a történelmi előfeltételek hiánya miatt buktak meg. Néhány sorral odébb Schönherr így ír: „Nem az egyes emberek hűtlensége, nem a nemzet hálátlansága, hanem a százados viszonyok állítottak vetélytársakat Corvin jelöltsége ellen.”⁴⁷

Kortársaihoz hasonlóan, Schönherr is gyakran használja a „nemzet” fogalmát, de természetesen a maitól eltérő értelemben. Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy Schönherrt a XIX. század utolsó harmadában virágkorát élő romantikus történelemfelfogás is befolyásolta. A „magyar nemzet” Schönherr szerint a „dús, gazdag főúrtól egész az utolsó kurtanemesig”⁴⁸ terjed, s ebben a vonatkozásban történész kortársai közül sokan hasonló nézeteket vallottak. A „nemzet”-en ez a felfogás tulajdonképpen a középkori rendi állam politikai jogú főpapi, főúri és nemesi kiváltságos rétegeit érti, kirekesztve belőle az anyagi javakat termelő parasztságot és városi polgárságot. Az Anjou-ház örökösei megírásakor Schönherr nagyot lépett előre, amikor a király és a városi polgárság kölcsönös viszonyát elemezve leszögezi, hogy „Zsigmond az oligarchiával trónjáért vívott nagy küzdelmek után a városi rendben ismerte fel uralmának új, biztos

⁴⁴ SchHagy. 2-r 283, 285–287.

⁴⁵ Schönherr Gyula: *A legrégebb nagybányai könyvkiadó*. SchEml. 217.

⁴⁶ „IV. László uralkodása nagyobb szerencsétlenség volt az országra nézve, mint a tatárjárás, mert az ő gyöngesége növelte féktelen oligarchiává az arisztokráciát, [...] a rablókká fajult főurak hatalmaskodásai a király könnyelmű, léha, kalandhajhászó uralmával karöltve ingatták meg a törvényt és a törvényes intézmények iránt való bizalmat.” *Magyarország 1301-ben*. Bp. 1902. 15.

⁴⁷ Schönherr Gyula: *Hunyadi Corvin János 1473–1504*. Bp. 1894. 108.

⁴⁸ Décsényi Gyula: *Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak*. Századok XIX(1886). 521.

támaszát, [...] a polgári elemet a nemzeti életben országos jelentőséggel ruházta fel”.⁴⁹ Ebben az összefüggésben nagy jelentőséget tulajdonít az 1397-es Temesvárra meghirdetett országgyűlésen a királyi városok részvételének, valamint az 1405-ös országgyűlésen megszavazott első törvénykönyvnek, mely a királyi városok polgárainak jogviszonyait volt hivatott szabályozni.⁵⁰ A jobbágyságot és a velük együtt az „alkotmány sáncain” kívül rekedt egyéb paraszti rétegeket, annak ellenére, hogy a huszitizmus elterjedése és főként az 1437-es bábolnai felkelés kapcsán mindvégig megértéssel ír küzdelmeikről, Schönherr sohasem sorolta be a „középkori nemzet” fogalmába.

Zsigmond és Habsburg Albert koráról írott munkájának elemzésénél maradva, Schönherr érdemeként könyvelhetjük el a törökök elleni küzdelem kérdésében elfoglalt álláspontját, amely igen közel áll a jelenkori történetírás nézeteihez. Bírálja Zsigmondnak és környezetének ebben a kérdésben tanúsított felemás, halogató politikáját: a nikápolyi csatavesztés után mit sem tett a törökök balkáni térhódításának meggátlásáért, nem használta ki a Bajazid halála utáni kedvező alkalmat. Helyesen látja, hogy a cseh és a német-római koronáért folyó harc, s később a birodalmi érdekek érvényesítése közepette Zsigmond elhanyagolta a törökök visszaszorításának feladatát, és csak akkor ragadott fegyvert ellenük, amikor azok már megerősítették befolyásukat a Balkánon és betöréseikkel nemcsak a Duna menti déli részeket, de Erdélyt is közvetlenül veszélyeztették. Zsigmond ekkor, Schönherr helyes megállapítása szerint, „újult erővel vetette magát ahhoz a régi természetes politikához, mely a Balkán-félsziget államainak szövetségében kereste a legbiztosabb védőbástyát a törökök ellen”.⁵¹ Ez utóbbiak ellen viselt háborúk eredménytelenségének egyik fő okát a nemesség hibás magatartásában véli fölfedezni.⁵² Ezért tekinti nagy jelentőségűeknek a bandériális rendszer törvénybe iktatását célzó 1433-as javaslatokat és a telekkatonaság felállítását szabályozó 1435-ös pozsonyi „ötödik dekrétumot”.⁵³

A török-kérdés és egyáltalán a középkori magyar királyság és a balkáni államok közötti kapcsolat megítélésében azonban Schönherr helyenként vitatható álláspontot vall. Zsigmond 1405–1408 közötti hadjáratát igyekszik kedvező színben feltüntetni, mert „a királyi korona tekintélyét volt hivatva a Balkánon megerősíteni”.⁵⁴ Egyenes következménye ez egyébként annak a Schönherr által is hangoztatott álláspontnak, amely a középkori Magyarországnak a Balkán-félsziget felé irányuló, nemegyszer hódító politikáját helyeselve, ezt „a nyugati civilizáció terjesztéseként”⁵⁵ igyekezett feltüntetni.

A huszitizmus történelmi szerepének és ezzel párhuzamosan a huszita tanok gyors terjedésének és következményeinek megítélésében Schönherr nézetei már sokkal modernebbek. Meglátja a mozgalom társadalmi háttérét, s gyors terjedését is „az új eszméknek a társadalmi különbségek eltörlésével, az egyenlőség ígéretével”⁵⁶ hozza kapcsolatba. Nagyra értékeli a huszitizmus talaján született, moldvai területen készült, a Tamás és Bálint nevéhez fűződő magyar nyelvű bibliafordítást, s ezzel kapcsolatban leszögezi: „a hitújítás alap gondolata: a gondolkodás szabadsága így segítette szárnya

⁴⁹ Schönherr Gyula: *Az Anjou-ház örökösei* = Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. Bp. 1896. III. 389.

⁵⁰ Uo. 438, 627.

⁵¹ Uo. 561–562.

⁵² Uo. 584.

⁵³ Uo. 584–585.

⁵⁴ Uo. 476–480.

⁵⁵ Uo. 388.

⁵⁶ Uo. 596.

nálunk is, mint mindenütt az egész világon, a nemzeti öntudatnak az anyanyelv használatában lappangó nagy erejét. Óriási horderejű tényekkel állunk itt szemközt. A bujdosók maroknyi csapata elég volt, hogy megőrizze azokat a tanokat, melyek a nép szívében visszhangra találva, lassanként előkészítették a talajt az általános vallási és társadalmi megújodáshoz.”⁵⁷

Corvin Jánosról írt monográfiájában a Mátyás király udvarában virágzott reneszánsz műveltség több fontos kérdésében a tudomány mai álláspontjának megfelelő következtetéseket von le. Ebben a vonatkozásban a mű hat fejezete közül *A királyi herceg* címet viselő rész érdemel figyelmet, mert egész sereg humanistáról szól, akikre Mátyás egyetlen fiának neveltetését és személyének magasztalása által jövőendő királlyá választásának előkészítését bízta.⁵⁸ Ide kapcsolódnak Schönherrnek azok a fejtegetései, amelyekben a budai királyi könyvtárnak Mátyás uralkodása utolsó időszakában történt nagyarányú gyarapodását kifejezetten fia neveltetésével hozza szoros összefüggésbe:⁵⁹ „Mátyás az első években csak saját könyvgyűjtési hajlamát elégítette ki. Fia növekedtével ennek számára is kellett gondoskodni olvasmányokról, neveltetéséhez szükséges eszközökről, fejlődő értelmének megfelelő táplálékról. A tudós kedvtelésével párosult benne az atya büszke öröme, hogy koronáival Európa leggazdagabb könyvtárát hagyhatja fiára örökségül.”⁶⁰ Világosan felismerte azt is, hogy a királyság és a feudális erők közötti egyensúly felbomlása révén „Mátyás halálában, Ulászló trónra emelésében ott lappang a mohácsi vész [...] szomorú következményeivel együtt”.⁶¹

Schönherr helytörténettel kapcsolatos munkáival, nézeteivel részben már foglalkoztunk. Jeleztük azt is, hogy Nagybánya két kötetre tervezett monográfiáját nem sikerült megírnia. Az általa papírra vetett részletes terv s az elkészült első fejezetek⁶² azonban töredékes voltukban is mutatják, hogy szerzőjük a lehető legjobb úton haladt az élete főművének szánt monográfia megvalósításában. Erre utal egyébként az általa kronológiailag rendezett 13 kötetnyi jegyzet és további kétkötetnyi előmunkákat felölelő *Oklevéltár* adatanyaga is.⁶³

A különböző időszaki vagy alkalmi kiadványokban, de mindenekelőtt a *Nagybánya a múltban* címmel 1894-ben megjelent fejtegetéseit akár a tervezett monográfia első vázlatának is tekinthetnők. Egy másik ide vonatkozó közleménye pedig példa arra, hogy miként lehet és kell a helytörténetet az országos, sőt az egyetemes történelem eseményeinek összefüggésében tárgyalni.⁶⁴

Schönherr történetírói módszerének vizsgálatában elsősorban a legaprólékosabbnak tűnő részletkérdéseket is mindig kritikailag mérlegelő pontosságra kell fölfigyelnünk. Egy-

⁵⁷ Uo. 600.

⁵⁸ Schönherr: *Hunyadi Corvin János...* 56–64.

⁵⁹ Uo. 65–66.

⁶⁰ Uo. 68.

⁶¹ Uo. 5, 28–29.

⁶² SchEml. 347–414.

⁶³ Az *Oklevéltár Nagybánya monográfiájához* című gyűjteménynek is megvan a maga története. A részletektől eltekintve csupán arra utalunk, hogy a Schönherr halála utáni átrendezés és bővítés nyomán a kötetek száma 18-ra duzzadt, és ezek megőrzés végett a Nagybányai Múzeum kezelésébe kerültek. A közelmúltban elkészült részletes leltár azonban a jegyzetanyag korábbi felelőtlen kezelését volt kénytelen megállapítani, s ennek következtében a 1631–1650 és 1666–1680-as évekre vonatkozó kötetek eredeti anyaga teljes egészében, további két kötet jegyzeteinek egy-egy része pedig sajnálatos módon időközben szintén elveszett. Vö. Schönherr Gyula kéziratának gyűjteménye a Nagybányai Megyei Múzeumban.

⁶⁴ Schönherr Gyula: *Nagybánya a múltban*. SchEml. 297–315. Uő: *Nagybánya közjogi helyzete a mohácsi vész előtt*. Uo. 252–267.

két korai írását leszámítva, amelyekben még megelégszik az események és jelenségek pusztá közlésével, írásainak döntő többségére szerzőjük vitakészsége nyomja rá a bélyeget; nem ismeri el a megfellebbezhetetlennek kinyilvánított, csupán a szerző tekintélyére alapozott véleményeket. Az igazság megközelítése érdekében nagyon sok kutatót helyesbít, nemegyszer önnönmagát is.⁶⁵ Kritikus alkata ellenére sem feltételez rosszhiszeműséget a más véleményt vallókról.⁶⁶ Közleményeinek, monográfiáinak erős oldala a forrásokra való pontos hivatkozás. Alkotóan alkalmazza mindazokat az eredményeket, amelyeket a megelőző és vele kortárs történészek elértek. Pauler Gyula nyomdokain haladva egy-egy perhasasztó rőndeletből, egyszerű okiratkezelésekből, a felsorolt vagy hiányzó méltóságviselők neveiből, más esetekben apró díszítőelemekből lényeges dolgokra, összefüggésekre következtet.

Az évek múlásával legnagyobb változás Schönherr nyelvezetében és kifejezőmódjában figyelhető meg. A kezdeti dagályos, nemegyszer oldalnyi hosszú körmondatai idővel leegyszerűsödtek, sallangmentesekké, könnyen áttekinthetőkké váltak. Mindezek ellenére Schönherr sokszor lelkendező, romantikus írásmódját a mai olvasó olykor-olykor mégis ódonnak érzi.

Schönherr Gyula sajnálatosan csonka életműve is beépült az őt követő nemzedékek alkotásaiba. Művészettörténeti, címertani, családtörténeti és pecsétani tanulmányai ma is változatlan értékei a szakkutatásnak, míg a szülőváros gazdasági, társadalmi és politikai múltját tárgyaló írásai és kéziratos Oklevéltára azóta is alapja és forrása minden olyan magyar vagy román nyelvű munkának, mely Nagybánya középkori történetével foglalkozik. Csak sajnálhatjuk tehát, hogy évtizedekkel ezelőtt, máig sem tisztázott körülmények között, szülői házáról a bevezetőnkben jelzett emléktábla lekerült és nyoma veszett. A közömbös utókor nemtörődőmsége azt is elnézte, hogy majd két évtizede a katolikus temetőben fekvő sírja fölé mások temetkezzenek.

Szülővárosában ma már kevesen tudják, hogy mit tett Schönherr Gyula Nagybánya múltjának feltárásáért, de a szaktudomány továbbra is őrzi, hasznosítja e szorgos kutató rövid életének gazdag tudományos eredményeit.

⁶⁵ Schönherr Gyula: *Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásai*. Bp. 1898. 3. és Nagybánya közjogi helyzete a mohácsi vész előtt. SchEml. 259.

⁶⁶ Az amatőr történészkedést, legalábbis amikor művelői a „szaktekinély” szerepében igyekeztek tetszelegni, Schönherr nem szívelte. Egy ilyen más tollával ékeskedő, nagyzó, plagizáló és tárgyi tévedésektől hemzsező amatőrmunkát pellengérez ki: D[écsényi] Gy[ula]: *Magyarország címere ...* írta Futaky Gyula. Bp. 1891. Turul IX(1891) 201–203. Nem sokkal kedvezőbb a véleménye azokról az amatőrökről sem, akik Nagybánya és környéke bányászatának kezdeteit — minden bizonyíték nélkül — a rómaiak nevéhez igyekeztek kötni. Bizonyítékok hiányában ezeket a nézeteket „a legendák országába kell utasítanunk”. *Nagybánya sz. kir. bányaváros monográfiája* (töredék). SchEml. 352.

Bánffy Miklós, az Erdélyi Lapok főszerkesztője (1912–1913)

Az 1888-ban Petelei István kezdeményezésére Kolozsvárt megalakított Erdélyi Irodalmi Társaság — amely első ideiglenes elnökének az akkor már halálosan beteg losonczi br. Bánffy Györgyöt, a nagy tehetségű zeneszerzőt választotta meg — kiadói tevékenysége terén lépten-nyomon fiaskót vallott. Dr. Gyalui Farkas, a Társaság későbbi tiszteletbeli elnöke, 1939-ben megjelentetett jubileumi visszatekintésében ezt a balszerencsés körülményt azzal magyarázza, hogy a tagságból hiányzott a kiadványok forgalmazásához szükséges üzleti hozzáértés.¹

Pedig a második folyóirat-alapításuk, nevezetesen az Erdélyi Lapok igazán ígéretes kilátásokkal indult útjára. Kolozsvár Város Tanácsa kedvező választ adott az 1908. május 13-ról keltezett beadványukra, amelyet dr. Szamosi János egyetemi tanár mint ügyvezető alelnök és Kovács Dezső kollégiumi tanár, az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára írtak alá. Az EIT azóta sok viszontagságot megért irományai között² fennmaradt gépiratos másolat tanúsága szerint a tagság már évek óta érezte és hangoztatta egy szépirodalmi időszaki kiadványnak a szükségességét, amely „a Társaság hatását elevenebbé, munkáját hatásosabbá tévén, a közönség és írótagjaink között mindkét félnek hasznára közvetlenebb kapcsolatot teremtsen és tartson fent”.

Jó ómennek tűnt az is, hogy a kolozsvári nyomdaktól 1908 májusának a végéig nem kevesebb, mint nyolc előnyös árajánlat érkezett, sőt Gombos Ferenc, a nincstelen hóstáti hajdúivadékból szívós munkával és lendületesen merész üzleti politikával korszerű nyomdaipari üzemet, valamint lapkiadó vállalatot teremtett, támogatója a Társaságnak. Kovács Dezsőhöz intézett baráti hangvételő levelében 1908. május 27-én eredeti kalkulációjához viszonyítva utólagos árendedményeket helyezett kilátásba, mivel szívügyének tekinti ő is, hogy „a kiadandó szépirodalmi lap minden tekintetben előnyösen sikerüljön”.³

Az Erdélyi Irodalmi Társaság Választmánya végül is a Gámán J. Örökősei cég ajánlatát fogadták el. Köpeczi Sebestyén József, a kiváló heraldikus 1908 októberében elkészítette az Erdélyi Lapok szerkesztőségének három színre klisírozandó fejlécét. (S itt a Kolozsvárt manapság uralkodó fonák közállapotokra jellemző adalékként szabad legyen megemlítenem, hogy éppen K. Sebestyén méltatta volt az Erdélyi Lapok 1909. február 15-i számában a város művészeti kincseinek legújabb gyarapodása gyanánt Lohr Ferencnek azokat a mennyezetképeit, amelyeket a görögkeleti egyház használatában lévő egykori minorita templomban, kihasználva a Polgármesteri Hivatalnak a Műemlékbizottság tiltakozásait semmibe vevő magatartását, szürke olajfestékkel mázolták be, ahelyett hogy restaurátorokkal takarították volna le a sok tömjénfüsttől elpiszkolódott felületeket.) Hasonló módon buzgólkodik Csermely János, a Kolozsvári Festőiskola vezetője is, aki két

¹ Dr. Gyalui Farkas: *Az Erdélyi Irodalmi Társaság ötven éve 1888–1938*. Kolozsvár 1939. 5, 8–9.

² Az Erdélyi Irodalmi Társaság Levéltárát (ezután: EITLvt.) a közgyűlés határozata értelmében a Református Kollégium Könyvtárában őrizték (vö. i.m. 34.), az iskolák államosítása után a felekezeti intézet egyéb irományaival együtt onnan került át jelenlegi lelőhelyére, a kvári Állami Levéltárba.

³ Szász Endre: *Nagyság és hanyatlás = A háború előtti kolozsvári sajtó húszéves múltja*. Újságíró Almanach 1927. 141. és köv.

új címlaptervet és két fejlécezt készít azért, hogy az induló lapot minél előbb megszabadíthassák „művészietlen köntösétől”.⁴

Miután tehát a még júniusban kb. ezer példányban kinyomatott előfizetési íveket szétküldötték, Kovács Dezső szerkesztésében 1908. október elsején megjelenik az Erdélyi Lapok első száma. Négy évfolyamon keresztül (1908–1911) havonta két számot adnak nyomdába, s ez idő alatt a szerkesztőségben csupán annyi változás történt, hogy a III. (1910) évfolyamtól kezdve Kovács Dezső más irányú megszorított kötelezettségei miatt kénytelen megosztani a szerkesztés munkáját a Benedetto Croce-fordító unitárius kollégiumi tanárral, dr. Kiss Ernővel.⁵

A kezdeti élénk érdeklődés és a következetesen megismételt előfizetési felhívások, ill. körlevelek⁶ dacára a lap fenntartása mindinkább súlyos anyagi terheket rótt az Erdélyi Irodalmi Társaságra és a Gámán J. Örökösai cég tulajdonosára, Gámán Dezsőre, aki négy esztendőre szerződésileg elkötelezte magát a kiadásra. A sokasodó nehézségek érzékeltetésére csupán két levélrészletet idézek most. Gámán Dezső 1911. május 15-én baráti hangú levélben kénytelen megszünetelni Kovács Dezsőt, hogy a folyóirat fenntartására kikötött, de már egy éve elmaradt összeget a Társaság más jövedelméből fizesse ki, ha az előfizetési díjakból nincsen reá fedezet, hisz az ő deficitje már megközelíti az 1500 koronát. Nos, a tényleges tartozások és az elmaradozó előfizetési díjak körüli vita, huzavona az évek során annyira elfajul, hogy Gámán kénytelen szerződést bontani,⁷ s végső soron már annyival is hajlandó lenne beérni, ha Kovács Dezsőék egy váltóval egyenlítik ki nyomdászamlájukat.

A pénz körüli bonyodalmak tehát sok szép tervet húztak keresztül, s így annak a szerkesztői üzenetben tett ígéretnek a teljesítése is egyelőre jámbor óhaj maradt, hogy a közgyűlés 1911. november 18-i határozata értelmében a hetilappá alakítandó folyóiratot K. T. kolozsvári olvasó 1912. január elsejétől fogva rendszeresen minden szombat este kézhez fogja kapni.⁸

A válságból kivezető út keresése az Erdélyi Lapok megjelenésében többhetes kiesést okozott, míg végre a szerkesztőpáros szétküldhette a tagoknak az előfizetést gyűjtő ívként is szolgáló körlevelet, amelyben közölték, miszerint a lap 1912. március végétől kezdve a „Társaság minden anyagi hozzájárulása vagy kockázata nélkül” Stief Jenő és Társa cég vállalkozásaként fog hetente megjelenni; nyomtatékosan felszólítják tehát tagtársaikat, hogy szíveskedjenek előfizetni, mert többé nincs módjukban ingyenes illetménypéldányokat küldeni. A leglényegesebb változás viszont hiányzott e körlevélből: az, hogy a folyóirat főszerkesztőjeül dr. Gróf Bánffy Miklóst sikerült megnyerni!

Szavahiható kortárs-visszaemlékezések, hiteles levéltári dokumentumok hiányában valószínűleg immár soha nem tudhatjuk meg, hogy kié volt ez a kezdeményezés, csupán azt vehetjük bizonyosnak, hogy a Választmánnyal egységre lépett kiadót korántsem az a célkitűzés vezérelte, hogy még valakit bevonjon a szerkesztés napi feladatainak az elvégzésébe. Nyilvánvaló, hogy az íróként is egyre nagyobb megbecsülésnek örvendő személyiség révén az olvasók ellanyhult érdeklődését akarta ismét felcsigáznai.

⁴ 1908. nov. 20-i keltezésű levél. (EITLvt.)

⁵ Az Erdélyi Lapok repertóriumát Saliga Lászlóné készítette el 1987-ben a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának a keretében.

⁶ A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság Elnökségéhez intézett megkeresés gépirata maradt fenn. (EITLvt. 92/1911.)

⁷ Kolozsvár, 1912. jan. 18. Dózsa Endréhez, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnökéhez intézett levél. (EITLvt.)

⁸ (EITLvt. 741/1912.)

Másrészt az is tagadhatatlan tény, hogy Bánffy Miklós mostani szerepeltetésének az Erdélyi Irodalmi Társaság égisze alatt megvoltak a maga fontos előzményei. Gyalui Farkas, a könyv alakban már komoly közönségviszhangot keltett *Naplegenda* nemzeti színházi bemutatójának küszöbén Budapesten tartózkodott, és mint az Erdélyi Irodalmi Társaság irányvonalához közel álló Erdélyi Hírlap különtudósítója, telefonon Kolozsvárra továbbította beharangozó tárcacikkében átütő közönségsikert jósolt. Az örök emberi problémákat aligha szokványosnak mondható cselekménybe ágyazó színmű tartalmából kiindulva a szöveg stílári szépségeivel is érvel. „Ahogy a szerző a darab színterét leírja, az első néhány sor után a gyakorlott szem észreveszi, hogy művészemberrel van dolga, olyannal, aki ismeri jól a legszebb nagy színpadot: a természetet...” A rutinos irodalmár Gyalui Farkas tehát már az első színpadi utasítás elemzésén keresztül reátapint arra, hogy a fiatal Bánffynak egyik legfőbb erőssége a színes nyelvezet, ragyogó fantázia.

A bemutatót követő napról, azaz 1907. március 18-ról keltezett újabb telefontudósítása már a megjósolt átütő sikerről számol be, s arról, hogy közvetlenül a függöny legördülése után nem átalotta még a színházból kimenet Alexander Bernátot és Herczeg Ferencet friss benyomásaikról faggatni. Mindketten igen elégedetteknek bizonyultak, sőt Herczeg Ferenc szó szerint a következőket mondta: „A darab szép és nemes munka, és a szerző nagy és kiváló talentumának becses alkotása.”⁹ S talán irodalomtörténeti szempontból nem lesz érdektelen, ha itt megemlítjük, hogy Gyalui Farkasnak az induló Kisbán Miklósról szóló méltatásait tehetségét szeretettel féltő vezérszólamként hatja át a *Naplegenda* Önőjének parafrázált jajsza: „Jaj, ha meghalna. Nem maradna egyéb nekünk, mint hideg, szürke hamu.” Némiképp ez a töredék a korabeli Kolozsvár irodalombarát rétegének is a véleményét tükrözi.

A hétfői ősbemutatót követő szombaton (1907. márc. 22-én) Kolozsvárt tüzték a *Naplegendát* műsorra. A következő sajtóviszhangok szinte mindegyike tiltakozik az ellen, hogy netalán a budapestiek véleményét visszhangozná csupán. „Kisbán Miklós, az író nem szolgál arra reá, hogy mellétekinteteket érvényesítsünk — érvel a Kossuth-párti Újság színházi tudósítója —, hiszen a *Naplegenda* elbírija „a legerősebb kritikát” is. Természetesen Gyalui Farkas most sem tagadja meg önmagát, midőn a szokatlanul zsúfolt nézőtér látványából kiindulva arra is alkalmat talál, hogy a szerző mint ember iránt megnyilvánuló rokonszenvet az Erdély-részi arisztokráciának arra a részére is kiterjessze, amelyik hasznos munkát végez a társadalomban, ti. „az ilyen irodalmi siker, szellemi győzelem előttünk felér egy-egy rég korbéli lovag győzelmével a csatatéren”. Néhány hét múlva nagyváradi vendéjátékukra kísérte el Gyalui Farkas a kolozsvári színészeket, s ott a kisebb színpadon sokkal bensőségesebb előadást sikerült megvalósítaniuk, s így „a *Naplegenda* színes, szép nyelvezete még közvetlenebb hatást tett”.¹⁰

Jóllehet Bánffy Miklós mindenkor kínos diszkrécióval kerülte, hogy szűkebb pátriájában Kisbán Miklós irodalmi munkásságának megítélésében földieit befolyásolja az

⁹ F. [Gyalui Farkas]: *Naplegenda*. Kisbán Miklós színműve. Erdélyi Hírlap 1907. márc. 17. 67. sz. 1–3.

F. [Gyalui Farkas]: *Naplegenda* — Gróf Bánffy Miklós színművének első előadása a budapesti Nemzeti Színházban. Erdélyi Hírlap 1907. márc. 19. 68. sz. 2.

A *Naplegenda* sikere. — A fővárosi sajtó kritikája. Erdélyi Hírlap 1907. márc. 20. 69. sz. 3.

¹⁰ F. [Gyalui Farkas]: A *Naplegenda* Kolozsvárt. — Az Erdélyi Hírlap eredeti tárcája. Erdélyi Hírlap 1907. márc. 23. 72. sz. 1–2.; (s.) [Sebesei Samu]: *Naplegenda* (Színmű 1 felvonásban. Írta Kisbán Miklós). Ellenzék 1907. márc. 23. 69. sz. 5.; Újság 1907. márc. 23. 74. sz. 6.

ő pillanatnyi pozíciója,¹¹ mégis, midőn a napisajtóból kitudódott, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaság újonnan megválasztandó tagjainak sorába a főispán neve is szóba került, a választást szokatlanul élénk várakozás előzte meg, s 1907. április 27-én délután a Bölcsészettudományi Kar tanári városzobája zsúfolásig megtelt. Mind az ötüket egyhangú szavazattal választották meg. Bánffy Miklóson kívül ekkor lett a Társaság rendes tagja dr. Deák Albert, akinek Köpetzi Boóz álnéven megjelent verses regénye akadémiai dicséretet nyert, a későbbi években pedig a kolozsvári szellemi élet megfiatalítására indított mozgalom élére állt; Dézsi Lajos, egyike a legmunkásabb egyetemi tanároknak, aki Szegeden majd József Attila magyar irodalomtörténeti professzora lesz; dr. Török István, a Református Kollégium igazgatója és az egyik legszínvonalasabb magyar iskolatörténeti monográfia szerzője; s végül a Nagyszalontáról Torda-Aranyos vármegye főjegyzői székébe került jelés elbeszélő Lovassy Andor, Lovassy Lászlónak, a pozsonyi ifjak vezéralakjának az unokaöccse és tragikus életének hiteles tanúja. E díszes névsoron végigtekintve mindenképp igazat kell adnunk annak a kissé rosszmájú kommentárnak, miszerint az Erdélyi Irodalmi Társaságnak nagyobb szüksége volt rájuk, mint nekik a Társaságra, amely „az erdélyi halhatatlanok” soraiba fogadta valamennyiüket.¹²

Bizonyára magának Bánffy Miklósnak sem volt túlságosan fontos ez a tagság, ha szinte két esztendeig halogatta a székfoglalójának megtartását, amelyre végül is az 1909. február 21-i felolvasóülésen került sor az Unitárius Kollégium dísztermében. A sajtókommentárok egyöntetű tanúsága szerint az igen szép számú közönség feszült figyelemmel élvezte a felolvasott elbeszélést, amely megkapó tárgyával rászolgált a figyelemre, s hosszan tartó ováció lett a jutalma. A címét immár aligha fogjuk megtudni, mert minden tudósításból kimaradt. Nincs azonban kizárva, hogy maga a szerző sem tartotta fontosnak az elején bemondani.¹³

Valóban, az adott helyzetben dr. gróf Bánffy Miklósnál aligha találtak volna alkalmasabb személyiséget, akinek égisze alatt megpróbálják 1912 küszöbén az Erdélyi Lapok szekerét kirántani a kátyúból. Egyébiránt Kovács Dezsőék már évek óta egyengették e felé a felkérés felé a talajt. Az 1909-re szóló előfizetési felhívás alatt már ott szerepel a Bánffy Miklós neve is (vö. EL 1908. 5. sz. 116.). Közvetlenül a fényesen sikerült székfoglaló után az Erdélyi Lapok a szellemi és társadalmi élet kiválóságainak szánt első oldalon közli az arcképét, és eddigi életpályáját a *Naplegendáról* megjelentetett cikkek stílusfordulataira emlékeztető módon méltatja. Alig telik el két hét, s Kelemen Lajos tollából jelenik meg egy cikk annak kapcsán, hogy Miklós édesapja a saját nemzeti levéltárának öröklétébe helyezése után a Bánffyakkal rokon, de már kihalt főúri családok levélhagyatékának átengedésével a szó szoros értelmében megkészserezte az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának az állományát; következésképpen e zajtalan munkálkodásában imponáló alkotóerő nyilvánul meg.¹⁴

Folyamatosan tájékoztatják az olvasókat a lap főszerkesztőjének újabb és újabb irodalmi sikereiről akkor is, midőn Bánffy Miklóst közéleti kötelezettségei mind hosszabb időre a magyar fővároshoz kötik. Kitűnő alkalom erre *A nagyúr*, az Attiláról szóló

¹¹ Ritkán és jobbára csak ünnepi alkalmakkor publikált napilapok tárcarovatában. Az Erdélyi Hírlap 1906. karácsonyi számában *A kísértés temploma* c., W.R.-nek ajánlott elbeszélése (52. sz. 1–4.), az 1907-es húsvéti számában pedig a *Mydas király* c. (79. sz. 1–3.) jelent meg.

¹² Ellenzék 1907. ápr. 29. 98. sz. 4.; Az Erdélyi Irodalmi Társaság új tagjai. Erdélyi Hírlap 1907. ápr. 20. 103. sz. 4–5.; Újság 1907. ápr. 28. 4.

¹³ Irodalmi Társaság felolvasó ülése. Ellenzék 1909. febr. 22. 40. sz. 3.

¹⁴ [Gyalui Farkas]: *Kisbán Miklós*. Erdélyi Lapok 1909. márc. 1. 4. sz. 73–74.; (Knl): *Gróf Bánffy György*. Erdélyi Lapok 1909. máj. 15. 9. sz. 224.

színművének 1912. dec. 28-i bemutatója a budapesti Magyar Színházban, amelyet a magyar irodalom élvonala őszinte elismeréssel fogad (Ady Endre, Schöpflin Aladár stb.). Mivel a szerző ünnepléséből Kolozsvár város közönsége is részt kér, az Erdélyi Irodalmi Társaság tagságának a nevében Dózsa Endre elnök fogalmazza meg az üdvözlő iratot ünnepélyes, de bizony mára már jócskán üres kongású szöveggel: „A legnagyobbat a mieink közül, a még ismeretlen tudós eszmék világosságával, a festő megérzéseinek színeivel és alkotó erejével ismertté tenni úgy, amint nemzeti büszkeségünk lelkében képét megalkotta, hű és érdemes szolgálat az egész magyar nemzet érdekében...” stb.¹⁵

A címzett válaszát ugyan nem ismerjük, de szinte biztos, hogy Kisbán Miklós eddigi szerzői gyakorlatához híven most sem változtatott tartózkodó magatartásán.

Az Erdélyi Lapok válságával kapcsolatos eseményeket visszapergetve, minden jel arra vall, hogy még a vakszerencse is kedvezni szeretett volna a szerkesztők iparkodásának. Történt tudniillik, hogy Kós Károly alighogy megmelegedett frissiben Sztánán rakott fészkében, a Varjúvárbán, máris valóra váltotta azt a disznótoros vacsorán felröppentett ötletet, hogy a hús esztendeje Bánffyhunyon megszűnt Kalotaszeg helyett egy újat kellene kiadni. Így jelent meg 1912. január 7-én Kós Károly mondhatni egyszemélyes kis hetilapja, a Kalotaszeg, amely egykettőre megnyerte az érdeklődők tetszését, s előfizetője is egyre több akadt. Maga Kós Károly ekként vall erről a halála után sajtó alá rendezett önéletrajzában: „Őszintén mondom, nem fizettem reá erre a vállalkozásomra, ellenben tapasztalatokat szereztem a szerkesztés, kiadás, közönségszervezés, az újságírás gyakorlati munkaterületeiről, melyek anélkül, hogy akkor erre gondoltam is volna — nagy hasznomra voltak.”¹⁶

Még azon év február végén azonban, mivel Budapesten megnyert egy nagyobb városrendezési pályázatot és a kivitelezés feladatát is reábízták, átmenetileg kénytelen volt az egész sztánai háztartását s ezzel együtt a Kalotaszeget is felszámolni. Hajdani tanárához fordult, és Kovács Dezső kapott is a lehetőségen, hogy ezzel is javítson az Erdélyi Lapok helyzetén. Barátságos alkudozásuk tárgyi bizonyítéka az a két Kós Károly-levél, amely az Erdélyi Irodalmi Társaság 1912-es irományai között maradt fenn: EITLvt. 40/1912. és 81/1912., amelyekben bizonyos elvi szempontok tiszteletben tartásához köti a fuzionálás lehetőségét.

Tekintettel arra, hogy kikötéseinek tiszteletben tartása szempontjából is biztosítékot jelentett számára az Erdélyi Lapok főszerkesztőjének a személye, létrejön az egyezés, amelyben közvetve Bánffy Miklósnak is szerep jutott.

A 92. születésnapját ünneplő Kós Károly Muzsnay Magdának, a Kolozsvári Rádió fáradhatatlan szerkesztőjének gr. Bánffy Miklóssal való megismerkedésének történetét is szalagra mondta. Négy évtizedes töretlen barátságuk azzal kezdődött, hogy egyik hajdani osztálytársa elvitte volt 1910 nyarán Bánffy Miklóshoz, mert Bánffy Miklós szerette volna, ha Kós Károly beírja a nevét *Atila királról ének* című könyvgrafikai-szépirodalmi kísérletének abba a példányába, amely valami úton-módon Bánffy Miklós birtokába került. A köztük szövődött barátság kialakulását viszont lényegesen megkönnyítette az a körülmény, hogy Kós Károly igen sokra becsülte Bánffy Miklóst, az okos, sokoldalú embert jellemzőségeiért s azért, hogy csak a szó nemes értelmében vett mágna, a parasztot, valamint a talentumos művészt volt hajlandó emberszámba venni s ezen a téren

¹⁵ Gróf Bánffy Miklós üdvözlése. Erdélyi Lapok 1913. jan. 11. 2. sz. 24.

¹⁶ Kós Károly: *Életrajz*. Közzétette Benkő Samu. Budapest–Kolozsvár 1991. 119–121.

is vaskövetkezetes volt.¹⁷ Legjobb tudomásom szerint Kós Károly ebbéli véleményét a legkorábban a *Kalotaszeg* hasábjain foglalta írásba; mindenekelőtt az 1912. febr. 18-i 7. számban közölt *Egy kalotaszegi mágnás* S.K. betűjeggyel jelzett glosszájában abból az alkalomból, hogy az Operaház és a Nemzeti Színház kormánybiztosává nevezték ki Bánffy Miklóst. Hasonló hangnemben ír róla az utolsó, márc. 26-i 12. számban megjelent vezércikkében, mikor abban a reményben búcsúzik el olvasóitól, hogy „hatalmasabban, erősebben folytatódik majd a kicsiny *Kalotaszeg* az Erdélyi Lapokban, melynek élén mint főszerkesztő kalotaszegi ember, gróf Bánffy Miklós áll, akinek neve program a közösen elkezdett misszió folytatására”.

A két „lármafa hangja” egyesült tehát — amint ezt Kós Károly az Erdélyi Lapokban mint szükségszerűséget megindokolta (*Lárma-lángok*. 1912. márc. 30-i 1. sz. 7–8.), s az Erdélyi Lapok olvasótáborra egyből legkevesebb 140 előfizetővel, a Kiadóhivatalának bevétele pedig az irományok között fennmaradt befizetési elismervények végösszege szerint legalább 280 koronával gyarapodott.

Sajnos mindez kevésnek bizonyult ahhoz, hogy az Erdélyi Lapok hanyatlásának gátat lehessen vetni. Annak ellenére, hogy Kovács Dezső reménykedett, titkári jelentésében jelentős adományokat sorolt fel, méltatta az írógárdájuk lelkesedését, és elismeréssel szolt a három szerkesztő — azaz gróf Bánffy Miklós, Kovács Dezső és dr. Kiss Ernő — szakértelemmel párosult elkötelezettségéről.¹⁸ Nem maradt kiút.

Érthető tehát, ha a kicsinyes pártviszályoktól megosztott Kolozsváron, ahol nem átalolták még a független Bánffy Miklóst is kikezdeni,¹⁹ jöllehet Kós Károly éppen a helyi sajtóban írta meg róla, miszerint szűkebb pátriáját a legkomolyabb erdélyi politikusként képviselte állhatatosan, hűségesen a pesti országgyűlésben, nem látta semmi értelmét tovább szélmalomharcot folytatni.

Az 1913. márc. 29-i 13. számban közreadott szerkesztőségi közlemény szomorúan tudatja, hogy az Erdélyi Lapok eljutott pályájának a végéhez. Létezése során az Erdélyi Irodalmi Társaság alapszabályaiban lefektetett alapelveket igyekezett érvényre juttatni, ámde az olvasóközönség a szerkesztőket nem méltatta kellő figyelemre, úgy, ahogyan elvárhatták volna becsülettel végzett munkájuk fejében.

Önkéntelenül felmerül tehát a kérdés, vajon volt-e értelme annak, hogy gróf Bánffy Miklós elismert irodalmi neve mint a folyóirat színvonalának „kellő biztosítéka” (Kovács Dezső minősítése) felkerüljön a felzetre, holott a kiadvány külalakja, az egyes számok szerkezeti felépítése — vagyis a különböző rovatok — változatlanok maradtak. Nos, minél többet lapozgatja az ember az utolsó, csonka évfolyamot, annál inkább reá kezd érezni az újra, az ígéretes változások szelére. Az eddigi tanáros pedantériával írott közleményeket friss hangvételű, változatosabb tematikájú írások kezdik felváltani. Aláíratlan jegyzet számol be arról, hogy az alig két éve megjelenő *Est* modern zsurnalisztikus módszereinek köszönheti rohamos elterjedését (1912. 380.), a fiatal kolozsvári Ács Ferenc izmos tehetségére valló *plein air* Maros-parti tája a Nemzeti Szalon legközelebbi kiállításán is fog szerepelni (1913. 10.). A mozgékony Orbók Attila 1912. jún. 1-i keltezésű párizsi levele a

¹⁷ *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*. Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal. Bukarest 1978. 130.

¹⁸ *Az Erdélyi Irodalmi Társaság múlt éve*. Erdélyi Lapok 1912. okt. 5. 28. sz. 509. A kudarcra jellemző adalék, hogy háromnegyed év alatt kilencszer ismételték meg a folyóirat célkitűzését ismertető előfizetési felhívást. Gr. Bánffy Miklós az Erdélyi Irodalmi Társaság más 61 tagjával együtt már az induláskor közzétett hírlevelüket aláírta. Vö. Erdélyi Lapok 1908. okt. 1. 1. sz. 21. Megjegyzések rovat.

¹⁹ Kolozsvár II. választókerületének polgárai: *Nyílt levél gróf Bánffy Miklóshoz*. *Szint kell vallani*. Ellenzék 1913. jún. 13. 134. sz. 2.

francia főváros magyar vonatkozású eseményeiről számol be színesen (1912. 200–201.), s még mielőtt az Erdélyi Irodalmi Társaság a folyóirat hasábjain közzétenné a Bánffy Miklósnak küldött üdvözlő iratát, már meneszt egy rövid tudósítást az 1912. december 28-án tartott ősbemutatóról, tekintettel a szerzőnek a folyóirathoz fűződő szoros kapcsolatára (1912. 706–707.).

Filológiai szempontból nem érdektelen számon tartani mint gyors visszhangot Hangay Sándor *Hej turáni puszták!* Gr. Bánffy Miklósnak ajánlott versét, amelynek „Hej turáni puszták, hej Attila népe!” a háromszor visszatérő refrénje (1913. 110.).

A fentebb jelletteknél lényegesebb újításnak tekinthetjük viszont, hogy fokról fokra tényszerűen átgondoltabbá válik azoknak a méltatásoknak a hangvétele, amelyeket a szerkesztőség a borítón is lenyomatott arcképekhez a folyóirat első oldalán fűz. Az első évfolyam (1908) hatodik számától folyamatosan megjelenő közéleti arcképcsarnok kísérő szövegei addigélé bármelyik társasági folyóiratba beillettek volna, gr. Bánffy Miklós főszerkesztősége idején azonban a hangsúly az udvarias méltatásról a betöltött szerep tárgyilagos mérlegelésére tevődik át. Következésképp a mágánások esetében a genealógiai részletek messzemenő mellőzésével a hangsúly Bánffy Miklós elveinek a szellemében az erdélyi arisztokrácia érdemes tagjainak önzetlen fáradozására mint a közérdeket szolgáló „tranquilla potestas” érvényesítésére tevődik át. A br. Bánffy Ernőt bemutató cikk java részét, példának okáért, akár az *Erdélyi történefműben* szépirodalmi eszközökkel körvonalazott nézet közvetlen előzményének is tekinthetjük (vö. 1913. 77–78.), míg a két számmal később dr. Teleki Domokos grófnak geryeszegi kezdeményezéséről írottakat -f -y betűjegy mögé rejtőzve alighanem maga a főszerkesztő vetette papírra (vö. 1913. 109–110.).

Összegezve az elmondottakat, bizvást feltételezhetjük, hogy az Erdélyi Lapok megmentése körül szerzett tapasztalatainak Kisbán Miklós is éppen annyira jó hasznát vette, akár a barátja, Kós Károly a Kalotaszeg szerkesztéséről állította késő öregségéig.

A hajdani két főszerkesztő között azonban mégis van egy lényeges különbség: az Erdélyi Irodalmi Társaság tudniillik hiába választotta volt elismerése jeléül 1921. május 14-i ülésén tiszteleti tagjai sorába gr. Bánffy Miklóst, semmi nyomát nem találtuk annak, hogy hazatelepülése után bármilyen formában részt vett volna a Társaság munkájában.

Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze

1. A Házsongárdi temető legkeletibb ösvényének közepe táján, mindkét oldalon néhány patinás követ találunk. Felirataikból kitűnik, hogy a Pataki család tagjai nyugszanak itt közel három százada. A legrégebbi kis ereszes — ma már alig olvasható feliratú — kő Pataki Sámuel orvosdoktor 1750. június 30-án elhunyt feleségének, Dálnoki Máriának az emlékéit örökíti meg.¹ Egy száz évvel korábbi, 1646 tájáról való, már elpusztított koporsó alakú kővel kapcsolatban Herepei János a Patakiak megelőző generációiról is érdekes adatokat kutatott fel.²

A család legrégebb ismert tagja 1615 körül született Bojsza Péter hajdú hadnagy és Bonyha Anna sárospataki polgárok fiaként. A keresztésben az István nevet nyerte, talán pár osztályt járt a kollégiumban is, majd kitanulta a szabóságot. Mint vándor szabólegény érkezett 1638 őszén Erdély központi városába. Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György fejedelemsége idején sokan vetődtek erre szerencsét próbálni. A szabólegényt Kolozsvárt — az akkori szokás szerint — származási helyéről már csak Pataki (Szabó) Istvánnak emlegették, s a próbaévek letöltése után 1642-ben felvették a céhbe. Első feleségének korai halálát (1646) követően másodszor is megnősült, Kőrösi Miklós tekintélyes kolozsvári polgár Anna (†1690) lányát véve feleségül. Ebből a házasságból származik az a Pataki-dinasztia, mely hat generáción át Kolozsvár református értelmiségének élvonalát képezte s különösen az orvostörténetbe írta be nevét.³

Az 1685-ben elhunyt szabómester egyetlen, szintén István nevet viselő fia Teleki Mihály pártfogoltjaként már holland és német egyetemeken tanul, hazatértekor Apafi Mihály fogadja, radnóti udvari papjaul nevezi ki. Utána még Kolozson, Torockószentgyörgyön, Görgényszentimrén lelkészkedik. Kétszer is nősül, házasságaiból összesen 12 gyermek születik, akikből 8 jut el a családalapításig. Miskolczi Judittal (1658–1686) 1675-ben és Böszörményi Nagy Katával (†1729) 1686-ban kötött házasságáról, gyermekei sorsáról önéletrajzi feljegyzéseket hagyott hátra az 1710-ben elhunyt lelkész.⁴

¹ A kő feliratát még 1920-ban lemásolta Herepei János: „IT FEKSZIK BEZARVA / DALNOKI MARIA PATAKI / SAMUEL DOCTOR ELTE / PARIA MEGADATOTT / NEKI DITSŐ KORONAJA / FELTAMADASARA MEG / VALTOJAT VARJA / MDCCCL DIK ESZTENDŐBEN / JUNIUSNAK XXXX DIK NAPJAN.” Herepei János: *A Házsongárdi temető régi sírkövei*. Bp. 1988. 493–494. A kő hátulján Pataki Jenő három fiatalon elhunyt leánytestvérének a neve olvasható: Pataki Ilma (1855–1861), Pataki Emilia (1859–1863), Pataki Ilona (1862–1865).

² Herepei János: i.m. 283–287.

³ A Patakiak kézírásos családfája megtalálható a kolozsvári Állami Levéltár Pataki-gyűjteményében (Fond familial Pataki. Fond nr. 407. Inv. 321. 1. sz. dosszié). Ez a 439 dossziét tartalmazó anyag Pataki Jenő halála után kerülhetett a levéltárba. Számos családtörténeti dokumentumot tartalmaz, Pataki Jenő okiratainak, fogalmazványainak és kivágott cikkeinek a gyűjteménye is részét képezi. A családfát nyomtatásban közli Nagy Iván: *Magyarország családai cimerekkal és nemzedéki táblákkal*. IX. köt. Pest 1862. 146–148., valamint Herepei János: i.m. 392. Sem e helyeken, sem Kövály Lászlónál (*Erdély nevezetesebb családai*. Kv. 1854. 201–202.) nem találunk utalást rá, hogy a Patakiak valaha nemességet kaptak volna, így a „sárospataki” előnév használatát, a családnév y-os írását nem tekinthetjük indokoltnak.

⁴ *Régi leveles-ládkából*. Adatok az iskoláztatás történetéhez. Közli: pj. Véndiákok Lapja 1927. 10–12. sz., 1928. 1–3. sz.

A Nagy Katától 1692. január 1-én Torockószentgyörgyön született Pataki Sámuellel kezdődik a családban az orvosdoktorok sora.⁵ Naplójában⁶ maga meséli el élete, felemelkedése történetét 1707-től 1735-ig. A Teleki grófok udvarában szolgaként töltött évet, majd nevelőként Teleki Ádám mellett végzi a Kolozsvári Református Kollégiumot, s szintén a Telekiek támogatásával jut el 1720–1726 között Hollandia és Németország leghíresebb egyetemeire, ahol az enciklopédikus-teológiai ismeretek mellett az orvostudományban szakosodik. Leydenben a kor legnagyobb orvosprofesszorának, Boerhavénak a tanítványa. Ahogy hazatér, 1726-ban feleségül veszi a dési Dálnoki Máriát (1709–1750), s ott le is telepszik. Gyógyító munkája nyomán 1728-ban már Belső-Szolnok megye orvosául választják. Házát vesz, református kurátor, városi tanácsos lesz. 1738-ban Kolozsvárra költözik, itt is rövidesen nagy tisztelet övezi. 1743-ban városi orvossá, a Református Kollégium gondnokává választják. Arisztokrata családok, főleg a Telekiek kedvelt orvosa, ugyanakkor a szegényeket ingyen kezeli, gyógyszerekkel látja el. Kiérdemli az Aesculapius Dacicus elnevezést. Néhány latin nyelvű orvosi értekezése mellett fennmaradt betegeiről vezetett jegyzetkötege. Akárcsak apja, ő is a Házsongárdban nyugszik (†1766), de csak felesége kis köve maradt fenn.

A családtörténetben II-vel jelölt Pataki Sámuel (1731–1804) már kitaposott úton jár: a kolozsvári kollégium után Leyden, Odera-Frankfurt és Utrecht egyetemein szerez enciklopédikus műveltséget, az utóbbi helyen orvosi diplomát is 1758-ban. Még ugyanazon évben megválasztják a kolozsvári kollégium filozófiai tanszékére. Akkor ez sokkal biztosabb megélhetést jelentett, mint a bizonytalanul alakuló orvosi gyakorlat. 1769-ben rábízják a kollégiumi nyomda igazgatását is, s negyed századig látja el ezt a tisztséget, miközben a nyomdászatban szerez jártasságot. A tanítás mellett egyre szélesedik praxisa, a Telekiek őt is bizalmukba fogadják. Az iskolában kellemetlensége is van amiatt, hogy néha betegeihez lévén kötte, órát nem tarthatja meg. Engedélyezik, hogy lektort fogadjon helyettesítésére. 1780-ban Kolozs megye rendes orvosául választják, s így lemond kollégiumi tanszékéről. A megye határain túl messze kiterjedő praxisa mellett a botanikával foglalkozott szívesen, és könyveket gyűjtött. Tagja volt az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak. Könyvtárát a kollégium vette meg, növénygyűjteménye az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez került. Első feleségével, Verestói Erzsébettel csak pár hónapra terjedt házaselete, a másodikkal, Szathmári Pap Sárával (1746–1816) 39 esztendőre.⁷ Közös sírjukon kőkoporsóra vésett felirat hirdeti latin, illetve magyar nyelven emléküket.⁸ E

⁵ A Pataki család nevezetes tagjairól II. Sámuelig ír Wespriemi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. Második száz. [Bécs 1778] Bp. 1962. 343–353. Valamennyiük neve szerepel Szinyei József *Magyar írók élete és munkái* című műve X. kötetében (Bp. 1905). Feltételezésünk szerint a szócikkekhez Pataki Jenő szolgáltatott az anyagot.

⁶ *Pataki Sámuel naplója*. Közli: Pataki Jenő. Erdélyi Orvosi Lap (a továbbiakban: EOL) 1921. 18–24. sz. 298–300, 315–317, 343–346, 357–361, 378–380, 388–391. I. és II. Pataki Sámuel hollandiai egyetemjárásáról adatok találhatók G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*. (Kolozsvár 1979) c. kötetében.

⁷ Török István: *A kolozsvári ev. Ref. Collegium története*. Kv. 1905. II. köt. 61–67.; p.j.: Pataki Sámuel (secundus). *Revista Medicală — Orvosi Szemle* (a továbbiakban: RMOSZ) 1928. 4. sz. 14.

⁸ A III.B parcellában levő tumba most másodlagos helyen áll, valamelyik szomszédos sírhelyről áttették a Pataki Dániel fejköve előtti halomra (ma a 2992. sz. útmenti betonsír szomszédja). A megkopott felirat az egyik — eredetileg déli — lapon: „MEMORIAE / VIRI CANDORE ET ERVDITIONE CONSPICVI / SAMVELIS PATAKI / DVM VIVERET MEDICINAE DOCTORIS COLLEGII REF. CLAVD. PHILOS. ET MATHES. PROFESS. / INCLYTI COMITATUS KOLOS PHISICI / CONJUX MAESTA MARITO DESIDERATISSIMO / LIBERI MAERENTES PATRI OPTIMO BENE MERENTI / POSVERUNT / VIXIT ANNOS LXXIV OBIIT A.D. MDCCCIV DIE XI SEPTEMBRIS” (A közismerten fényes elméjű és nagy tudású férfi, Pataki Sámuel, míg élt, orvosdoktor, a kolozsvári Református Kollégium filozófia- és matematikatanára, Kolozs megye híres orvosa emlékének. A gyászoló feleség a

házasság a Patakiakat Kolozsvár másik nagy református értelmiségi dinasztiájával, a Szathmári Papokkal hozta rokonságba. II. Sámuel nem tartozott az író tudósok közé. Disszertációján kívül Teleki Ádám felett mondott temetési beszéde (1775) és a skarlátról falusiaknak írt felvilágosító füzetecskéje (1801) maradt fenn. 1776-ban ajánlást írt Pápai Páriz Ferenc *Pax Sepulcri* című művének harmadik, kolozsvári kiadása elé.

III. Pataki Sámuel (1765–1824) vitte rangban és tekintélyben a legtöbbre. A hagyományos kolozsvári kollégiumi évek után ő már csak Göttingában és Bécsben folytat tanulmányokat, s Pesten szerzi meg 1794-ben doktori diplomáját. Apja mellett kezdi az orvosi gyakorlatot. 1801-ben Bécsbe megy, hogy kitanulja a himlőoltást, s azt meg is honosítja Erdélyben. 1806-ban a Főkormánysház melletti egészségügyi tanács tagjává nevezik ki, majd 1812-ben ennek elnöke, „Erdélyország protomedikusa” (főorvosa) lesz. Mint ilyen, ő az első orvos, aki részt vehet a Főkormánysház ülésein. 1814-ben a Brassó környéki pestisjárvány elfojtása körül szerzett érdemeiért királyi tanácsosi címmel tüntetik ki. 1817-ben a Főkormánysház megbízásából Erdély fürdővizait vegyelemzi, s ennek eredményeit 1820-ban latin nyelven megjelenteti. Urnás emlékoszlopán a magyar nyelvű sírfelirat szerint „a természet tanítványa” és „az emberek barátja” volt, „nagy érdemei, jó tettei halhatatlanná teszik”.⁹ Felesége, a kolozsvári gyógyszerész-dinasztiát alapító Mauksch Tóbiás leánya, Zsófia (1780–1863) volt, aki öt fiúgyermekkel ajándékozta meg. Közülük a legidősebb, Sámuel (1797–1820) folytatta volna a családi tradíciót. De őt Bécsben III. éves orvostanhallgatóként elragadta a halál.¹⁰

1824-ben III. Sámuel halálakor Erdély főurai megdöbbenve állapítják meg, hogy megszakadt a Patakiak orvosdinasztiája. Márpedig nem egy családnál generációkra visszamenőleg ők voltak az orvosok. Ezért tizenkét Kolozsvár környéki arisztokrata familia felajánlja III. Sámuel harmadik fiának, az akkor 20 éves Dánielnek, hogy Bécsbe küldik orvosi képzésre.

Pataki Dániel 1804-ben született Kolozsvárt, elvégezte a Református Kollégium bölcséleti, majd jogi tanfolyamát, s ekkor már a Főkormánysháznál gyakornokoskodott. Orvosi tanulmányait teljes egészében a császárvárosban végezte, s ott is védte meg 1830-ban a légkör élettani szerepéről szóló 88 lapos doktori értekezését. Még tovább tökéletesítette volna tudását, de az 1831-es kolerajárvány hírére hazahívják Kolozsvárra, hogy vezesse a megelőző, védekező munkálatokat. A betegséggel kapcsolatos tudnivalókat és a járvány itteni lefolyását kis magyar nyelvű füzetben ismerteti: *A' Cholera Kolo'svártt* (Kolozsvár 1832). A folyamatos praxis közben tekintélye egyre nő. 1845-ben egy hosszabb tanulmányutat tesz, Németország, Hollandia és Anglia legrangosabb egyetemi kórházait

legideálisabb férjnek, a gyászoló gyermekek a legjobb apának megérdemelten állították. Élt 74 évet, meghalt az Úr 1804. esztendejében szeptember 11-én.) A másik lapon: „SZATHMÁRI PAP SÁRÁNAK NÉHAI ORVOS DOKTOR ÉS PROFESSOR IDŐSB PATAKI SÁMUEL / XXXIX ESZTENDŐKIG VOLT HIV HÁZAS TÁRSÁNAK / E SIRBA NYUGOVO FÉRJE PORÁHOZ / SZÁLLOTTAK HAMVAI / XII ESZTENDEI ÖZVEGYSÉG UTÁN ÉLETÉNEK LXXI^{dk} ESZTENDEJÉBEN / HÁLÁDATOS GYERMEKEI TISZTELİK ÁLDOTT EMLÉKEZETÉT / SZÜLETETT MDCCXVI JULIUS II MEG HOLT MDCCCXVI DECEMBER III”.

⁹ A teljes sírfelirat így hangzik: „GYÁSZ OSZLOPA / PATAKI SÁMUELNEK / MIG ÉLT / ERDÉLY FŐ ORVOSÁNAK KIRÁLYI / TANÁCSOS ÉS KIR. FŐ KORMÁNYSZÉKI / REFERENSNEK / A TERMÉSZET TANITVÁNYÁNAK ÉS / AZ EMBEREK BARÁTYÁNAK / MELLYET BÁNATBA MERÜLT HITVESSE / KESERGŐ GYERMEKEK / EMLÉKEZETÉT / FÁJDALMAS SZERETETTEL / S BUZGO ÉRZÉSSEL TISZTELVE / EMELTEK / RÖVID ÉS CSAK / LVIII ESZTENDŐKRE TERJEDT ÉLETÉT / NAGY ÉRDEMI S JO TETTEI / HALHATATLANNÁ TESZIK / SZÜL. MDCCCLXXVI FEBR. XVI^{kan} / MEG HOLT MDCCCXXIV APRIL II^{kan}.” A születési év téves: nem 1776, hanem 1765. Az oszlop nyugati oldalán a „Sárospataki / Pataký Sándor / nyug. törv. tanácsos / 1811–1887 / és neje / Konrád Emilia / 1832–1901” felirat Pataki Jenő szüleit örökíti meg.

¹⁰ (p.j.): Pataki Sámuel (tertius). RMOSZ 1928. 8. sz. 18.

keresve fel, hogy tudását alaposabbá tegye s orvosi rangját emelje. Az igényes főúri és értelmiségi körök ugyanis sem a pesti, sem a bécsi orvoseképzést nem tekintették kielégítőnek. Többszázados hagyomány szerint néhány német és holland egyetem látogatása fémjelzte az alapos felkészülést. Pataki 1850-ben törvényszéki orvosi vizsgát tett, 1854-ben kerületi főorvossá, 1861-ben Erdély országos protomedikusává nevezték ki. Ő volt az utolsó, aki ezt a kiegészítéskor megszüntetett tisztséget betöltötte, a Főkormányzatszéknél is egészségügyi tanácsos volt. Vaskoronarenddel tüntették ki. A főúri körök keresett orvosa nem feledkezett meg a szegényekről. A kolozsvári hetivásárok napján, hétfőn és csütörtökön rendszeresen ingyen fogadta őket, s gyógyszerellátásukról is gondoskodott. Később külön gyógyszeralapot létesített a szegények részére.¹¹

Őseitől eltérően, Pataki Dániel szívesen forgatta a tollat. Erre jó ösztönző lehetett a reformkor megélénkülő sajtóélete. Részt vett 1833-ban az Erdélyi Orvosegyesület megalapításában, melynek célja az ismeretek és tapasztalatok rendszeres cseréje volt. Cikkeket közölt az Orvosi Tárbán, a Magyar Kurírban, a Nemzeti Társalkodóban, sőt a Falusi Gazdában is. Ezek nagy része népszerűsítő jellegű, akárcsak a terhességről, szülésről, csecsemőápolásról 1840-ben megjelentetett kis kötete. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók két vándorgyűlésén 1845-ben és 1865-ben is a bujakóról tart előadást, az utóbbin 20 arany pályadíjat tűz ki egy vérbajról írandó 3–4 íves munkára. Utolsó műve, *Erdélyország kórházainak a bemutatása* különnyomatként jelent meg Kolozsvárt 1868-ban.¹²

Pataki Dániel a Bécsben székelő Erdélyi Udvari Kancellária tanácsosának, Fölsch Józsefnek a lányát, Amáliát (†1886) vette feleségül 1841-ben, egyetlen gyermekük csecsemőkorban meghalt. Így mikor a hólyagkő okozta rengeteg szenvedést és ismételt roncsolásos műtéteket megelégtelve 67 éves korában ciánál véget vetett életének, újból megszakadni látszott az orvosdinasztia.¹³

A családban azonban még mindig volt életerő. Dániel öccsének, Pataki Sándor (1811–1887) törvényszéki tanácsosnak és Konrád Emiliának (1832–1901) a kisebbik fia, Jenő vitte tovább a tradíciót.¹⁴ A továbbiakban az ő pályájáról szólunk részletesebben.

2. Az 1870-es évek táján már nem számított közügynek, hogy Pataki doktor legyen. Az 1870-es népszámlálás nem kevesebb, mint 22 orvostudort, 24 okleveles sebészt és 25 bábát talált Kolozsvár városában.¹⁵ Ekkoriban differenciálódott az orvostudomány, ekkortól kezdődött a sebészet életmentő diadalútja. Évszázadokon át ritkaságszámba ment az orvos Erdélyben. Eleinte csak a fejedelmi udvar tartott külföldi, többnyire itáliai eredetű doktorokat. Közülük kiemelkedik a vallási ügyekben is szerepet játszó Blandrata György, Izabella királyné, majd János Zsigmond orvosa. Rendre a protestáns felekezetek nyugati egyetemekre küldött fiataljai közül néhányan az enciklopédikus műveltség mellett a természettudományokat akkoriban legteljesebben felölelő orvostudományt is kitanulták.

¹¹ (pj.): Pataki Dániel. RMOSZ 1929. 6. sz. 182. és uő: *Orvoslás a régi Erdélyben*. Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egyesület [a továbbiakban: EME] Orvostudományi Szakosztályából 50. köt. (1940–41) 12–21.

¹² Pataki Dániel legteljesebb bibliográfiáját Szinnyi József i.m. szócikkében közli. Arcképes nekrológia a Vasárnapi Újság 1871. jan. 22-i számában -a-r [Szász Károly] aláírással jelent meg.

¹³ Márvány sírkövén ez a felirat: „Gyászemléke / Sárospataki / PATAKI DÁNIELNEK / ki míg élt / országos főorvos / kir. főkormányzéki tanácsos / vaskorona rend lovagja / s több tudományos társulatok / tagja volt / Szül. 1804. márt 5. Megh. 1871. jan. 11. / Béke poraira!” A fejkő alsó részén: „Dr. S. PATAKY JENŐ / v. tiszti orvos, egészségügyi tanácsos / meghívott előadó az egyetemen / 1857–1944 / és neje / NAGY PIROSKA / 1866–1946”.

¹⁴ Pataki Jenőnek három testvére érte meg a felnőttkort: Sándor (1854–1917) nyugalmazott városi rendőrkapitányként halt meg Kolozsvárt, leszármazottai már Budapesten éltek; Gizella (sz. 1860, Spiró Emilné) és Anna (1867–1950, Vincze Jánosné).

¹⁵ Kövári László: *Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*. Kv. 1870.

Sok közülük kollégiumi tanár lett, s csak alkalmilag gyógyított, mások viszont kiterjedt praxist folytattak. A tanári munkáról az iskolák levéltárai elég bő képet nyújtanak, az orvoslásról alig maradt feljegyzés. Először a szász városok, majd a többi jelentősebb város, később a megyék alkalmaznak egy-egy orvost. A brassói Kyr Pál az első erdélyi magyar orvosi mű (1551) megjelentetésével tette nevét maradandóvá. Az első erdélyi magyar orvos Hunyadi Ferenc volt, „főállásban” 1586-tól a Kolozsvári Unitárius Kollégium igazgatója, emellett költő is. Baranyai Pétsi István, miután nyolc évig Szeben város orvosa, 1673-ban kerül Kolozsvárra, az első itteni szerződéses városi orvos. Egyben az első, aki csak a gyógyításnak él. A XVII–XVIII. század fordulóján a nagyenyedi professzor, Pápai Páriz Ferenc és Köleséri Sámuel Erdély két legkeresettebb orvosa. Az előbbi megírja az első magyar nyelvű orvosi művet is, a *Pax corporist*. A következő generációkat már a Patakiak képviselik.

A XVIII. század végéig a szegényebb, közrendű emberek csak legritkábban láttak orvost. Meg kellett elégedniük egy-egy javasasszony, bába, jobb esetben kirurgus kezelésével. Az orvosokat a főúri családok beteg tagjaihoz hívták, és gyakran a vidéki kastélyban tartották a gyógyulásig vagy a vég beálltaig. Ezért jött divatba az orvosi instrukciók írása: az orvos leírta — gyakran anélkül, hogy látta volna a beteget —, milyen kezelést javall. A családok tapasztaltabb asszonytagjai is rendelkeztek valamelyes egészségügyi ismeretekkel, majdnem minden udvarházban volt patikaláda, melyben a legkézenfekvőbb gyógyszerek, gyógyfűvek megtalálhatók voltak. Pápai Páriz Ferenc orvosi könyve azért lett hallatlanul népszerű (84 év alatt 8 kiadást ért meg!), mert közérthető módon, a nép számára dolgozta fel az orvosi ismereteket. Az orvoslás minőségében még a nagyszombati egyetem orvosi karának megnyitása 1770-ben sem hoz lényeges javulást. Az erdélyiek inkább Bécset vagy a nyugatibb főiskolákat részesítik előnyben, s ezekre még mindig kevesen jutnak el.

A lényegesebb változás 1775-től kezdődik, amikor Mária Terézia Kolozsvárt egyetemet akar létesíteni s megveti az orvosi kar alapjait egy külön tanszék felállításával. Ez a Királyi Liceum melletti fakultás, majd 1817-ben önállósuló Orvos-sebészeti Tanintézet négy, utóbb hat tanárral kirurgusokat és bábákat képez. Diplomái csak Erdélyben érvényesek. De legalább minden városba jutott szakképzett személy. A kirurgusok az „alantasabb” orvosi munkát végezték: a sebkezelést, tályognyitást, érvágást, foghúzást — amit az orvosdoktor legfeljebb elrendelt. A doktorok tudománya főleg a gyógyszeres orvoslásra terjedt ki. Ennek a tanintézetnek a professzorai közt néhány igen rangos tudós oktatott, közülük több az 1872-ben megnyílt kolozsvári egyetem orvosi karának, sőt a budapesti orvosképzésnek is szaktekintélye lett. A Patakiak közül egyik sem oktatott a tanintézetben, bár 1778-ban II. Sámuel is megpályázott egy ottani tanszékét.¹⁶ Az utolsó tanári kar pedig délutánonként Pataki Dániel vendégszerető házában gyűlt össze kávézásra, beszélgetésre.¹⁷

3. Pataki Jenő 1857. november 22-én született Kolozsvárt, s már 1863-ban — a tradícióknak megfelelően — beíratkák a helybeli Református Kollégiumba. Ez a tanintézet akkoriban az 1848-as szabadságharcban érdemeket szerzett egyházi férfiak vezetése alatt állt. Sági László jótollú történelemtanár igazgatta, az elemi osztályokért pedig a

¹⁶ pj.: *Adatok a tanári kinevezéshez a cluji Orvos-sebészeti Tanintézetben*. RMOSZ 1935. 2. sz. 50.

¹⁷ (pj.): *Az utolsó tanári kar*. RMOSZ 1931. 7. sz. 247. A Főtér városközi oldalán a 6. sz. ház volt a Pataki Dánielé.

mennyiségtant oktató Sárkány Ferenc „tanvezető” felelt.¹⁸ Az iskola történetének egy válságos szakasza kezdődik a 60-as években: a hagyományos felekezeti oktatási rendet az állami követelményekhez kell igazítani. Az első elemi osztály vezetője éppen Pánczél Ferenc, a korszak legertermékenyebb tankönyvírója. Úgy látszik, a kis Jenő nem volt elég érett, mert 1864–65-ben újrarártatták vele az első elemi. A 35 kisdíákkal induló osztály a IV.-re már 62 főre szaporodik. Jancsó Lajos, a későbbi kollégiumigazgató vezeti. 1868–1874 között végzi Pataki a hat gimnáziumi osztályt. A VII. és VIII. gimnázium ekkor még a régies „bölcseleti tanfolyamot” képezi, s az intézet legjobb tanerői kissé főiskolai módon oktatnak benne. Az egyetemes és magyar történelmet Sámi László, a matematikát Sárkány Ferenc, a magyart a szintén 48-as harcos Szabó Sámuel tanítja. A fiatalabb generáció képviselői közül a latin-görög szakos Hagedüs Istvánt később egyetemi tanszékre és akadémiai tagságra méltatják. A fizikát a frissen végzett Debreczeni József, a biológiai tárgyakat pedig Parádi Kálmán adta elő. Parádi orvosi tanulmányokat is folytatott, a darwinizmus egyik első erdélyi hirdetője, tanulmányíró, kísérletező, kutató tudós. Nem lehet kétséges, hogy a családi hagyományok mellett leginkább ő terelte Pataki Jenő figyelmét az orvosi pálya felé. Az 1875–76-os tanév végén a Jancsó Lajos igazgatta kollégium 29 diákja jelentkezik a június 29.–július 1. között Lészai Ferenc egyházkerületi főgondnok elnöklétével megtartott érettségi vizsgára, s közülük 24-nek sikerül a próbatétel. Tanári pályára 9-en, jogra 6-on, orvosira 3-an készülnek. A tanárok munkásságát ismerve úgy tűnik, hogy a természettudományos alapképzés mellett alapos történelmi és klasszikus műveltséget szerzett Pataki. A kiegészítést követő években bizonyára sokat fejtegették a 48-as eszméket, s gyakran meséltek az akkori élményekről. Mindezek hozzájárultak a diákok múlt iránti fogékonyságának növeléséhez.

Kolozsvár történetének egyik legnagyobb eseménye volt a „Magyar Királyi Tudomány-Egyetem” megnyitása 1872 őszén. Az akkor V. gimnazista Pataki Jenő is szemtanúja lehetett a november 10-i ünnepségeknek, melyek nagyrészt az iskolájának utcájában, a Farkas utcában zajlottak. Valószínűleg a nagyobb diákok is részt vettek az ünnepi istentiszteleten, apja hivatalos lehetett a Redutban tartott díszebédre, esetleg a színházi előadásra is. Este pedig mindenki bámulhatta a még soha nem látott díszkivilágítást. Ez az egyetem tette lehetővé, hogy Pataki Jenő orvossá képezhesse magát. Mikor 1876 őszén beiratkozott a négy éve működő orvosi karra, annak dékánja épp Genersich Antal, a neves kórbonctanász volt, rajta kívül még hét rendes és három rendkívüli tanár alkotta az előadó személyzetet.¹⁹ Sok szempontból még az Orvos-sebészeti Tanintézet örököse volt e kar: a tanárok közül hatot onnan vett át. A legidősebb a Semmelweis-tanítvány Maizner János (1828–1902) volt, a szülészet és nőgyógyászat professzora, az Orvos-sebészeti Tanintézet utolsó igazgatója. Nála alig fiatalabb Mina János (1829–1880), az állatjárványtan és -rendészet rendkívüli tanára. Idősnek számított még Brandt József (1838–1912), az antiszeptikus sebészet itteni meghonosítója, néhány bravúros műtét magyar úttörője, valamint Machik Béla (1839–1879) belgyógyász, aki Patakit talán már nem is tanította. A többiek mind az 1840-es évek szülöttei. Genersich Antal és Török Aurél (élet- és szövettan) jött még a tanintézetből. Újabb kinevezésűek: Ajtai Sándor (törvényszéki

¹⁸ A Kolozsvári ev. Ref. Főtanoda közvizsgálatainak, tanító és tanuló személyzetének kimutatása az 1863/4-dik iskolai év második felében (Kiadta Sárkány Ferenc tanvezető tanár) és a következő tanévekre szóló vizsgarendekből, 1874-től értesítőkből vettük az iskolára vonatkozó adatokat.

¹⁹ Az egyetemi tanulmányokra vonatkozó adatok forrása: Acta Reg. Scient. Univ. Claudiopolitanae Anni 1877/78–1880/81 és A Kolozsvári Magyar Királyi Tudomány-egyetem Almanachja 1876/7-ről és a további füzetek 1880/81-ig.

orvostan), Szilágyi Ete (szemészet), Hőgyes Endre (kór- és gyógyszer-tan), Géber Ede (bőr- és bűjaktörténet), Ossikovszki József (élet- és körvegytan). Az utóbbi kettő rendkívüli tanár. De nemcsak a tanárok folytonossága köti össze a kart a tanintézettel, hanem a nyomorúságos kórházi állapotok is. A tanszékek, klinikai osztályok a város különböző pontjain (főleg az Óvárbán), ideiglenesen átalakított épületekben kaptak elhelyezést, alig tudták a megnövekedett igényeket kielégíteni. Az Országos Karolina Kórház termeit módosabb beteg lehetőleg elkerülte. Még a műtéteket is a tágasabb lakással rendelkezők otthonában végezték. Az új klinikai kórházak csak a századfordulón épültek fel.

Pataki 1876–1881 között végezte a szokásos tíz szemesztert. Ezalatt a tanári karban nem sok változás történt. Az élet- és szövettan új tanára Klug Nándor, a leíró és tájbonctané Davida Leó lett. Machikot a belgyógyászati tanszéken Büchler Ignác helyettesíti, majd ifj. Purjesz Zsigmond lesz az utód. E tanári kar jó része a magyar orvostudomány történetének kimagasló személyisége. Brandt József, Genersich Antal, Hőgyes Endre, Török Aurél és Purjesz Zsigmond neve a századfordulón fogalom volt. Pataki Jenőre főleg Genersich, Hőgyes és Török hatott. Az tárgykörükbe vágó pályatételeket dolgozta ki.

1877–78-ban a bonctani pályatétel csigolyák leírását igényelte. A „Vágy, fűj, faragj, míg kincsre találsz” jellegű 87 lapos, ábrákkal és készítményekkel kísért dolgozatot a Genersichből és Brandtból álló bizottság a 100 forintos díjra érdemesíti. A szerző Pataki Jenő II. éves. A következő tanévben a Török Aurél és Hőgyes Endre elbíráltá élettani pályakérdés kidolgozásáért jutalmazták. IV–V. éves korában a kórbonctan s azon belül a sárgaság foglalkoztatja, díjat, illetve dicséretet kap. Értékeli kitartó munkáját, szép készítményeit. A tanárok mellett diáktársai elismerését is kiérdemli. Az 1877-ben alakult orvostanhallgatók segélyező egylete választmányi tagja lesz 1878-ban. Ennél többet tanulmányairól az egyetemi értesítőkből nem sikerült kigygyezni. Arra sincs adat, hogy az 1881–82-es tanévet hol töltötte. Minden valószínűség szerint valamelyik — talán éppen a Genersich vezette — tanszéken gyakornokoskodott, s 1882-ben szerezte meg az orvosi diplomát. Ekkor már a „Ferenc József Tudományegyetem” végzettje, ugyanis 1881 januárjától ez az egyetem hivatalos megnevezése.²⁰

A diákkori előzmények arra utalnak, hogy élt Patakiban a kutatómunka iránti hajlam, de ezt legfeljebb valamelyik tanszék keretében gyümölcsöztethette volna. Megélhetését biztosító állásra a friss diplomával nem számított. Ha nem akart vidékre kerülni, szakosodnia kellett. Ősei még a bécsi képzéssel sem elégedtek meg, neki be kellett érnie Budapesttel. Egy fél évet a kolozsvári származású Tauffer Vilmos vezette budapesti II. Szülészeti és nőgyógyászati klinikán töltött, s talán itt kapott kedvet a gyermekgyógyászatra. 1883 októberétől két éven át a budapesti Stefánia szegénygyermek-kórház segédorvosa.²¹

A gyermekgyógyászat az 1880-as években még új szaknak számított Magyarországon. Úttörője Schöpf-Merei Ágost volt, aki 1839-ben alapította az első 12 ágyas gyermek-kórházat s tartotta az első e témakört felölelő egyetemi előadásokat a pesti

²⁰ Az Egyetemes orvosdoktori diploma megtalálható a levéltári hagyatékban (115. sz. dosszié). Keltezése 1882. okt. 21. Aláírja Szabó Károly rektor, Hőgyes Endre dékán, Brandt József és Ossikovszki József. Az utólagos rájegyzések szerint 1883. december 12-én Budapesten, 1885. december 18-án Kolozsváron és 1887. november 7-én Vas vármegyében vették nyilvántartásba és hirdették ki.

²¹ A levéltári igazolóirat szerint Tauffer klinikáján 1883. márc. 1-től júl. 1-ig díjazatlan gyakornok volt. A Stefánia szegénygyermek-kórházban 1883. nov. 1-től 1885. nov. 15-ig második rendes segédorvosként a „gyermekgyógyászati szakismeretekben kiváló buzgalmat fejtett ki” (116. és 124. sz. dosszié).

egyetemen. Az 1848-as forradalomban és szabadságharcban való részvétele miatt el kell menekülnie Magyarországról. Utóda Bókay János (1822–1884), aki épp a Stefánia kórházat teszi a gyermekgyógyászat központjává, 1852-től ennek igazgatója, 1861-től egyetemi magántanár, 1872-ben tanszéket kap. Utóda fia, ifj. Bókay János (1858–1937) szintén a Stefánia kórházban dolgozik, apja halála után átveszi a vezetést. Ő 1902-ben lesz egyetemi rendes tanár, s csak ekkoriban válik a gyermekgyógyászat kötelező szigorlati tárgyá. Pataki Jenő tehát még az idősebb Bókay professzor irányításával kezdte tanulni szakját, aztán az ifjabbnak is munkatársa volt. Mikor 1885 őszén Kolozsvárra visszatért s gyermekorvosi praxist kezdett, e téren úttörőnek számított.

Kolozsvárt a gyermekgyógyászat csak az 1890-es években kezdett önállósulni. Genersich Gusztáv, a Belgyógyászati klinika tanársegéde 1894-ben létesített gyermekgyógyászati ambulatóriumot, 1896-ban szerezte meg magántanári képesítését, s csak 1904-től tartott rendszeres gyermekgyógyászati kurzusokat. 1917-ig a Gyermekmenhely igazgatójaként dolgozott, ekkor nyílt meg ugyanis az első kolozsvári gyermekkórház, amelynek igazgatója lett, s egyben az egyetem is rendes tanárai sorába iktatta.²² Patakinak az 1880-as évek közepén nem sikerült a gyermekgyógyászatból megélnie. A szülőkben még nem tudatosult, hogy más orvost kell hívni a kiskorúakhoz, mint a felnőttekhez. Az általános praxis terén amúgy is telítve volt a város. Jóformán valamennyi egyetemi orvostanár magánrendelést folytatott, házhoz járt.

1886 végén Pataki Jenő elfogadta gróf Batthyány Lajos fiumei kormányzó és felesége, gróf Andrassy Ilona meghívását a Vas megyei Ikervárra. Itt családi orvoscént a 280 holdas parktól övezett, Pollák Ágost és Ybl Miklós építette csodálatos kastélyban lakhatott. A kastély számos emléket őrzött első uráról, az 1849-ben vértanúhalált halt miniszterelnökről. Több mint hatezer kötetes könyvtárát is használhatta a fiatal orvos. A család két gyermekére, az 1883-ban született Emanuelára és az 1887-ben világra jövő Gyulára kellett gondot viselnie. Ily módon ő sem szabadult attól a családi hagyománytól, hogy pályájának alakulásában az arisztokrácia is szerepet játsszék. Egy fél év múlva ottani körorvos lett, majd 1889 júniusában az Ikervártól hét kilométerre fekvő járási központban, Sárváron létesített tiszti orvosi állást nyeri el urai támogatásával. Itt tíz esztendőn át végzi a körorvosi teendőket, s mindenkor a Batthyányaknak is rendelkezésére áll. Íráskészségére, kutatói hajlamaira a megye értelmiségie is felfigyelhetek, így kérték fel, hogy a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat éppen készülő Vasvármegye (Budapest 1898) kötete számára két fejezetet állítson össze. Az egyik, a *Vasvármegye egészségügye* a XVI. századtól a XIX. század végéig követi a megye orvostörténetét, s bemutatja a főbb intézményeket. A másik fejezet, a *Vasvármegye gyógyfürdői és gyógyvizei* Tarcsával, Sós-kúttal és a Széchenyi-kúttal foglalkozik részletesebben.

A többszázados családi hagyományok, rokonsága, itt élő édesanyja Pataki Jenőt Kolozsvárhoz kötötte, úgyhogy a sárvári reneszánsz várkastély tövéből is mindig nosztalgizva gondolt szülővárosára. Tizenkét évig kellett várnia, míg 1898-ban megpályázhatott egy tiszti orvosi állást.²³ Ezt elnyerve visszaköltözött Kolozsvárra, s itt

²² Az EOL 1921. aug. 1-én megjelent 14–15. száma Genersich Gusztáv-émlékszáma. Ebben olvasható Leitner Fülöp (*Prof. dr. Genersich Gusztáv 1865–1921*) és Pataki Jenő (*A magyar gyermekgyógyászat gyermekkorából*) forrásul szolgáló tanulmánya.

²³ Az önéletrajzi adatokból összeálló Szinnyei-féle szócikk utalásait a Pataki-levéltár 123. sz. dossziéjában található *Életrajz* így pontosítja: 1887. jún. 25.–1889. jún. 1-ig körorvos Ikerváron, utána 1898. ápr. 15-ig „Sárvár nagyközség tiszti orvosa s egyszermind a Sárvári Kórház igazgató orvosa”. Ezután 6 hét megszakitással 1898. június 1-én alkalmazták Kolozsvárt.

húsz éven át robotolva végezte a hivatali teendőket. A tisztí orvosi feladatköre főleg a közegészségügyi, járványügyi kérdések megoldására, ellenőrzésre terjedt ki, s a szegényebb néprétegeket kellett gyógyítani.²⁴ Eleinte a Kül-Monostor utcában, a század elején a Mikó utca 18., az 1910-es években a Ferenc József (ma Horea) út 11., a 20-as években a Széchenyi tér 44. szám alatt lakott. Általában naponta délután 2–4 között rendelt, délelőtt hivatali munkakörét teljesítette, házhoz járt. Az 1910-es években a város tisztí orvosi teendőit öten látták el. Scheitz Vilmos volt a főorvos, Tompa János, Pataki Jenő, Szilágyi György és Szombathelyi Gábor a körzeti tisztí orvosok. Alkalmaztatásuk a közhatalom-változáskor szűnt meg (1919). Pataki ezután szerény magánpraxisából élt, csak 1923-ban fogadták el nyugdíjkeresését, s 1927 júniusától folyósították nyugdíját. Megnövekedett szabad idejét fordította a kutatómunkára. Közben családi gyász érte: 1920 nyarán hosszas szenvedés után elhunyt felesége, Veress Irma, Veress Endre történész és Veress Ferenc bőrgyógyász professzor testvére. Egybekelésük pontos idejét nem ismerjük, de Pataki Sándorné 1901. október 20-án bekövetkezett halálakor már házasságban voltak, 1921. április 25-én nőül újra Pataki Jenő. Nagy Lajos egykori unitárius kollégiumi igazgató 1866-ban született Piroska lányát veszi feleségül.²⁵

Pataki orvosi képességeiről nem tudunk fogalmat alkotni, ma már páciensei sem élnek. Tény azonban, hogy nem sikerült szélesebb praxist kialakítania, nem szeretette meg magát betegeivel, nem kért vagy nem kapott annyi honoráriumot, hogy abból nyugodtan megéljen. Az 1910-es években több mint 70 orvos lakott Kolozsvárt,²⁶ s kevés kivétellel rendszeres praxist folytattak. Kétségtelenül harc folyt a páciensekért, a megélhetésért.

Számunkra szinte érthetetlennek tűnik, hogy a köztisztletnek örvendő, számos tanulmányt közlő, jó erőben lévő 73 éves orvos 1930-ban hirtelen költözik Tordára. Berde Károly szerint²⁷ megélhetési gondok kényszerítették e lépésre. Az alacsony nyugdíjat ott inkább kiegészíthette a magánpraxissal, s Torda amúgy is olcsóbb város volt. Nem kizárt, hogy átvehette ott valakinek a magánrendelőjét...

Az 1940. augusztus 30-i bécsi döntést követően sietve visszatelepszik szülővárosába, s itt az orvostársadalom és a hivatalosságok részéről minden elismerést megkap. Csak jogos nyugdíjához nem jut hozzá, mert dél-erdélyi menekültnek számít.²⁸ Minisztériumi kegydíjban részesül. A Ferenc József Tudományegyetem Orvosi kara előadójául hívja meg: szombatonként 11–12 között tartja a Bőrgyógyászati klinika termében *Orvostörténelem*, illetve *Fejezetek az orvostörténelem köréből* című tanrendbe iktatott előadás-sorozatait. Az egyetem 1942-ben mint 60 éves öregdiákját gyémántdiplomával tünteti ki,²⁹ egészségügyi

²⁴ A nyomtatásban megjelent *Kolozsvár szab. kir. város törvényhatóságának szervezeti és ügyviteli szabályrendelete* (Kv. 1888) 128–131. lapjain pontosan felsorolja a tisztí kerületi orvosok köteleességeit. Többek között hetente kétszer minden kerületében lakó kéjnt is meg kellett vizsgálnia, bevezetve a bárcába az eredményt.

²⁵ Az esketést Ferenc József unitárius püspök végzi. Özv. Pataki Jenőné 1946. május 2-án hunyt el. (Vö. Unitárius esketési anyakönyv V. köt. 5. sz. 16. és Unitárius temetési anyakönyv V. köt. 97. sz. 83.). A református anyakönyvekben Veress Irmára vonatkozó adatokat nem találtunk, 1920. június 12-i gyászjelentése sem korát, sem házassága tartamát nem említi.

²⁶ *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék 1914. évre.* 40–41.

²⁷ Berde Károly: *Pataki Jenő (1857–1944)*. Értesítő az EME Orvostudományi Szakosztályának munkájáról 57. köt. (1944) 198–200.

²⁸ A levéltári hagyatékban számos levél, kérvény utal arra az elkecsereedett küzdelemre, amit Pataki jogos nyugdíja megszerzéséért folytatott.

²⁹ Az 1942. október 28-ról keltezett és 1942. december 19-én az egyetem aulájában ünnepélyesen átnyújtott gyémántdiploma a levéltári hagyatékban található (120. sz. dosszié).

tanácsosi címet kap,³⁰ orvostörténeti jelentőségű könyvgyűjteményét megveszi az egyetem. Közben rendületlenül kutat, élete összefoglaló művén dolgozik.

1944. január 7-én is délelőtt 10 óra tájban a Házsongárdi oldalon, az úgynevezett Pasteur-épületben levő Orvostörténeti Intézetbe indul Erzsébet úti lakásáról. 11 óra körül száll le a Trefort utca tetején, az ideggyógyászat előtti kis téren az autóbusról. A csúszós útesten próbál óvatosan átkelni, mikor a végállomásból farolva kiforduló autóbusz hátsó kerekei alá teperi. Hiába részesítik gyors orvosi segélyben, rövidesen beáll a halál. Másnap, szombaton valamennyi kolozsvári napilap nagybetűs címben tudatja: autóbusszerencsétlenség áldozata lett Pataki Jenő, a kolozsvári orvostársadalom neszora.³¹ A szomorú szenzáción túl a lapok méltatták Pataki orvostörténeti munkásságát, családi tradíciót is. A temetésre január 10-én, hétfőn délből fél 12-kor került sor, az egyházi szertartást László Dezső lelkész végezte, az egyetem Orvosi kara, az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztálya és az Orvosi Kamara nevében Horváth Béla dékán búcsúztatta.³² A sírnál felsorakozott a Református Kollégium diáksága is, hogy az iskola legidősebb tanítványának³³ a „Tebenned bízunk...” eléneklésével adják meg a tiszteletet. A világháború véres eseményei közt a tragédia hamar elfelejtődött, csak egyetlen terjedelmesebb méltatás jelent meg Pataki Jenő életpályájáról, Berde Károly professzor, az Orvostörténeti Intézet akkori igazgatója írta.³⁴

Pataki pályakezdése egybeesett a kolozsvári orvosok tudományos szervezkedésével. Az 1872-ben megnyílt egyetem Orvosi karának tagjai tapasztalataik megbeszélésére szükségét érezték egy fórum teremtetésének. 1876 januárjában alakították meg az Orvos–Természettudományi Társulatot, Abt Antal, Hőgyes Endre, Genersich Antal, id. Gyergyai Árpád vezetésével. Külön orvosi és külön természettudományi szakosztályokban folyt a munka. Egyrészt évi 7–8 szakülést tartottak, másrészt 1–2 népszerű előadást a nagyközönségnek. Az önálló társulat 1879-ben Orvos–Természettudományi Szakosztályként az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez csatlakozott, majd 1906-ban ennek keretében létrejött az önálló Orvosi Szakosztály. A társulat, illetve szakosztály első két évtizedének Genersich Antal volt a vezető szelleme, utána főleg Brandt József és Purjesz Zsigmond irányította. 1876-tól füzetes értesítőt jelentettek meg, mely tükrözi a

³⁰ A „magyar királyi egészségügyi tanácsos”-i címről szóló 1942. okt. 21-i keltezésű okiratot december végén Patakit lakásán felkeresve nyújtotta át Inczédy-Joksmán Ödön főispán.

³¹ Ellenzék 1944. jan. 8.; hasonló címek: *Halálra gázolta egy kolozsvári társasgépkocsi Pataky Jenő dr.-t, az erdélyi orvosok neszorát* (Keleti Újság 1944. jan. 8.), *A Trefort utcában halálra gázolta egy társasgépkocsi Pataky Jenő volt tiszti főorvost* (Magyar Újság 1944. jan. 8.).

³² Nagy részvét mellett eltemették dr. Pataki Jenőt. Ellenzék 1944. jan. 11. A család a következő nyomtatott gyászjelentést adta ki: „Dr. Sárospataky Pataky Jenőné sz. Nagy Piroska szomorú szívvel tudatja, hogy a legjobb férj, testvér és rokon DR. PATAKY JENŐ gyémánt diplomás orvos, m. kir. közegészségügyi tanácsos, thj. sz. kir. város volt tiszti orvosok életének 86-ik, házassága 22-ik évében 1944. január hó 7-én váratlanul elhunyt. Temetése folyó hó 10-én délelőtt 1/2 12 órakor, a református egyház szertartása szerint lesz a házsongárdi temető nagykápolnájából. Emlékét szeretettel őrizzük! Kolozsvár, 1944. január hó 8-án. Lakás: Erzsébet út 39. Özv. Spiró Emilné sz. S. Pataky Gizella, özv. Vincze Jánosné sz. S. Pataky Anna testvérei; özv. id. S. Pataky Sándorné sz. Szett Teréz sógornője; S. Pataky Margit, S. Pataky Teréz, özv. Faith Istvánné unokahúgai; özv. S. Pataky Sándorné sz. Csiky Vilma és gyermekei: Judit és Géza testvérének unokái. Számos közeli és távoli rokon.” Megjegyezzük, hogy Pataki Jenő az 1940-es években következetesen y-nal írta családnévét. Addig többnyire i-vel. Mi a hagyományos -i betűs alakot használjuk.

³³ Patakit a kollégium és Pártfogó Egyesülete 1936. jún. 28-án Gyémántoklevéllel tüntette ki. (Eredetije a levéltár 120. sz. dossziéjában.)

³⁴ Berde Károly: uo. A halálhírt közli az Orvosi Hetilap is (1944. 4. sz. 48.). „Hivatott és szorgalmas művelője volt Erdély orvostörténetének” — állapítják meg. A Magyar Életrajzi Lexikon II. kötete a halál időpontját tévesen teszi január 14-re.

szakosztályi életet s nyomtatásban hozza az elhangzott előadásokat. Ezekről többnyire különnyomat is készült. Az EME 1906-tól évente — mikor a politikai viszonyok megengedték — vándorgyűléseket is tartott vidéki városokban, s ezeken az Orvosi Szakosztály több előadással szerepelt, néhány alkalommal orvoskongresszust is rendeztek.³⁵

Pataki Jenő tudományos munkásságának is az EME szakosztálya biztosított keretet. 1896-ban lépett a tagok sorába. Korábban a Vas vármegyei monografikus munkán kívül egy-két hírlapi közleménye jelent meg. Az Ellenzék 1886-os évfolyamában háromrészes, az EMKE-nek ajánlott cikksorozatban hívta fel a figyelmet arra, hogy Magyarországon milyen nagy a gyermekhalandóság. Bölcsődék, gyermekmenhelyek, -kórházak és óvodák felállítását sürgette. A közhatalom-változásig Pataki munkásságának alig van nyoma a szakosztályban. Egy 1902-es szakülésen nőgyógyászati esetet mutatott be, 1903. május 16-án pedig *Adatok a magyar ifjak orvosi nevelésének történetéhez* címmel tartott előadást. Ez az Értesítőben és különnyomatban is megjelent dolgozat³⁶ első erdélyi vonatkozású orvostörténeti munkája. Vizaknai Bereczk György, I. Pataki Sámuel naplói, id. és ifj. Incze Mihály levelei alapján mutatja be, hogyan szerezték meg orvosi tudásukat és diplomájukat a XVII. századtól a XIX. század elejéig az erdélyi fiatalok. Meglepő, hogy ennek a jól felépített érdekes dolgozatnak közel két évtizedig nincs folytatása. Talán a hivatali munka és a rendelés túlzottan lefoglalta Pataki idejét, különösebb, bemutatásra méltó esetei pedig nem adódtak. Az egyetem nagy tekintélyű tudós professzorai előtt gátlásai lehettek.

A közhatalom-változás utáni átszerveződés, újraindulás adott tollat Pataki Jenő kezébe. Nem volt az egyedüli eset. Számos író, költő is ekkor lépett a közönség elé, kibontakoztatva addig lappangó tehetségét. Patakinak az orvostörténeti kutatásokhoz otthon kellett hozzáfognia. Családja irományai a XVII. századig visszamenőleg tükrözték tudományága erdélyi múltját. A közelmúltat, a XIX. század közepének orvosi viszonyait pedig már a családi szóbeszédből, saját személyes tapasztalataiból is ismerhette. Hisz ő maga tanítványa volt az Orvos-sebészeti Tanintézet utolsó tanári karának is. Épp itt, 1872 körül vonta meg az orvostörténeti kutatásai felső határát. Az egykori tanintézet és tanárai voltak azok, akikről még dolgozatokat, jegyzeteket közölt.

A tulajdonképpen munkába lendítés érdeme az Erdélyi Orvosi Lapé. Ez 1920. szeptember 1-én indult meg Kolozsvárt Benedek László és Purjesz Béla irányításával, Pártos Ervin és Porsche Ferenc szerkesztésében. Ez volt az első kísérlet a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyar orvosok összefogására. A II. évfolyamtól már Pataki Jenőt is feltüntetik a munkatársak jegyzékében. Aztán 1922 áprilisában Veress Ferenc professzor és Koleszár László vezetésével újjáalakul az EME Orvostudományi Szakosztálya. A választmányi tagok közé kerül Pataki is. A szakosztály saját közlönyéül fogadja az Erdélyi Orvosi Lapot, mely 1925 novemberéig jelenik meg. Szerkesztését 1924-től Koleszár László veszi át, s 1925-ben Pataki Jenő szintén szerkesztőként szerepel. Általában havi 1–2 számot hoztak ki. A számok első részében tanulmányokat közöltek, azután ismertetéseket és hírianyagot. Rendszeresen beszámoltak a szakosztály tevékenységéről is. A többkevesebb rendszerességgel megjelenő Orvostörténelem, Orvostörténeti adatok rovat szerzője volt Pataki Jenő. Ezek az egy-két nyomtatott oldalt kitevő írások igen változatos témájúak. Mondhatni arról ír, ami épp a családi levelesládából a kezébe kerül, amiről épp

³⁵ Erre nézve Péter H. Mária és Péter Mihály dolgozata nyújt jó összefoglalást: *Az EME vándorgyűlései az orvostovábbképzés szolgálatában. Lege Artis Medicinae* 1992. 1084–1087.

³⁶ Különnyomat az Orvos-természettudományi Értesítő 1903. évi XXV. kötet I–II. füzetből. Kolozsvár 1903. 131.

olvas, adatot talál. Pápai Páriz Ferenc és Pataki Sámuel jegyzetei a pestisről, Apafi Mihály rendelete a sodomia ellen, Boerhave levelei, Getse Dániel Emberszereteti Intézete, az orvosi reverzális és szerződés, az orvosi jelentések, régi műszerek, orvostörténeti vonatkozású kötetek megjelenése mind megfelelő tárgylal szolgálnak. Az 1922-es évfolyam hat folytatásban közli I. Pataki Sámuel naplójának részleteit. Az 1924-es évfolyam nyolc közleményben *Erdélyi orvostörténeti naptárt* jelentet meg.

Terjedelmesebb, összefoglaló jellegű dolgozatot négy alkalommal közöl: a legelső számban a XVI. század erdélyi orvosait mutatja be, a Genersich-émlékszám részére *A magyar gyermekgyógyászat gyermekkorából* címmel ír cikket. Az 1922-es „újévi tárcája” a *Régi orvosok a magyar nyelv és nemzeti kultúra szolgálatában* címet viseli. Itt tűnik ki először, hogy Pataki már nemcsak szemelget az adatok közül, hanem összeállításai a kisebbségi sorsot vállaló orvosok lélekerősítését is szolgálják. A Pápai Páriz Ferenctől Engel Józsefíg bemutatott nyelvészkedő orvosokról szóló dolgozatot a sok külföldön maradt tehetség felemlítésével indítja, majd leszögezi:

„Tagadhatatlan, hogy ezzel is némi becsületet szereztek a magyar névnek. De hiába emlegették magyar származásukat, hiába használták neveik után a Hungarus és Pannonius nevet, mégis csak idegen nemzet kultúráját gyarapították, idegen kultúrának szereztek dicsőséget, s a magyarra nézve teljesen elvesztek. Nem, nem ezek előtt emelek kalapot. Elismerésünk zászlaját azok előtt hajtjuk meg tisztelettel, akik ellenálltak az idegen csábításnak, akik érezték és megértették hazájuk iránti kötelességüket, akik többre becsülték a hazai száraz kenyeret az idegen kalácsnál.”³⁷

Az 1925-ös évfolyamban a kolozsvári prostitúció történetének az 1840-es évekig terjedő adatait s egyben a vérbaj terjedése elleni intézkedéseket foglalja össze a városi jegyzőkönyvek alapján.³⁸

Az 1920-as években Pataki Jenő írásaival néhány, a szélesebb olvasórétegekhez szóló folyóirat hasábjain is találkozunk. A kolozsvári Vasárnapi Újság 1923. decemberi és 1924. januári számaiban a régi műteti eljárásokról és az „érzékenyítés” feltalálásáról közöl gazdagon illusztrált cikkeket. A Pásztortűzben Kolozsvári Jordán Tamásról, Árva Bethlen Kata orvoskodásáról és Köleséri Sámuel életéről ír igen fordultatosan.³⁹ Itt olvasható egy nem orvosi cikke is: Bulyovszkyné vendégszereplései Kolozsvárt.⁴⁰ Az Ifjúság — Véndiákok Lapja 1925-ös és 1927-es évfolyamaiban az orvosi diploma egykori megszerzéséről közöl sorozatot, s részleteket tesz közzé Pataki István XVII. századi feljegyzéseiből.⁴¹

Rendszeresen részt vesz az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának tevékenységében, s általában évente egy-egy előadást tart: 1923 — *Az érzéstelenítés története*, 1924 — *Az emberboncolás története*, 1926 — *Orvostudomány és művészet*, 1927 — *Orvosi karikatúrák*, 1928 — *Emlékezés Harvey-ra*, 1929 — *Emlékezés Korányira*, 1930 — *Régi fürdők és fürdőzések*. Választmányi tagságát 1932-ig megőrzi.

Az Erdélyi Orvosi Lap megszűnte után a kolozsvári orvostársadalom érezte egy orvosi közlöny hiányát, de látva az előfizetők csekély számát, a nagy anyagi kockázatot, sokáig

³⁷ EOL 1922. 1. sz. 10–13.

³⁸ *Adatok a prostitúció történetéhez Kolozsvárt*. Az EOL tudományos közleményei. Különlönyomat [az] 1925. VI. évfolyam 15–16. számából. Cluj-Kolozsvár 1925. 141.

³⁹ Pásztortűz 1924. 21. sz. 269–271.; 1925. 5. sz. 93–96.; 1926. 20. sz. 465–467.

⁴⁰ Uo. 1926. 10. sz. 218–220.

⁴¹ Adorján B. Jenő lapja eleinte Ifjúság címmel jelenik meg, az 1926-os 4. számtól változtatja címét Véndiákok Lapjára. Az 1926-os 8–9. számtól főmunkatársként feltüntetik Pataki Jenőt is. A *Hogyan szerezték meg régen az orvosi diplomát* c. háromrészes sorozatot (1925. 3, 4–5, 1926. 1–2. sz.) Dr. Transylvanus névvel jegyzi Pataki.

nem akadt vállalkozó szerkesztő. 1928. január 1-én aztán a jó tollú, ambiciózus-röntgen-szakorvos, Herskovits Izidor megindította a *Revista Medicală* — Orvosi Szemle című havilapot, mely „a régi és az új egyetemi kar” számos kiválóságának közreműködésére számított. Tehát a román orvosok cikkei is szívesen közöltek. De mindenekelőtt a számos magyar anyanyelvű zsidó orvos támogatására épített. Már az első számban Pataki sorozatot indít a lapban *Erdélyi Orvostörténeti Arcképek* felcímmel. A II. évfolyamtól a neve főmunkatársként a címlébe is bekerül. Öt évfolyamon át közel félszáz írást közöl (p.j.), illetve (pj.) szignóval e sorozatban. A Patakiak mellett Köleséri Sámuel, Mátyus István, Gyarmathi Sámuel, Szóts András, Intze Mihály, Getse Dániel, Ferentzi József, Baritz János a régebbiek, Maizner János, Machik Béla, Török Aurél a hozzá időben közelebb álló orvosok. Egy-egy porté terjedelme alig egy oldal. Rövid életrajz és családtörténet, tömör jellemzés, az esetleges művek felsorolása képezi tartalmukat. Néha azokról is találó jellemzést nyújt, akiket nem ismerhetett. Íme Barra Imréről írt sorai:

„Igazi gavallér orvos volt. Szép külső, elegáns megjelenés, nyájas, előkelő modor, kellemes társalgás, nemes gondolkodás s hivatása gyakorlásában lelkiismeretesség s tudás jellemezték. Ujfalvi Sándor ezt írja róla: »hol tudománya fegyverével nem győzhetett, mosolygó arca fegyverével s mindent lekötelező szelídségével nyerte vissza betegeit.«”⁴²

Sok olyan orvos portréját rajzolta meg Pataki, akikről azóta terjedelmes tanulmányok jelentek meg, de még többen vannak, akikre azóta sem figyeltek fel a kutatók, esetleg nincs is lehetőség Pataki adatainak a kiegészítésére. Külön érdekessége a cikkeknek, hogy kevés kivétellel hozzák az orvos arcképét is. Sokszor évekig nyomoz a leszármazottak után, hogy felkutasson egy-egy portrét. Benkő Sámuel képének közlésekor a *Hírek* rovatban *Orvosi emlékeink megmentése* címmel ír a képek jelentőségéről. Szomorúan állapítja meg: „Sajnos, meg-megesik, hogy egy-egy jelesünket ábrázoló festmény sok hányattatás után végül mint ismeretlen férfi arcképe az ószeren végzi vándorútját. Mentsük meg, ami megmenthető.”⁴³ Egyszer csoportképet is közöl: *A kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézet tanári kara* címmel⁴⁴ egy 1857–59 között készült festmény mind a hét alakját jellemzi.

1933 januárjában indít új sorozatot Pataki. *Erdélyi Orvosi Emlékek* címmel orvosi könyvekről, eszközökről, diplomákról, levelekről, instrukciókról, síremlékekről készít leírásokat, gyakran az eredeti szöveget is közli. A 32 sorozat-cikkhez nemegyszer a *Hírek* rovatban fűz kommentárt, anekdotikus jegyzetet.

A sorozaton kívül öt terjedelmesebb tanulmánya jelenik meg Patakinak az Orvosi Szemlében. Négy ezek közül évfordulós írás. Először Harvey pályáját idézi fel a vérkeringés felfedezésének háromszázados évfordulóján, azután Korányi professzorra emlékezik a századik születésnapján, az 1931-es kolerajárvány adatait gyűjti össze 1931-ben, s a nagyszombati egyetem három századdal korábbi megalapítását is méltatja.⁴⁵ A *Városunk legrégebbi gyógyszerháza*⁴⁶ az 1573-ban alapított, majd Mauksch-Hintz patika néven ismert kolozsvári főtéri gyógyszertárral foglalkozik, mely azóta múzeum lett.

Pataki figyelemmel követi az orvostörténeti eseményeket. Az ilyen tárgyú kötetek megjelenésére mindig kitér egy-egy jegyzetben, ismertetésben. A vele kortárs, de nála

⁴² *Homoródalmási Barra Imre*. RMOSZ 1929. 5. sz. 162.

⁴³ RMOSZ 1930. 8. sz. 313–314. Igazát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nem sikerült Pataki Jenő egyetlen képét sem felkutatnunk. Egyedül a Véndiákok Lapja 1927. 3. száma címlapján közölték egy egészen kisméretű fényképét.

⁴⁴ RMOSZ 1930. 1. sz. 5–6.

⁴⁵ RMOSZ 1928. 10. sz. 3–6.; 1929. 1. sz. 1–5.; 1931. 12. sz. 404–407.; 1935. 10. sz. 348–349.

⁴⁶ RMOSZ 1936. 198–200.

sokkal szerencsésebb sorsú, egyetemi tanszéki keretben dolgozó budapesti orvostörténész, Magyary-Kossa Gyula műveit 1925-től kezdve ismerteti.⁴⁷ A *Magyar orvosi emlékek* első három kötetére és az 1935-ös összevont német kiadásra is kitér.⁴⁸ Mikor 1931-ben a kolozsvári román egyetem Valeriu Bologa orvostörténészt rendkívüli tanárrá lépteti elő, ilyen elismerő sorokkal köszönti az eseményt:

„A kitüntetés érdemes kollégát ért, s mi igaz szívvvel gratulálunk úgy neki, mint az egyetemnek. Az elismerés zászlaját nemcsak mint szaktudományának kiváló művelője előtt hajtjuk meg, de az igazságos, világos ítélőképeséssel bíró s megértő ember előtt is, aki menten minden mellékes törekvésektől és célkitűzésektől, pusztán csak a szaktudományának művelését s fejlesztését tartja szem előtt. Ezen az egyenes úton halad előre, s erről az útról nem kíván letérni, mint annyian mások, akik ahelyett, hogy a tudományosságnak mindig hálás területén keresnék érvényesülésüket, a gyűlölettel fűtött sovinizmus terén kívánnak szerezni kétes értékű érdemeket. Bologa kartársunk főleg Erdélynek orvostörténeti adatait szedi össze, s nem tapos rá a magyar orvosi emlékekre, hanem szeretettel s kegyelettel köti csokorba azokat is.”⁴⁹

Ugyancsak 1931-ben búcsúztatja a 38 évesen elhunyt Bálint Nagy Istvánt, aki a szegedi egyetemen az orvostörténet magántanára volt.⁵⁰ Rajta kívül még két kolozsvári orvosról ír nekrológot: 1925-ben Ákontz Károlyról, 1929-ben Davida Leóról.⁵¹

Az 1930-as években csökken Pataki tevékenysége az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében. Ez jórészt Tordára költözésével magyarázható. 1932 augusztusában az orvostudomány kongresszussal összekötött nagybányai vándorgyűlés egyik díszelőadását tartja *Erdélyi magyar orvosok tudományos törekvései* címmel.⁵² Ebben azt veszi számba, hogy a XVI. századtól kezdve az orvoskodáson kívül kik foglalkoztak történelemmel, teológiával, filozófiával, nyelvészettel, botanikával, szépirodalommal, s kik öregbítették nevüket tudományos szakírókként. Az 1934-es brassói vándorgyűlésen *A kuruzslókról* adott elő vetített képek kíséretében.⁵³ 1933-ban Pataki beadványban fordult az EME szakosztályához, javasolva, hogy vidéki városokban is tartsanak közegészségügyi előadásokat. Ő maga állapítja meg, hogy javaslatának nem volt visszhangja.⁵⁴ Az 1938-as tordai vándorgyűlésen Gyöngyösi János református papként sirjának a megkoszorúzásakor mondott beszédet.

1933. június 25-én az Orvostudományi Szakosztály díszközgyűlést tartott: Pataki Jenő volt az ünnepelt. Az orvossá avatásának félszázados évfordulója alkalmából a szegedi egyetemen kibocsátott aranydiplomát nyújtották át neki. A köszöntő beszédet dr. Szigeti Imre tartotta, rövid pályaképet nyújtva. A Református Kollégium nevében Kovács Dezső igazgató, az EME elnöksége és a barátok nevében Boros György unitárius püspök mondott üdvözlést. Pataki válaszbeszédében Genersich Antalra hivatkozott, aki gyakran emlegette, hogy a tehetség és a pálya szeretete mellett főleg szorgalom kell a sikerhez. Végül

⁴⁷ Magyary-Kossa Gyula: *A királyi érintés gyógyító erejéről*, uő.: *Háromszáz éves magyar orvosi kézirat*. EOL 1925. 19. sz. 219–220.

⁴⁸ RMOSZ 1930. 2. sz. 60–63.; 3. sz. 101.; 1932. 3. sz. 98.; 1935. 10. sz. 350.

⁴⁹ RMOSZ 1931. 12. sz. 420.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ EOL 1925. 5. sz. 42.; RMOSZ 1929. 12. sz. 377.

⁵² Az EME Nagybányán 1932. aug. 25–28. napjain tartott tizenegyedik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Cluj-Kolozsvár 1933. 77–85.

⁵³ Az EME Brassóban 1934. augusztus hó 26–28. napjain tartott tizenharmadik vándorgyűlésének Emlékkönyve. Cluj-Kolozsvár 1935. 113–118.

⁵⁴ Az EME háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934. A választmány megbízásából szerkesztette dr. György Lajos főtítkár. Cluj-Kolozsvár 1937. 156–157.

leszögezte: „...én sohasem kapkodtam az arany után. Ez után az aranydiploma után sem nyújtottam ki karom. Kartársi figyelem, barátság és szeretet juttatott hozzá.”⁵⁵ Ekkoriban kapta Pataki a szakosztálytól azt a feladatot, hogy *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegvedszázados tudományos működése 1859–1934* című emlékkönyv részére állítsa össze az Orvostudományi Szakosztály történetét.⁵⁶ Erre keresve sem kaphattak volna megfelelőbb személyt, hiszen a szakosztály megindulása egybeesik az ő egyetemre való beiratkozásával, s így jóformán szemtanúként összegezhette. A nyomtatott Értesítők és a szakosztályi irattár adatait kronologikus sorrendbe állítva készítette el leghosszabb, 73 lapot kitevő dolgozatát. Ugyancsak 1934-ben újraindult a szakosztály Értesítőinek sorozata, mely 1922-től kezdve összefoglalta a főbb eseményeket, Patakinak is hozta néhány — már az Orvosi Szemlében is megjelent — dolgozatát.

Még egyszer hárult Pataki Jenőre ünnepi feladat: 1941. március 30-án az Orvostudományi Szakosztály díszülés keretében fogadta tagjai közé a „hazatért” egyetem orvosi karának újonnan kinevezett tanárait, majd új vezetőséget választottak. Ezen a díszülésen is Pataki Jenő tartott előadást: *Orvoslás a régi Erdélyben* címmel a XVI. századtól az egyetem felállításáig rajzolja meg orvostörténetünket.⁵⁷ Ez talán a legteljesebb összefoglaló értekezése. Az általa felkutatott számos, folyóiratokba eltemetett adatot az 1940-es években egy erdélyi orvostörténeti lexikonban szerette volna értékesíteni. Ezen dolgozott haláláig.

4. Pataki Jenő családja hatodik értelmiségi és ötödik orvosgenerációját képviselte. Vele ki is halt a család Kolozsvárt. A három Sámuel és Dániel a gyógyító gyakorlat emberei voltak. Ezzel szereztek hírnevet. Neki az összegezés maradt: a családi levéltár, szóbeli és személyes emlékek rendezése, megörökítése. E téren azonban úttörő munkát végzett. Előtte elszórtan egyik-másik orvos írt egy-egy orvostörténeti jellegű cikket, dolgozatot. De ő volt az első, aki életéből egy negyed századot Erdély teljes orvostörténeti feltérképezésére szánt. Többnyire megelégedett az adatok felmutatásával, az emlékek, tárgyak, képek számbavételével, dokumentumok közlésével. Kutatási köre is aránylag szűk volt, mert a családi irattáron kívül csak kolozsvári, gyulafehérvári és marosvásárhelyi levéltári vizsgálódásaira találunk utalást. Írásainak száma 160 körül mozog, nagy részük rovatcikk, jegyzet, ismertetés.⁵⁸ Tíz-tizenkét nagyobb dolgozatot állított össze: ezek vagy valamilyen évfordulóhoz, ünnepi alkalomhoz kötődnek, vagy úgynevezett „tárcacikkek”. Néhányuk összegezi is az apró közlésekből felgyűlt anyagot, vázlatot nyújt egy majdani nagy erdélyi orvostörténeti műhöz. Kétségtelenül őt tekinthetjük az erdélyi orvostörténeti iskola megalapítójának.

Az 1944-es baleset óta eltelt félszázadban csak Berde Károlynak a nekrológja nyújtott róla ihletett portrét. Születése centenáriumán a marosvásárhelyi Orvosi Szemlében L. Szini Karola, 120. évfordulóján az Orvosi Hetilapban Szállási Árpád írt róla rövid elismerő

⁵⁵ Értesítő az EME Orvostudományi Szakosztályából 46. köt. (1932–33). Kv. 1935. 209–218. Az 1932. október 12-én kelt „arany doktori oklevél” eredetije és fénymásolata a levéltári hagyatéknak található (118–119. sz. dossziék). Ugyanott olvasható az Unio Szabadkőműves Páholy főmesterének Pataki Jenő mester-testvérhez címzett gratuláló levele. Az ünnepségről beszámolt az Ellenzék 1933. jún. 27-i száma.

⁵⁶ *Az Orvostudományi Szakosztály története 1879–1934*. I.h. 89–162.

⁵⁷ Különlenyomat az EME Orvostud. Szakosztályának Értesítőjéből (1940–1941). [Kv. 1942] 12–21.

⁵⁸ A levéltári hagyatéknak 283. sz. dossziéja 1941. március 31-i keltezéssel tartalmazza Pataki Jenő bibliográfiáját. Sajnos csak a lap címe s a benne megjelent cikkek címe található itt, az év, évfolyam, oldal jelzése hiányzik. Az EOL-ban 34, az RMOSZ-ban 81, a Pásztorújságban 6 írást sorol fel, az Ellenzékben 2-t, a Magyar Népegészségügyi Szemlében 1-et (1934–1935: 4 folytatás). Összesen vagy 125 címet — de a hír- és jegyzet-cikkeket nem tünteti fel. Továbbá 22 előadását is nyilvánartásba veszi. Az 1940-es években még a Kolozsvári Szemlében jelent meg két várostörténeti dolgozata: *A régi Kolozsvár* (1943. 147–150.), *A régi tanácsház és a főbírók* (1943. 276–285.).

méltatást.⁵⁹ Többet mond az: Magyary-Kossa Gyulától és Valeriu Bologától kezdve Spielmann József és Izsák Sámuelig bárki is foglalkozott az erdélyi orvostörténettel, Patakit nem kerülhette meg, kis közleményeire legalább lapalji jegyzetben kellett hivatkoznia.

Függelék

A Revista Medicală — Orvosi Szemle című folyóirat Erdélyi Orvostörténeti Arcképek sorozatában megjelent Pataki Jenő-írások:

1. Pápai-Páriz Ferenc [1649–1716] orvosíró és tanár a nagyenyedi kollégiumban. 1928. 1. sz. 14.
2. Kereséeri Köleséri Sámuel [1663–1732]. 1928. 2. sz. 13.
3. Kibédi Mátyus István [1725–1802]. 1928. 3. sz. 14.
4. Pataki Sámuel [secundus] [1731–1804]. 1928. 4. sz. 14.
5. Gyarmathi Sámuel [1751–1830]. 1928. 5. sz. 16.
6. Incseli Szöts András [1760–1812]. 1928. 6. sz. 18.
7. Nagybazoni Intze Mihály [1762–1836]. 1928. 7. sz. 20.
8. Pataki Sámuel [tertius] [1765–1824]. 1928. 8. sz. 18.
9. Getse Dániel [1768–1824]. 1928. 9. sz. 19.
10. Baumgarten János Kristof Gottlob [1765–1836]. 1928. 11. sz. 18.
11. Csíkmádéfalvi Ferentzi József [1771–1836]. 1928. 12. sz. 17.
12. Baritz János [1776–1861]. 1929. 2. sz. 41.
13. Kibédi Péterfi Pál [1792–1861]. 1929. 3. sz. 94.
14. Greissing József [1798–1890]. 1929. 4. sz. 120.
15. Homorodalmási Barra Imre [1799–1854]. 1929. 5. sz. 162.
16. Pataki Dániel [1804–1871]. 1929. 6. sz. 182.
17. Danckai Ábrahám [Pattantyus] Bogdán [†1865]. 1929. 7. sz. 215.
18. Engel József [1807–1870]. 1929. 8. sz. 249.
19. Ötvös Ágoston [1811–1861]. 1929. 9. sz. 282.
20. Incseli Szöts József [1797–1858]. 10. sz. 316.
21. Magyar-dellői Antal László [1808–1884]. 11. sz. 372.
22. A kolozsvári Orvos-sebészeti tanintézet tanári kara (Csíkszeredai Szabó József, Bágyi Joó István, Nagel Emil, Jahn Ferenc, Lenhossék József, Jendrassik Jenő, Gspann Károly). 1930. 1. sz. 5–6.
23. Váradi Sámuel [1773–1857]. 1930. 2. sz. 59.
24. Zarándi Knöpfler Vilmos [1815–1882]. 1930. 3. sz. 100.
25. Reiner Zsigmond [1813–1893]. 1930. 4. sz. 154.
26. Otrobán Nándor [1828–1901]. 1930. 5. sz. 176.
27. Kolozsvári Jordán Tamás [1539–1585]. 1930. 6. sz. 222.
28. Bánfihunyadi János [1576–1646]. 1930. 7. sz. 264.
29. Benkő Sámuel [1743–1825]. 1930. 8. sz. 300.
30. Fabini János Teofil [1791–1847]. 1930. 9. sz. 340.
31. Ilanori Sigmund Károly Lajos [1810–1883]. 1930. 11. sz. 419.
32. Psemiseli Lengyel Dániel [1815–1884]. 1931. 1. sz. 27.
33. Honigberger János Márton [1795–1869]. 1931. 2. sz. 64.
34. Körösi Szöts Sámuel [1780–1886]. 1931. 4. sz. 140.
35. Füleki Sinkovits Ignác [1820–1900]. 1931. 5. sz. 176.
36. Maizner János [1828–1902]. 1931. 6. sz. 202.
37. Machik Béla [1839–1879]. 1931. 7. sz. 243.
38. Fogarasi Lészai Dániel [1798–1872]. 1931. 8. sz. 270.
39. Balogh Kálmán [1835–1888]. 1931. 9. sz. 304.
40. Ponori Török Aurél [1842–1892]. 1931. 10. sz. 334.

⁵⁹ Orvosi Szemle 1958. 1. sz. 90–92.; Orvosi Hetilap 1977. 30. sz. 1794–1795.

41. Árkosi Gelei Benedek [1614–1660]. 1932. 2. sz. 60.
42. Bástai Ajtai András [1672–1733]. 1932. 3. sz. 96.
43. Barátosi András Sámuel [1751–1807]. 1932. 7. sz. 254.
44. Nyulas Ferenc [†1808]. 1932. 8. sz. 292.
45. Chenot Ádám [1722–1789]. 1932. 11. sz. 392.

Megjegyzés: a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár 277024 jelzetű felhasznált sorozatából kitepték az 1929-es évfolyam 11. számát, az Antalról szóló cikk adatait bibliográfiából vettük. A nevek melletti évszámok nem szerepelnek a címben, ezeket a cikkek szövegéből emeltük ki.

Húsvéti határkerülés 1990–91-ben a Gyergyói-medencében*

A középkorban egész Magyarország területén elterjedt szokás volt a húsvéti határkerülés vagy határjárás. A XIX. század végén az ország különböző vidékein még mind a katolikusok, mind a protestánsok gyakorolták. Századunk első évtizedeiben még mindig élt az ország peremvidékein, főleg Erdélyben.

A középkorban szokás volt, hogy tavasszal a jelesebb ünnepnapokon a földeken, a vetések között ereklyével, templomi zászlókkal, énekszóval körmeneteket, processziókat rendeztek; lóháton vagy gyalog megkerülték a határt, miközben különböző szertartásokat végeztek, hogy a vetés minél bővebb termést hozzon, kártevőktől, gonosz ártalmaktól védve legyen. Ebből a hagyományból ered a búzaszentelés liturgiája is.

Az ünnepek ünnepén, húsvét hajnalán hírül vitték a földeknek az Úr nagy győzelmét: a feltámadást, hogy a gonosz szellemeket, a természeti csapásokat a föltámadt Krisztus hatalmával elrettentsék.¹

Gyergyóban még századunk első felében is megtartották e szokást a negyvenes évek végéig: egyesek szerint 1948-ban, mások szerint 1949-ben volt az utolsó búzaszentelés. Talán tovább is folytatták volna, ha hatáságilag meg nem tiltják az ilyenfajta rendezvényeket.

A hagyomány mindmáig élő voltát bizonyítja az a tény, hogy az 1989-es decemberi fordulat után már az első évben megszervezték, felelevenítették. 1990 Erdély-szerzte a hagyományok megújulásának éve volt: feledésbe merült népszokásokat újítottak fel az idősebbek elbeszélése nyomán, egyre többen öltöztek ünnepnapokon népviseletbe, táncház-találkozókat szerveztek, s újra az eredeti hagyományoknak megfelelően tartották meg a híres csíksomlyói pünkösdi búcsút is. Szabadon szervezhették a különböző ünnepekhez fűződő körmeneteket, processziókat is. Ilyen alkalmakkor már nemcsak a templomot, templomteret járták körbe, mint a tiltás éveiben, hanem a „főteret” is, a helység központi terét, a pap pedig körbehordozta az Oltáriszentséget, és megáldotta azokat is, akik nem vettek részt a körmenetben.

Ilyen körülmények között került sor a húsvéti ünnepkör keretében a határkerülés megszervezésére az egész Székelyföldön, mind falun, mind a kisebb városokban, ahol valaha szokásban volt.

E dolgozat a Gyergyói-medencében a hagyományos határkerülést tárgyalja, annak is csak egy részét, hisz a falvak nem egyszerre és nem egy helyen tartják a határkerülés során találkozóikat.

* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992. évi helyismereti-helytörténeti pályázatán III. díjat nyert pályamunka.

¹ A szokás legutóbbi jelentősebb összefoglalásai a korábbi szakirodalom felsorolásával: Bálint Sándor: *Húsvéti vallásos népszokásaink*. Ethn. XLVIII(1937). 54–61. és *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Bp. 1973. 284–290. Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátszás*. Bp. 1964. 103–104. Kecskés Péter: *határjárás = Magyar Néprajzi Lexikon*, II. Bp. 1979. 485–488. Takács Lajos: *Határjelek, határjárás a feudális kor végi Magyarországon*. Bp. 1987. Tátrai Zsuzsanna: *Jeles napok, ünnepi szokások = Magyar néprajz*, VII. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Bp. 1990. 158–159. Az utóbbi másfél évtizedben közzétett erdélyi leírások, a korábbi szakirodalom felsorolásával: Nagy Ödön: *Népszokások múltja és jövője Havadon*. ND. 1980. 198. Barabás László: *Tavaszi határkerülés a Nyárádmentén és a Kis-Küküllő felső völgyében*. Uo. 203–216. Molnár István: *A húsvéti ünnepkör népszokásai az erdélyi unitáriusoknál*. Keresztény Magvető III(1991). 114–115. Ráduly János: *Kibédi és sóváradai határjárás 1838-ban*. Néprajzi Látóhatár I(1992). 1–2. sz. 81–89.

1. Majdnem mindenik adatközlő hangsúlyozta hogy „az öregek sokat beszéltek róla”, illetve az öregek: „Sokat emlegettük húsvét tájt.” A híres nagy szervezők neve után sem kellett sokat kutatni: elevenen élnek az emberek emlékezetében, s nevük jó útikalauz volt minden helységben gyermekeik felkutatására, akik már ritkán vállaltak ilyen szerepeket.

Nem nagyon őrizték meg azokat a „papírokat” sem, amelyek az ilyenkor elmondott szövegeket tartalmazták. Egyetlen esetben sikerült találnom múlt századi szöveget; tulajdonosa nagy becsben tartotta a sárguló, rongyos lapokat, s ezzel adta kölcsön: „A füzet s a két szeme!”

A Gyergyói-medencében a hagyomány felelevenítésének fő szervezője Hajdó István gyergyószentmiklósi esperes volt. Ő az udvarhelyszéki Bogárfalván született, egy kilencgyermekes család fiaként, és emlékezett rá, hogy hajdanában az ő falujában is tartottak határkerülést. Gyergyóba kerülve (előbb Újfaluban volt plébános, majd Szentmiklóson esperes), szintén elmesélték neki az idősebbek ezt a szokást, az első szabad húsvét alkalmával pedig többen jelentkeztek nála, fiatalok és idősebbek is, hogy jó lenne a hagyományoknak megfelelően újra feleleveníteni a határkerülést. Az otthoni megbeszélések után „végigjártuk a környező falvakat a megyebíró úrral, s meghívtuk, hogy ők is vegyenek részt” — mondja az esperes. Paptársaival együtt minden faluban segítettek az embereknek: „Műsorfüzetet készítettem nekik, melyben szerepeltek a hajdan mondott imádságok, könyörgések és énekek, az *orálás* vagy *oráló ima* stb.”²

Gyergyószentmiklóson a másik fő szervező Páll József volt, a Polgármesteri Hivatalnál tisztségviselő, büszkén vállalja, hogy gazdálkodó, valamint a helyi egyháztanács tagja. Jelenleg 38 éves, így ő csak „hallomás” után ismerte a szokást. Kérdésemre így válaszolt: „Gyergyóban a nagy szervező hajdanában Páll Están (István) volt, tőle hallottam erről legelőször. Kocsmát is tartott, ő szervezte és engedélyezte a bálokat, összefogta a fiatalokat, a szokásokat is ő tartotta. Ő mesélte el, hogy húsvét reggelén, az éjszakai *támadás*³ után volt hajnalban a *szenteltetés*⁴, majd a reggeli után nyolc órakor gyülekeztek a lovasok a Múzeum téren⁵, ahonnan a templom irányába indultak. Itt a pap ellátta őket útravalóval: beszédet mondott, megáldotta őket, aztán elindultak. Tekerőpaták felé kimentek, ott megkerülték a határt, majd Szárhegy felé vissza. Közben húsvéti énekeket énekeltek. A határban találkoztak a többi faluval, elmondták az orálást, üzeneteket olvastak fel, majd visszatértek. Útközben találkoztak a gyalogosokkal, akik olvasót mondvá és énekelve egy más irányba kerülték a határt, majd a nagymise utánra értek haza. A pap a hívekkel fogadta őket, megköszönte nekik a fáradságukat és megáldotta mindannyiukat. A lovasok beszámoltak: hogyan volt, mivel jártak, majd elénekeltek a *Mennynék királynéját* és hazamentek. Ebéd után a házasemberek otthon maradtak, de a legények sokáig mulattak.”

Az ő elbeszélését egészítették ki azok az öregek, akiket felkerestem. Idős Csáki Ferenc így emlékezik: „Mint egy század, úgy vonultunk le a Szentségkeresztfához. Kémenes Miklós, egy alszegi öregember vezette az imádságokat; a falusiak es eljöttek a Hármashatárhoz, ott elmondták a szertartást, majd megkerülve a határt, az örmények utcájánál jöttünk bé. A határba gabonából koszorút fontak a vezérkeresztre s a lovakra es.” Megkérdeztem, hogy miért tartják a határkerülést és miért éppen húsvétkor, mire így válaszolt: „Akkor vót az ideje: kérték a jó Istent, hogy áldás legyen, jó termés legyen, hogy

² Húsvéti határkerülés (1990). 16+4 lapnyi terjedelmű, sokszorosított füzet.

³ Támadás: feltámadási szertartás.

⁴ Szenteltetés: húsvéti ételszentelés.

⁵ Korábban Miklósi Viktor, illetőleg Petőfi tér.

a népek tudjanak a környékben élni.” Ő csak egyszer volt, talán 1932- vagy 33-ban, de állítása szerint nem is tartottak minden évben határkerülést. Hisz „arra rea kellett készülni, lovakat kellett tartani, nyergeket kellett kérni, s akkor nem volt annyi ló, mint most”. Lukács Márton bácsi szerint pedig „osztán bévágott a háború”, s ez is oka volt, hogy néha kimaradt. Szerintük ilyenkor a szertartásokat az akkori pap, László Ignác plébános a templomban végezte. Szukó Madaras Sándor is egyszer vett részt határkerülésen 1943-ban. Ő a gyalogosokkal a tekerőpataki Cigánykeresztfa felé indult (sok cigány lakik arrafelé, onnan az elnevezés), Páll István tanító vezetésével. Ott találkoztak a „tekerőiekkel”, együtt imádkoztak, vallásos énekeket énekeltek, majd visszatéréskor a Miklósi Viktor téren találkoztak a lovasokkal, ahová „kivonultak az örmények is a fogadtatásra”. Abban az évben szintén Kémenes Miklós, egy *asszegi*⁶ ember írásba olvasta a gyönyörű szép áldásmondást, hogy a jó Isten öröjzön meg sáskajárástól. Adatközlőnk nem bizonyult túl bőbeszédűnek, arra hivatkozva: „nem szeretném, hogy helytelenséget mondjak”, aztán: „A jó Isten áldjon meg, ne gyóntass engemet.” Az öltözetéről még annyit mondott, hogy „tartották a régi székely viseletet, a lovasság fehér harisnyába, székely ruhába vót ugyanakkor es”.

Réti József először 1937-ben járt *határkerülni*, azután pedig, amíg engedték, minden évben. Ő is Kémenes Miklóst említette vezetőként, valamint idős Balázs Sándort és Selyem Jóskát. „Ők voltak a fő szervezők.” Szintén a templom elől indultak imádsággal és énekkel; a Hármashatár felé a Folyomszarka nevű hely mellett mentek el. A határban rövid misét tartottak, beszéltek a falvak vezetőemberei, imában kérték az Isten segítségét. Aztán „mutyiban elénekeltük a székely himnuszt, mert már akkor sem vót szabad”, majd a *forgóhatár*⁷ felé átmentek a Szentségkeresztfához, a Mocsárkereszthez, s onnan a Petőfi térre érkeztek a lovasok. Itt az örmény egyháztanács⁸, valamint Szabó György apát úr és László Ignác esperes fogadta őket. Jóska bácsi részt vett a mostani határkerüléseken is, de a hajdani jobban tetszett neki, főleg a harangzúgás miatt: „A templom előtt fogadtak, a harangok zúgtak. Amíg bójóttek a gyalogosok is, *egyet*⁹ zúgtak a harangok.” Nagy jelentőséget tulajdonít a harangoknak. Elmondja, hogy hajdanában, „ha jött a nagyidő, meghúzták a harangokat s elment a jégverés. Hatással voltak a felhőkre, szétozslatták a felhőket, s csak zápor lett. Istennek zúgtak a harangok, a papok imádkoztak; biza nem vót annyi jégeső, mint most.” Erről beszélt az alfalvi Máthé Jánosné is: „Ezelőtt, mikor a nagyidő jött, még a templomba is harangoztak idő elejibe, hogy távolodjon a nagyidő. A harangzúgás is imádság, Isten eloszlatja a felhőket.”

Jóska bácsi a keresztfák történetét is tudta, hogy miért és kik állíttatták. A szentségkeresztfa: „Valakinek a villám a két tehenit megütte, ő pedig a közelben a két gyermekivel megmenekült. Talán ő állíttatta a keresztet, hogy az Isten megmentette. A Mocsárkereszt a helyről kapta a nevét, Bíró Venci határbíró állíttatta.”

György István és felesége, Blénessy Julianna, valamint Benedek Imréné Tamás Anna szintén többször részt vett a határkerüléseken a gyalogosokkal. Ők ilyen újabb neveket említettek az akkori szervezők közül: Sándor András, Kari András, „Lépód Jóska” (Leopold József), illetve a híres „Szent Anti”, azaz Benedek Antal. Ez utóbbi onnan kapta ragadványnevét, hogy mélyen vallásos ember volt: mindig ő *imádkoztatott* a búcsújárások,

⁶ Asszegi: alszegi.

⁷ *Forgóhatár*: kettős vetésforgó. „A föld egyik felét bevetik, a másik felől legelnek az állatok, majd fordítva.”

⁸ A XVIII. század folyamán betelepült örmények a szokást nem vették át, de tiszteletből és együttérzésből megjelentek a fogadtatáson.

⁹ *Egyet*: egyfolytában.

zarándoklatok, virrasztók alkalmával. A gyalogos határkerülésnél is sokáig ő vezette az imákat, énekeket, „ő mondatta az olvasót”.

A gyalogosok „egyik esztendőben az egyik mezőre, másik esztendőben a másikkra mentek négyesével, szépen sorjában. A fegyelem megvót. A határban az imádkozó emberek elvégezték az imát, amit el kellett végezni. Az öreg Szent Anti fejből tudta az énekeket, imákat. Megnézték a veteményeket, kérték Isten áldását, őrizze meg a határokat. Szerettünk járni, minden évben úgy mentünk, mintha hajtottak volna.”

Páll László 1948- vagy 49-ben vett részt határkerülésen. „A milicisták is jöttek határkerülni: Bándrócki s még kettő. Az alfalviak, ahogy meglátták őket, megijedtek s elfuttak.” Pedig Laci bácsi szerint a milicisták csak a látványosság kedvéért jelentek meg. Kémenes Miklósról ő is elismerően nyilatkozta: „Hűsz esztendeje, hogy ő orált, s osztán beteg lett, s én is vezettem.” Részt vett a mostani határkerüléseken is, sőt véleménye szerint „a mostani szebb vót, többen vótak, sok ló vót. Jóleső érzés vót, mivel annyi időn keresztül nem lehetett.” Ő magyarázta meg a hármashatár nevét is, ahol legalább öt falu népe találkozik egyszerre: „Három falu határa ott összpontosul, hegyeződik össze: Kénfalva (Kilyénfalva), Csomafalva s Szentmiklós.”

Végül bekopogtam a sokat emlegetett Kémenes Miklós leányához, aki már szintén túl van a nyolcvanon. Csak arra emlékezett, hogy az édesapja „olyan szépen tudott beszélni, hogy csuda”, valamint hogy „még egyszer lovat is küldtek készen megnyergelve, csak menjen”. Miklós bácsi 1874-ben született és 1949-ben halt meg.

A környező falvakban szintén volt egy-egy lelkesebb szervező a papok mellett, akik vagy gyermekkorukból emlékeztek a hajdani szokásokra, vagy elmesélte nekik valaki. Az újfalvi Egyed Vilmos szerint „a határkerülésről beszélt mindenki, csak nem lehetett csinálni”. Az Egyed családban hagyománya van a szokásnak. Egyed György 1912-ben született. Többször járt határkerülni, amíg lehetett, hisz „hacsak itéletidő nem volt, mindig megszervezték”. 1990–91-ben fia, Egyed Vilmos megyebíró volt a fő szervező. A templom elől indultak, legények, leányok mind székely ruhába felöltözve. Ő szekérrel ment, vitte a diakónust s a leányokat. Hűsz-harminc lovas hamarabb elindult, és körbejárta a határt.

Egyed György szerint „minden faluban megvót ez a szokás. Ilyenkor már lehetett látni, hogy búvik-e a gabona.” Felesége, Lázár Tekla meséli, hogy ilyenkor a *vezérkeresztet kalácspereccel*, míg *búzaszentelőkor* friss búzakalászból font *koszorúval* díszítették. Ő emlékezett a hajdani *imádkoztatókra* is: Lázár Péter és Márton Péter mondatta az olvasót, a Mindenszentek litániáját és vezette az énekeket. Ők is említik, hogy régebbi szokás volt egyik évben az egyik, másik évben a másik határba menni: „Vagy a Határkerthez jártak, vagy a Hosszúkeresztfához.” 1991-ben elmentek a Hármashatárhoz, találkoztak minden faluval, míg búzaszentelőkor „keresztaljával mentünk a Sárospatakhoz, a völgyben a csomafalviakkal találkoztunk; ott tartották a papok a misét s megszentelték a határt”.

Alfaluban Vargyas Elek a 40-es években vett részt határkerülésen. Szintén a templom elől indultak lovasok és gyalogosok egyaránt, hajdani székely viseletben. „A keresztaljak zászlókat vittek, 1918-ból vagy 40-ből valókat. A zászlókat mindig egy-egy esemény emlékére csináltatták, például forradalom vagy háború. A tavaly — azt hiszem — a tizennyolcast vitték — mondotta. — Ide ki a Guszti tanyájánál találkoztunk a környező falvakkal, vagy a kökeresztnél; Jézust vitte a gondnok, mármint a feszületet; feldíszítették, virágból s gabonából koszorút fontak.” Arra a kérdésemre, hogy miért tartják a határkerülést, ezt felelte: „Azokat a fődeket meg es szentelik, s a jég es nem veri el.”

Márk Mihály bácsi nem vette jó néven a kérdezősködésemet. „Ejszé el akarják tüntetni?” — kérdezte bizalmatlanul. „Ezt nem es kéne böngésszék, hanem oda kéne álljon mindenki, ahova kell, s csinálja! Jól mondom-e?” — kérdezte a szomszédját, de az

megnyugtatta, hogy „nem tudják eltüntetni”. Annyit azért elárult, hogy a háború előtt minden évben járt gyalogosan határkerülőbe, mert ez volt a szokás: „Apánkról maradt ránk, s belénőttek a fiatalok es.”

Alfaluban a leghíresebb ember, aki orált, Fejér László (1894–1978) volt. A családját kerestem meg, a faluban könnyen eligazítottak. Felesége, Rozália közel jár a kilencvenhez, nehezen emlékszik vissza a negyven évvel ezelőtti dolgokra. „A templom elől indultak, jártak Szárhegy felé, Szentmiklós felé. Egyszerű günyája vót, me posztó vót, amilyet szőttünk, azt vette fel; székely viseletet, fehér harisnyát, csizmát. S akkor felült a ló hátára, s mentek; a ló hátán orált.”

Ifjabb Fejér László a negyvenes években járt határkerülőbe a Hármashatárhoz: „Apám olyan ember vót, hogy neki nemigen kellett papír, mindenkivel szóba tudott állni.” Alfaluban szintén a hagyományos módon, a templom elől indultak, „s kimentek avval a kereszttel, amivel feltámadott Jézus. Az imát a négy észak¹⁰ felé mondták, majd hazajöttek a templom elé, s ott is oráltak.”

Csomafalván előbb a plébánost kerestem meg. Ő 1923-ban Gyergyóremetén született, tehát szintén még gyermekkorából ismeri ezt a szokást. Úgy véli, hogy nincs sok különbség a különböző falvak határkerülői hagyományában, mindenhol hasonlóképpen zajlik: „Húsvét reggelén lovasok indulnak a templom elől a kijelölt határrészre; egyik évben egyik, másik évben másik részre mennek. Találkoznak a szomszéd falvak határkerülőivel a kereszteknel. Minden községnek van határkeresztje. A határban együtt imádkoznak, orálnak, énekelnek, kéri Isten áldását a vetésekre. Nem lehet tudni, hogy mikor kezdtek, elég régi szokás, azonban a negyven esztendő nagy hézagot hagyott maga után. Az egyház szervezte újra: az idősebbek elmondták, milyen volt a szokás, annak alapján. Nagy mozgatója volt a megyebíró úr, Szilágyi Vilmos. A mostani generációnak ez nagy újság.”

Sajnos nem sikerült a megyebíróval találkozni, így másokat kérdeztem meg. András Istvánné Bege Juli leánykorában sokszor ment a keresztaljával gyalog. Mindig „a templom elől indultunk, s oda es érkeztünk”. Pál József, a csomafalvi híres ácsok egyike a helyet jelöli meg, ahová jártak: „Felmentünk a Határkapuhoz, a Nagymezőre, ahol van a határa mindenik községnek, ott imádkoztunk, hogy a jó Isten öröjze meg a határokat jégesőtől s minden veszedelemtől.” — S megőrzi? — kérdeztem. „Abba reménykedünk, a vallásunk szerint azt tartjuk” — válaszolta hittel.

Fehér Imre fogatos, az 1990-ben tartott országos fogathajtó verseny győztese, mindkét évben részt vett a határkerülésen, 90-ben lóval, 91-ben fogattal. Véleménye szerint a 90-es sokkal szebb volt; lehet azért, mert első volt sok év után, többen voltak. Részt vettek a sportlovasok is, akik szépen lovagoltak. 91-ben a fogathajtás nehezebb volt. Büszkesége az volt, hogy „a fiam, Tibike vitte a feszületet. A megyebíró kérte, hogy szép székely ruhában van, s vigye ő.”

2. A visszaemlékezések után most az 1990-től újrakezdett határkerülések leírásával folytatom.

Említettem, hogy a gyergyói fő szervező Páll József volt. Aki részt akart venni, az nála jelentkezett, legkésőbb húsvét előtt négy nappal. Ekkor volt a megbeszélés, felállították a lovakat nagyság és szín szerint, hogy találjanak. Hármassorokba álltak, de közben vigyáztak arra is, hogy fiatalabbak, gyerekek ne maradjanak együtt: ha valami baj történik, például megbokrosodik a ló vagy egyebek, legyen, aki segítsen. Csütörtökön és szombaton

¹⁰ Az adatközlők visszaemlékezéseikben többször összekeverték a húsvéti határkerülést és a búzaszentelést, mert mindkét alkalommal kimentek a határba. A „négy észak”, vagyis a négy égtáj felé azonban csak búzaszenteléskor fordultak. Szentmise is csak akkor van, határkerüléskor nincs.

tartottak lépés- és ütempróbát „a Vár alatti réten”,¹¹ ahol megtanulták a távolságtartást, ami két lóhossza, azaz öt méter volt. Mivel a lovak java része igavonó állat, nem is olyan könnyű egy-két nap alatt lovaglásra szoktatni őket. Ám nem kellett félni a legényeket, sőt még a leányokat sem, mert nagy meglepetésnek számított, amikor első évben székel ruhába öltözött lányokat is láthattunk a lovasok között. Újdonság volt a gyermekek részvétele, valamint a modern „nyergesek”: biciklisek és autósok határkerülése is. Egyszóval bárki részt vehetett — sokan is jöttek —, de a lovasoknak „Pál Jóska” szigorú feltételeket szabott: a próbákön kötelező volt a részvétel, fegyelmeztetnek kellett lenni, betartani az utasításokat; lehetőleg népviseletbe kellett öltözni, elkerülni az italt, a duhajkodást, s a lovakat is szépen ki kellett pucolni, esetleg díszíteni árvalányhajjal, színes szalaggal, pántlikával. Zörgőket, csengőket nem használhattak, mert ezek hangjától nem hallatszik az imádság és az ének. Volt azonban egy érdekes díszítésmód: a lovak fülei mellé kis háromszínű zászlócskákat tűztek; mindkét oldalra piros-fehér-zöldet, mások egyik felől ilyen, a másik felől piros-sárga-kéket.

Páll József nagy felelősséggel készítette elő a határkerülést, nehogy valami baj történjék. A próbákön még arra is figyelmeztetett, hogy mikor kell egyszerre lépni, a kalapot levenni stb. Megkövetelte a fegyelmet, s ez alól még az idősebbek sem voltak kivételek. Néhányan ugyanis nem vettek részt a próbán s csupán húsvét reggelén akartak csatlakozni. „Jóska” azonban, hiába voltak idősebbek, csak a sor végére engedte őket, hogy nem bontsák meg az addig felállított sorokat, illetve a lovak szín és nagyság szerinti rendjét.

Húsvét reggelén nyolc óra után érkeztek a templom elé, ahol felsorakozva meghallgatták a lelkipásztori intelmeket, és áldásban részesültek az egybegyűlt hívekkel együtt. 1990-ben és 1991-ben egyaránt Hajdó István esperes köszöntötte őket. Az áldás után a lovasok elindultak. Végigvonultak a város Főterén és Főutcáján (amely újra a Kossuth Lajos nevét viseli), mentek a Hármashatár felé. „Elöl ment a vezérkereszt”, vagyis egy fiatal lovas vitte a keresztet. 1990-ben egy Len Emil nevezetű legény vitte, aki Szárhegyről költözött Gyergyóba, s néhányan meg is jegyezték: „Ejsze a gyergyóiak közül nem akadt egy ügyes legény, aki vigye a keresztet?” Emil valóban szép szál fiatalember. Mindkét évben ő orált, a gyalogosokkal való találkozáskor pedig az említett Páll László. 1991-ben Páll József új vezérkeresztet készíttetett, s ezt a tizenegy éves Tibike nevű fia vitte a lovasok első sorában, az apja mellett.

Amint a lovasok elérték a határt, azok az asszonyok és leányok vártak rájuk, akik előrementek, elkészítették a *búzakoszorút* a zöldellő búzából, és azt a keresztre tették. Az újfalviak, csomafalviak kalácsvetecet készítettek, azt tették a keresztjükre. Majd a lovasok továbbmentek, míg elérték a Hármashatárt. Itt a különböző helységek bevárták egymást, csak azután kezdődött az orálás.

Amint megérkezett egy-egy csapat vagy *keresztalja*, a keresztvivők szembe álltak egymással, és a keresztet háromszor meghajtották egymás felé; ha zászlókat is hoztak, akkor azokat is. Az egyik faluban mesélték, hogy ha menet közben az út szélén keresztet látnak, afelé is háromszor meghajtják a saját keresztjüket.

A Hármashatárnál találkoztak Gyergyószentmiklós, Tekerőpatak, Kilyénfalva, Gyergyóújfalu, Gyergyócsomafalva és Gyergyóalfalu lovasai, illetve mindazok, akik szekérrel, kerékpárral, autóval eljöttek a határba. Jelen volt a tekerőpataki fúvószeneke is,

¹¹ Both vára nevű hegy alatti rét Gyergyószentmiklós határában. Valaha a hegyen vár állott; ura, Both János a kurucok oldalán harcolt, de Akton, a győztes labancvezér őt és családját is kivégeztette, a várat pedig leromboltatta. A hegyen kápolna épült Jézus Szent Szíve tiszteletére; itt minden júniusban Jézus Szent Szíve napján búcsút tartanak.

közismert nevén a *rézbanda* (ők maguk nem szeretik ezt az elnevezést); vezetőjük Kolumbán István. Ők intonálták, kísérték az énekeket és a himnuszokat. Egy idős néni mondta: „Nekem tetszett, hogy kirokult a rézbanda, erőst ügyesek voltak.” Valóban emelték az ünnep hangulatát.

A Hármashatárnál, a főnnebb említett három falu határának találkozásánál s egyszersmind a gyergyói határkerülés e nevezetes csomópontján 1990-ben felállított *határkereszt* áll, rajta a következő feliratos táblával:

1948-ban utoljára
itt szállt imánk a magasba.
1990-ben újra itt vagyunk,
Gyergyó népe
leborulva imádkozunk.

Miután minden faluból megérkeztek a lovasok (összesen 400 lovas; Gyergyószentmiklósról 1990-ben 97, 1991-ben 102 lovas) és szép rendben felálltak egymással szemben, kezdődött az *orálás*, vagyis a fennhangon végzett könyörgés, amelyet vagy csak az egyik *oráló* mondott el, vagy a különböző helységek vezetői felváltva mondták egy-egy részét.

Mindössze egyetlen helyen, a gyergyószentmiklósi György Istvánnál találtam a régi húsvéti határkerülésre vonatkozó írásos dokumentumot. Egy imádságos könyvecskékolligátumban, amelynek különböző részei az 1700-as, illetve az 1800-as évekből valók, utolsó részként egy kézzel írott húsvéti oráció van belekötve. Az adatközlő György István dédnagyapja írta le 1865-ben. A húsvéti határkerülés egyik viszonylag régi gyergyói írásos dokumentumaként, valamint a korabeli paraszti írásbeliség egyik emlékeként alább betűhíven közlöm szövegét (címlapjának fénymásolata mellékelve):

Ezen Imádságos kis könyvecske tartozik György Mihályhoz
Melyben foglaltatik az husvétii orátzio.
György Mihály irtam saját kezemel
iratot Szent Miklóson
Aprilis 18dik napján 1865.

*Husveti határ járáskor ajtatos könyörgés.
Az előljaró fenszoval mongya
Ditsértesék a Jézus Szent neve.*

Agyunk hálát a mű mindenható felseges teremő Istenünknek hogy meg ata érnünk a mai ditsőséges szent napot ugy mint a mű megváltó Jézus Krisztusunknak fel támadása napját és irgalmas szemeit rajtunk tartván: megőrizet, oltalmazot minden sokrend beli szomoru változásokban mégis kérjük alázatosan ő szent felségit hogy továbis kegyes Atyai szemeivel reánk vigyázzván őrizen és oltalmazon minden nemű szomoru változásoktól és reánk következhető testi lelki keserves romlásoktól és károktól

Mint hogy sokrend beli szükségek és nyomoruságok alá vagyunk vetetve a melyek nélkül naponként Szökölködünk azért elsőben is könyörögjük azon Istenek Isten ő szent felséginek hogy mezeinkben Lévo és Leendő Veteményeinket a melyeknek a mai szent napon Szép Isteni ditséretekel Látogatásokra ki szoktunk határunkban meni azokat Isten ő szent felsége köesőtől, rogyától sáskától szélvészttől, záportól, minden nemű Égi háborutól meg őrizze és meg tartsa és bő termésivel megáldván kezünkbe méltosztasa a melyekből hogy az ő szent nevének nagyobb ditsőségére, nyavalyás testünknek táplálására valo eledelt vehessünk anak felete pedig sok rendbeli szükölködő szegény Atyánk fiainak irgalmason kedveskedhesünk kegyesen engegye

Másodszor könyörgünk Istenek ő szent felséginek a mű lelki jó pásztorunkért mostani felséges Romai pápáért hogy Isten ő szent felsége ki őt az Anyaszentegháznak Fejévé rendelte Evilági szélveszeknek háborui között oly kegyesen Ogazgasa hogy végtére az ur Jézus Krisztusnak drága szent vérével szerzet juhait az örök ditsőségnek aklába örvendetesen bejutasa

Harmadszor könyörgünk a mi kegyelmes Istenünknek az igaz anyaszent egy házban Lévo minden rendbéli személyekért, kardinálokért Püspökökért, Apátokért, plébánosokért és szerzetesekért hogy a mű kegyelmes Istenünk az ő szent sugárlása által méltóztasék az o rendekben őket Igazgatni az szegény együgyü közönségnek üdvességire valo Istenes vezérlésére, mely által mű is minnyájan velek egyetemben e' világi romlando Élet után a mai napon feltámadott áldot ur Jézus Krisztus az örök életre ditsőségesen fel támadhassunk

Negyedszer Kérjük a mű minden hato felséges urunkot, Istenünköt hogy a mű felseges uralkodo királyunkot méltóztasék irgalmason védelmezni kívált képen pedig a Krisztus Anya szent egyházának minden nemű üldözői elen gyozedelmesé tenni, a felet a keresztén Királyok és fejedelmek között Csendes bekeséget és Igaz egyeséget engedni mely által mű is szegény hazánkban az igaz hitben reménségben Isteni és felebaráti szeretetben idveségesen megmaradhasunk.

Ötödször könyörgünk Krisztusban szerelmes Atyám fiai a mindeneket teremő és nagy böltsen igazgato felséges Atya ur Istenek méltóztasék Istenes Kegyelmesége szerint minden nemű Bálványozásokat hitetlenségeket kevélységeket torkoságokat parázna fajtalanságokat és minden féle gonosz vétkeket az egész keresztén világbol ki irritani. Eséget Dóghalált vér ontásokat mű szegény hazánkról elfordítani és a Kegyetlen Pogányok sötét tömletében s kemény rabságában fetrengő Keresztény Atyonkfjait meg szabadítani s kívánt hazájokban bekeségesen jutadni. hogy ökis velünk egyetemben e mai napon Ditsőségesen fel támadot áldot ur Jézus Krisztusnak örvendetes alejújút Énekelhesenek.

Hatodszor mégis Kérjük a mű felséges menyei Atyánkot azon is hogy az anya szent Egyháztól Elszakadot Atyánkfiait és minden nemű tévelygőket méltóztasék ő szent felsége az Igaz Romai Közönséges Anya szent Egyháznak Egyeségére és békeségére kegyelmesen vissza hozni hogy ők is a Krisztus Jézusnak Igaz pásztorsága alatt az egy igaz akolyban végezvén pálya futásokat Ki mulasok utan velünk egyetemben Boldog feltámadásnak véghetetlen örömben örökön öröké vigadhasunk

Hetedszer és utolszor járulyunk a mű felséges Istenünknek színe Eleiben és Kérjük ő szent Istenségit minden Rendbéli Elhagyatot szegény nyomorultakért Igye fogytakért agy fenekin fetrengő Betegekért halalos betegségben vonakodókért hogy a mű kegyelmes Istenünk méltóztasék irgalmas szemeit ő reájuk vetni, Előbeni Egészes alapotyára vissza teríteni a kiket pedig Elvégzet Szent dékrétoma által Ki akar e világbol szolítani, azoknak Enyhitse fajdalmaait elrendelt órájokban Kegyelmesen Kiszolitván a Boldog feltámadásnak Reménségiben helyeztése, a holot mű is velek Egyetemben az utolso napon Ditsőségesen feltámadván véghetetlen örömet mondhatjuk, Szent Szent Szent a seregeknek ura Istene, telyes az ég és a föld az ő ditsőségivel.

Mind Ezekért tehát is a' melyek nélkül szükölködünk minyájan egy szível és lélekel és szájal hijuk segítségül a mai napon feltámadot Urunk Jézus Krisztust az ő szent Anyával egyetemben mondván Uram Jézus, Uram Jézus Uram Jézus Mária Mária Mária halád légyen hálád légyen Ammen.

Irtam ez verseket szomorúságomban György Mihály

Ezen Csiszagos Kis
 Könyvelőre tartozik.
 György Mihályhoz
 György Mihály
 ismét
 Melyben foglalta ki
 a husvétit orátió.
 ismét Ezen Miklóson
 Április 18^{án} napján 1863.

Az 1990–91-es orálás az említett „műsorfüzet” szövegét követte, ez viszont a fenti, 1865-ös változatra támaszkodik. Mindössze kisebb-nagyobb stiláris változtatások és aktualizálások vannak benne, élén a következő bevezetéssel:

Ismét felderült egy év, melynek viruló tavaszát az örök Mindenható megadta érnünk, hogy ősatyáink szokása s magyar nemzetünk gyakorlata szerint dúsan fejlődő határainkon egymást tisztelve, köszöntve, buzgó imánkat a mindenség Urának bemutassuk. Először azért, hogy Ő szent Felsege hazánk szenvedéseit megelégtelje, a nemzetek közötti kibékülést elősegítse. Másodszor azért, hogy óvja meg Isten áldást hozó határainkat minden veszedelemtől, növelje azokon az új reményeket, s kegyeskedjék szívünkben erőt és békességet önteni. Kezdjünk tehát ősi szertartásunkhoz és mindnyájan egy szívvel kiáltuk: Alleluja, alleluja, alleluja, hála legyen az Istennek! Dicsértessék a Jézus Krisztus!

Az orálás után a csomafalviak vezetője rövid beszédet mondott. A jelenlévő pap, Gál József gyergyószentmiklósi káplán szintén köszöntötte az egybegyűlteket. Csomafalvi leányok olyan húsvéti verseket is mondottak, melyeknek központi gondolata 1991-ben a következő volt: „Hiába húzták kinkeresztre, azért feltámadott, / Hiába vágyták eltiporni, azért feltámadott!” (Tóth Kálmán)

A versek után az egyik fiatal kísérő pap, a *kicsi pap* szólt néhány szót az egybegyűlt sokasághoz. A határ megáldása után („Áldja meg az Úr ezt a határt...”) elénekelték a *Mennyei királynéját*, majd előbb a magyar himnusz, utána a székely himnusz is. Ezután hazafelé indultak, illetve minden falu lovasai befejezték a határaik megkertülését.

A gyergyóiak átmentek a Szentségkeresztfához, majd a Mocsárkereszthez, ahol találkoztak a gyalogosokkal. Ott szintén oráltak.

A kísérő pap itt is rövid beszédet mondott. Az áldás után újra elénekelték a *Mennyei királynéját*, a székely himnusz, majd húsvéti énekekkel indultak haza; a lovasok továbbra is a határban, a gyalogosok pedig a rövidebb úton. Közben egész úton imádkoztak, énekeltek; elmondták a dicsőséges olvasót, a Mindenszentek litániáját és más könyörgéseket. A húsvéti énekek közül énekeltek a *Feltámadt Krisztus e napon, Krisztus virágunk, Alleluja, örvendezzünk* és más énekeket, valamint néhány közkedvelt Mária-éneket, mint a *Boldogságos Asszonyunk* stb.

A nagymise után érkeztek meg Gyergyószentmiklósról a templom elé, ahol már várta őket a nép. A lovasok rendezett sorokban újra felálltak, vezetőjük pedig beszámolt útjuk céljáról és eredményéről, a látottakról-hallottakról szintén a „műsorfüzet” alapján:

Húsvét reggelén végigjártuk Gyergyószentmiklós határát. A feltámadás legyőzhetetlen hitét, örömét hirdettük meg a nagy természetnek. Beleimádkoztuk szép szülőföldünk világába, hogy a csobogó patakok hirdessék: van feltámadás; hogy a daloló madarak énekeljék, hogy a mi örökségünk a feltámadás.

Örök nagy igazság, hogy minden tél után tavasz jön és minden halál után feltámadás következik.

A halottaiból feltámadt Úr Jézust arra kérjük, hogy maradjon velünk, adjon mindnyájunknak kegyelmekben gazdag húsvétot. Ezt kívánjuk lelkipásztorainknak, az egyházközség aprajának és nagyjának és minden családjának!

Az esperes úr megköszönte fáradozásukat, és szép beszédet mondott. Ezután elmondták közösen a *Miatyánkot*, a pap meghintette a népet szenteltvízzel, és könyörgést mondott. Most már harmadszor, az otthonmaradottakkal együtt újra elénekelték a *Mennyei királynéja* kezdetű húsvéti antifónát és a székely himnusz. Ezzel vége lett az ünnepségnek, és mindenki hazament.

Ebéd után a legények közül néhányan, a hajdani szokásoknak megfelelően együtt mulattak, illetve megbeszélték, hogy másnap, húsvét hétfőjén milyen csoportokban mennek locsolni, megöntözni a leányokat.

Örvendetes tény a hagyományok felújításának lehetősége, de érezni lehet egy tudatos vagy öntudatlan tartalmi változást is. A határkerülés ugyanis kizárólag vallásos népszokás volt, de a felújításkor óhatatlanul megjelent benne valamelyes nemzeti érzés. Erre utalnak azok a lelkipásztori beszédek is, amelyeknek fő buzdítása a szülőföldre, az ősök hitéhez és hagyományaihoz való ragaszkodás. Nem véletlen ezeknek a burkolt felhívásoknak a célja: az utóbbi időben aggasztóan sokan hagyják el szülőföldjüket, adják fel nemzeti hovatartozásukat a jobb érvényesülés reményében. A helyzet azonban még így sem reménytelen: a határkerüléseken részt vevő gyermekek, fiatalok élménye talán megerősíti őket a szülőföldre való ragaszkodásban. S vannak szülők, akik fontosnak tartják a hagyományok továbbadását az ifjabb nemzedékeknek. Jó példa erre a gyergyószentmiklósi Páll József, illetve a csomafalvi Fehér Imre, akiknek fő büszkesége az volt, hogy tíz év körüli fiaik székely viseletben felöltözve tartották a vezérkeresztet. A gyermekek maguk is boldogok voltak, még akkor is, ha a kezük „szinte odafagyott a keresztthez” (1991-ben márciusban volt a húsvét, és ilyenkor Gyergyóban még elég hideg van).

Akadnak olyanok is, akik úgy vélik, hogy ez a felújított hagyomány idővel elveszíti vallásos jellegét, s talán csak egy majális vagy kirándulás lesz belőle. Hiszem azonban, hogy mindaddig, amíg akadnak lelkes szervezők és vezetők, akik ébren tartják a népi lelkiismeretét, s nem mindegy számukra a hagyományok megőrzése vagy elvesztése, addig talán nem kell pesszimistáknak lennünk.¹²

¹² Adatközlőim, nevük után zárójelben születési évükkel: Gyergyószentmiklóson Benedek Erzsébet (1911); Benedek Imréné Tamás Anna (1914); Csáki Ferenc (1906); Gál József (1962, Csíkdánfalva), káplán; György István (1923); György Istvánné Blénessy Julianna (1924); Hajdó István (1942, Bogárfalva), esperes; Lukács Márton (1923); Madaras Sándor (1915); Páll József (1953); Páll László (1930); Réti József (1922). Gyergyóalfaluban id. Fejér Lászlóné Róza (1903); Fejér László (1926); Fejér Lászlóné Szilveszter Amáli (1932); Márk Mihály (1911); Máté Jánosné Krisztina (1930); Vargyas Elek (1927). Gyergyócsomafalván András Istvánné Bege Juli (1922); Bakos Sándor (1923, Gyergyóremete), esperes; Fehér Imre (1957); Pál József (1926). Gyergyóújfaluban Egyed György (1912); Egyed Györgyné Lázár Tekla (1924); Egyed Vilmos (1946); özv. Ferenczi Józsefné Albert Anna (1925).

MŰHELY

Benkő Elek

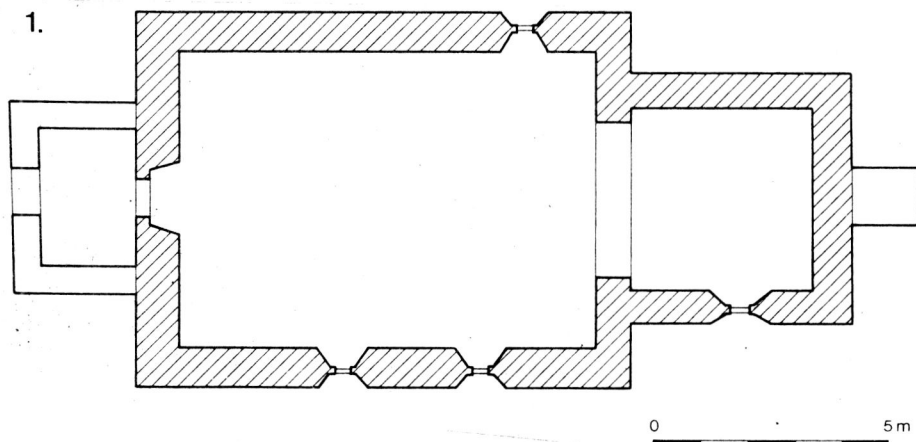
A botházai református templom építési feliratai

A Kolozs megyei Botháza középkori temploma alig ismert a művészettörténeti szakirodalomban¹, pedig ennek a félreeső műemléknek építéstörténetére — falusi társai között elég szokatlan módon — több építési felirat is utal.

A falu írott forrásokban a 14. század 30-as és 40-es éveiben bukkan fel.² Ekkor birtokosát Both fia János fia Gálnak hívták, akinek nagyapja — kikövetkeztethetően még a 13. század második felében — Botháza névadója lehetett. Témánk szempontjából igen lényeges, hogy a falu középkori temploma éppen ez utóbbi időszakból származik.

A templom a mai falu keleti szélén áll (1. fénykép), de a körülötte gyűjthető középkori kerámia arra utal, hogy a település súlypontja csak az újabb kor folyamán tolódhatott el nyugat felé. A kisméretű, torony nélküli épület hajójához egyenes záródású szentély csatlakozik, s a két épületrész között párkányszerű konzolra támaszkodó félköríves diadalív feszül. Az egyetlen bejárat nyugat felől nyílik a hajóba, szemöldökgyámos, késő gótikus kőkerettel övezve (2. fénykép). A hajó déli falát két korábbi, mérműves gótikus ablak töri át (3. fénykép), az északi falon pedig ezek kőrácsának mintáját ismétlő négykaréjos kőablakot találunk (4. fénykép). Ez utóbbi minden bizonnyal a hajó északkeleti sarkában állt középkori szószékhez juttatott fényt.

A szentély északi falán félköríves, keret nélküli, egyszerű szentségfülkét alakítottak ki, a déli falon pedig a hajóéhoz hasonló gótikus ablak látható. Utólag a szentély keleti falát

1. Botháza, a templom alaprajza.

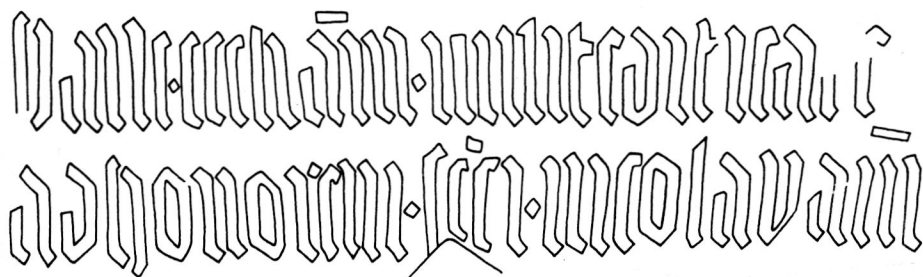
¹ Entz Géza: *Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert*. Acta Historiae Artium XIV(1968), 37, 131–132, 155.

² 1334/1582: Gallus filius [!] Both egy Bothaza és Thotpeterhaza közötti határperben; 1348: Gallus filius Johannis filius Both; 1349: Gallus filius Johannis Booth de Boothaza. Entz: i.m. 131–132. További adatok: Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V. Bp. 1913. 339.

támpillérrel erősítették meg, a nyugati bejárat elé pedig portikust építettek. Ma a hajót és a szentélyt egyaránt síkmennyezet fedi.

Alaprajza után ítélve a kis, egyenes szentélyzáródású templom (1. rajz) még a késő román kor emléke, melyet a gótika idején új épületplasztikai elemekkel gazdagítottak. Ezek között messzire kiemelkedik a bejárat fölött elhelyezett címeres építési emléktábla (5. fénykép). A bemeszelt, megközelítőleg 70×80 cm-es kőtáblát négykaréjos keretbe írt címerpajzs díszíti, álló karddal osztott mezejében két szembenéző kakassal. A címer heraldikai bal oldalára gótikus *i* minuszkulára emlékeztető jelet, a címer fölé kétsoros minuszkulás

2.

2. Botháza, a címeres emléktábla felirata.

feliratot véstek (2. rajz). A táblával egykorú a fölötte húzódó és a támpillérek vízvetőjéhez hasonlóan profilált párkány is. A felirat szövege, a rövidítések feloldásával, a következő:

*hanc • ecclesiam • iuisit [!] edificare
ad honorem • sancti • nicolay amen.³*

Betűmagasság: 6,6–8,3 cm. Csak a szövegre figyelve furcsállhatnók, hogy feliratunk az építető nevét nem árulja el, de ezt a „hiányt” éppen a címer pótolja. Annak címerállata, a kakas ugyanis önként kínálja a feltevést, hogy az emléktábla állítója a középkori Botházi Kakas család tagjai közül került ki, a felirat minuszkulái alapján a 15. században.

A Kakas család Botházán a kolozsmonostori protokollum 1440-es bejegyzéseiben bukkan fel először.⁴ Az ekkor említett *Kakasfalwai* István és fia, *Kakasfalwai* Kakas Imre családja minden bizonnyal a Nagyszeben melletti Kakasfalváról került Botházára, s ez utóbbi falun kívül birtokoltak a Kolozs megyei Magyar- és Oláhfrátán, továbbá a Doboka megyei Márokházán is. Ezért, bár általában *Bothazai* Kakasnak nevezik magukat, előfordul a *Ffrathai* Kakas megjelölés is.⁵ A család alig két évtizedig szerepel a rendelkezésünkre álló írott forrásokban, az adatok döntő többsége ezen időszakon belül is botházai Kakas Imréhez, a már említett Kakasfalvai István fiához kapcsolódik. Az 1440-ben felbukkanó Kakas Imre tehetősebb középnyemesnek tűnik, aki 1449-ben 40 aranyforint vérdíjat fizetett egyik rokona, Frátai Gergely jobbágynak megöléséért. 1452-ben három gyermeke volt: Benedek, Lampért és Anna. Utoljára 1453-ban említik; 1458-ban, Mátyás király Botházát, Magyar- és Oláhfrátát érintő birtokadománya kapcsán a család férfiágának kihalásáról értesülünk.⁶ Kakas Imre özvegye, Katalin 1461-ben már

³ Magyarul: Ezt a templomot Szent Miklós tiszteletére építette, ámen.

⁴ Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, I. Bp. 1990. 198, 230, 282. sz.

⁵ Uo. 471, 768–9, 917, 922, 1015, 1090. sz.

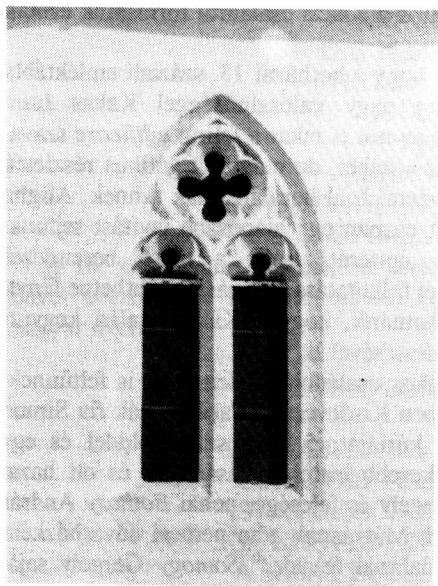
⁶ Entz: i.m. 132.

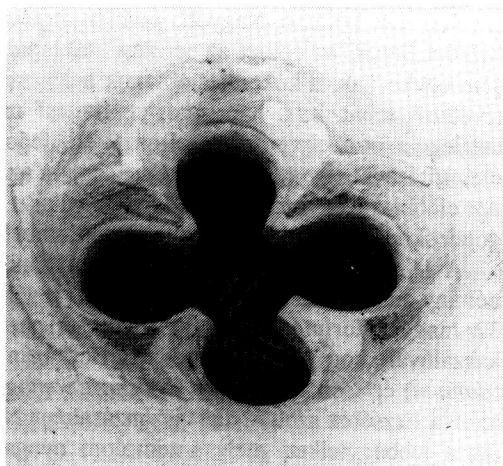
Botháza, református templom DK felől.

Botháza, a református templom bejáratí aajtájának záradéka.

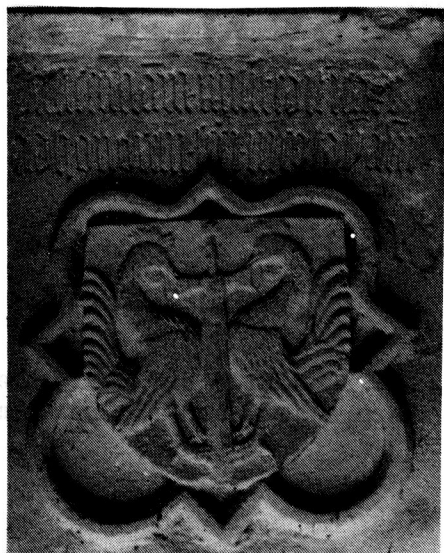

Botháza, a kétosztatú gótikus ablak a hajó D-i falán.

Botháza, körablak a hajó É-i falán.

Botháza, 15. századi címeres építési emléktábla a Ny-i bejárat fölött.

Botháza, 17. századi renoválási emléktábla a hajóban.

Gyerőmonostori Radó László özvegyeként szerepel,⁷ s a Kakas családról forrásaink ezután nem szólnak.

Az elmondottak alapján jó okkal feltételezhető, hogy a botházai 15. századi emléktábla az 1440–50-es évekre keltezhető, állítása pedig nagy valószínűséggel Kakas Imre személyéhez köthető. Nagyobb problémát jelent, hogy mit is takar a felirat *edificare* szava. Miként láttuk, az épület az „építési” táblánál jóval korábbi, de maguk a gótikus részletek sem egykoriak, a körkeretes ablakok a 15. század derekánál korábbiaknak tűnnek. Aligha tévedünk tehát, ha a hangzatos „építtetés” mögött csupán egy alaposabb javítást sejtünk, esetleg azóta elpusztult boltozat és fedélszék építését, talán a belső berendezés megújításával együtt. A részletekre csupán az épület falkutatása vagy ásatás vethetne fényt. Az előbbi révén arra a kérdésre is választ kaphatnánk, hogy a Kakas család kegyúri gondoskodása nem járt-e együtt a templombelső kifestésével is.⁸

A 16. század derekán a régebbi botházai birtokos családok mellett újak is feltűnnek, néhány adat nemesi udvarházra is utal. Így 1550-ben Kisdevecseri Fábián deák fia Simon 32 magyar forintért eladta kisdevecseri nemesi kúriáját, 5 hold szántófölddel és egy kaszálóval, hogy a kapott pénzen Botházán értékeőbb birtokot vásároljon és ott házat (*domum*) építsen.⁹ 1553-ban Botházai Somogy Gergely és felesége, néhai *Bothazy* András leánya Erzsébet szolgálatai viszonzásaként Németh Mátyásnak adta nemesi udvarházként azt a jobbágytelket, mely a templom nyugati oldalánál feküdt.¹⁰ Somogy Gergely saját udvarházáról egy 1555-ös adat szól.¹¹

Vélhetően valamelyik tehetősebb 16. századi botházai birtokos adományának köszönheti létét a templom 1540-ben öntött harangja is. A templom melletti rozszant haranglábon függő kisméretű harang (magassága a koronáig: 40 cm, alsó átmérője: 46,5 cm) vállára kétszeres sima bordakeretbe fogott antikva betűs feliratot öntöttek: IESVS • NASARENVS • REX • IVDEORVM • 1 • 5 • 4 • 0 • (3. rajz).

3.

IESVS • NASARENVS •
 REX • IVDEORVM •
 1 • 5 • 4 • 0 •

0 5cm

3. Botháza, harangfelirat.

A templom építéstörténete nem zárul le a 15–16. századdal. A hajó északi falába beépített javítási tábla (6. fénykép) antikva betűs szövege arra utal, hogy a 17. században az épület újra renoválásra szorult:

⁷ Jakó: i.m. 1646. sz.

⁸ Falképeket Botháza környékén a magyarszováti unitárius és a mezőkeszti református templomból ismerünk. Szovát: Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 169. Kész: közöletlen.

⁹ Jakó: i.m. II. 5019. sz.

¹⁰ Uo. 5265. sz.

¹¹ Uo. 5422. sz.

AN[N]O DO[MIN]I 1670
 DIE 28 M[ENSIS] MAII RENO
 [V]ATOM [!] PER NOS GREGO
 RIUS [!] SOMODI ET
 ST[E]FANUS [!] CISAR
 IOHANES [!] SZARVADI
 [S]TEP[H]A[N]US [!] EGRI TE[M]PORE
 PASTOR[IS] AN[...] KOROSFO[I].

A 18. század derekán megint javítanak a botházai templomon. Az újabb renoválás tényét a szószerkezetbe falazott, barokk kartussal díszített emléktábla örökíti meg, immár magyar nyelven:

1746
 EZ TEMPLOMAT REGI ROMLÁSBOL
 KIVÖTTE
 BOTHÁZI SZARVADI MIHÁLY S UJJÁTÖTTE
 CURATORI TISZTET EZZEL BÉTÖLTÖTTE
 ISTEN DICSŐSÉGE MERT FORGOT ELŐTTE
 SOK KEGYES HIVEKHEZ ADDIG FOJAMADOT
 A SZENT ECCLESIA NEVÉVEL FÁRADOTT
 MIG ISTEN KEZÉBE JO KÖTSÉGET ADOTT
 KEGYES MUNKÁJÁBAN IGY ELÖHALLADOT.

E két késői javítási feliratot a szentély támpilléreinek s a portikusnak a megépítésével hozzuk kapcsolatba. Valószínűleg az új mennyezet elkészítése is az 1746-os renoválás idején történhetett, amikor a templom ma ismert képét nyerte el.¹²

¹² A botházai templom alaprajza Debreczeni László 1935. XI. 12-i felmérése nyomán készült (Kolozsvári Református Egyházkerületi Gyűjtőlevéltár, Darkó–Debreczeni Gyűjtemény).

A dolgozat rajzait Árkay Lucia és Ősi Sándor készítette.

Egy mezőtelegdi pénztárkönyv tanulságai

Milyen tanúságai és tanulságai lehetnek egyetlen (még hozzá csonka) pénztárkönyvnek? Avagy milyen mértékben és milyen hatékonysággal vizsgálható egy intézmény működése, ha az általa termelt iratanyagnak csak egy morzsáját ismerjük? Erre a kérdésre próbál feleletet adni ez a dolgozat. De előbb néhány mondatot a mezőtelegdi takarékpénztár létrejöttéről.

Mezőtelegd már századok óta a környező falvak központja. Azzá tette fekvése, de gazdasági helyzete is, hiszen a Telegdi család uradalmának gócpontja volt. 1870-ben, a Nagyvárad—Kolozsvár vasútvonal megnyitásával bekapcsolódott az országos vasúthálózatba. Ez maga után vonta az itteni mezőgazdaság fellendülését és a modern gyáripár kialakulását. Telegdi József új, korszerű mintagazdaságot hozott létre, a vasútállomás mellett pedig már az 1880-as évektől egyre-másra jelentek meg a kisebb-nagyobb üzemek, amelyek a munkáslakásokkal együtt valóságos ipartelep alkottak. (Ez is lett a neve: Gyártelep.) Ebben az időszakban a kereskedelem is fellendült a helybeli zsidó kereskedők tevékenysége folytán.

Csak egy pénztár hiányzott ebből a mezőgazdasági-ipari-kereskedelmi központból. 1890-ben végre megalakult a Mezőtelegdvidéki Takarékpénztár Részvénytársaság 100 000 korona alaptőkével. 1901-ben már több mint 100 000 korona betétje volt. Elnöke ekkor Telegdi József, elnökhelyettese Telegdi Lajos, vezérigazgatója Krausz Adolf volt.¹ 1912-ben a „bank” (ahogy a helybeliek nevezték) vezetősége a következőkből állt: Telegdi József országgyűlési képviselő, nagybirtokos, igazgató-elnök; Telegdi László nagybírló, helyettes igazgató-elnök; Balogh László vezérigazgató. Igazgatósági tagok: Dajka Ferenc birtokos, Pósalaka; Horváth József birtokos, Mezőtelegd; Juricskay Vid nagybirtokos, Mezőtelegd; Lindenföld Dávid kereskedő, Mezőtelegd; Lukács Ferenc birtokos, Mezőtelki; Mangra János birtokos, községi bírósági elnök, Mezőszabolcs; dr. Várady Zsigmond országgyűlési képviselő, Nagyvárad; Borók József főkönyvelő, Balogh Sándor segédkönyvelő és Pálfi György tisztviselő.²

Mivel nem rendelkezem több adattal, kénytelen vagyok a már említett pénztárkönyvhöz fordulni. E könyvet, amely azóta meg is semmisülhetett, a nyolcvanas évek közepe után mutatták meg nekem.

A nagyméretű, súlyos könyv nyomdailag vonalazott és számozott, 43×28 cm nagyságú lapjait eredetileg vastag keménypapír táblákba kötötték. Nemcsak ez sérült meg az idők folyamán, hanem a belseje is: első 46 lapja hiányzik, a 47. lapon az 1912. január 17-i bejegyzés olvasható. A kötésről látszik, hogy az utolsó, 480. lapot (1914. február 9.) eredetileg még elég sok követte. A könyv belsejéből is jó néhány lapot kitéptek vagy megcsonkítottak, elszakítottak, esetleg a nedvesség miatt elrothadtak — itt az írás is olvashatatlan.

E dokumentum részletes és pontos feldolgozása már a csonkasága miatt is lehetetlen. Lássuk, miket lehet mégis megtudni belőle.

A fekete tintával írt bejegyzések a mindennapi kiadásokat és bevételeket sorolják fel tételszerűen. E két rovat mindig a lapok jobb felén található. Csak a számokat írták ki, a

¹ Biharvármegye és Nagyvárad. (Szerk.: Borovszky Samu) Bp. 1901. 316.

² Kemény L. Ignác: Bihar megye és Nagyvárad. Címár 1912. Nagyvárad 1912. 52.

pénznemet nem, de biztosra vehető, hogy koronában és fillérben számoltak. A tételeket mindennap a következő kötelező felsorolással zárták: *Nyomatvány, Váltódíj, Kifizetett váltók összege, Kamat, Kezelés, Költség, Leszámított váltók összege, Összesen, Kiadás, Egyenleg*. Ez utóbbit úgy kapták meg, hogy a meglévő pénztári készletből és a bevételből levonták a kiadást. Az egyenleg volt a másnapi pénztári készlet. Ez eléggé változó mennyiséget mutat: pl. 1913. július 2-án a pénztári maradvány csak 3069,65 K (355. lap), míg 1914. január 28-án 23 834,72 K volt.

A tételek bejegyzése és az egyenleg kiszámítása a „napi biztosok” feladata volt. Az ő aláírásuk mellett mindig szerepelt egy „igazgató” vagy „bíráló igazgató” ellenjegyzése, aki a tételeket átnézte és a számításokat ellenőrizte, ha hibát talált, ki is javította. Leggyakrabban talán Szepsy Sándor napi bíráló nevével találkozunk. (Róla nevezték el a Szepsi-sikátort, mert itt állt tekintélyes háza, amely valamikor a nemes Técsi családé volt.) Más napi biztosok: Grünbaum Jakab, Sápó Lajos, Stern Ignác, Filip Sándor, Schwartz Dávid, Herman ? és Szűcs Samu gyógyszerész (egyszer így írta alá a nevét). A bírálók a következők voltak: Lukács Ferenc igazgatósági tag, Horváth József és Dajka Ferenc bírálók és Lindenfeld Dávid bíráló igazgató.

Nem tudni, hogy a napi biztosok és a bírálók mennyi fizetést kaptak. Egyszer ugyan feltűnik a következő adatsor: „Napi biztosoknak. Vidék 30, Helybeliek 176, Igazgatók 234, Jegyzőkönyv 25.” Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy a banknak valamelyik faluban fiókja volt, vagy csak ideiglenesen végeztek „terepmunkát” a különböző helyiségekben. A két helybeli napi biztos havi fizetése összesen 176 K volt, bizonyára nem egyenlően, hanem a végzett munka arányában.

A „Tiszti fizetések” tételnél a következő neveket és értékeket találjuk: Balogh László 275, Borók József 250, Kaszó András 125, Lénárd Béla, Szvatkó József és Törökfalvi Béla 100–100, Falussy Klára 50, Tallódi Lajos három hónapra 100 K. Ugyanezek a tisztviselők 1914. február 9-én az alábbi jutalékokat kapták (nyilván az előző évi nyereségből): vezérigazgatói jutalék (név nélkül) 2036,49; Boldogh L. 1097,30; Borók J. 200+592,30; Kaszó A. ugyanennyi; Lénárd B. 200+168,19; Szvatkó J. ugyanennyi; Falussy K. 110,42+20; Tallódi L. 361,72 K.

Ugyanakkor a Felügyelői Bizottság jutalékait is felsorolták: Flatt Jenő 341,43; Sarkadi Nagy Sándor ugyanennyi; Omischel Mihály 341,40; Heiter Gyula 227,60; dr. Mangra Demeter 113,80 K. Ezek után következnek az igazgatósági jutalékok, a pénztárkönyv csonkassága miatt csak ennyi: Telegdi József elnök 398,37; Boldogh László, Horváth József és Dajka Ferenc külön-külön 398,30 K (480. lap).

A telegdi bankban folyószámlájuk volt többek között a következőknek: Telegdi László; Telegdi József és neje, Keltz Telegdi Ilona; ifj. Telegdi János; Flatt Jenő; Juricskay Vid és neje, Ambrózy Alice; ifj. Juricskay Vid; Juricskay Mátyás, Erzsébet, Pál és Anna; Falussy Klára (aki alapítványt tett néhai férje, Falussy Károly volt telegdi református lelkész emlékére); a helybeli református, katolikus, görögkeleti és ortodox izraelita hitközség, továbbá a Mezőtelegdi Téglagyár, Mezőtelegdi és Vidéke Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet (1913. október 29-én betettek 120 K-t), a Biharszilágyi Gyár Dalkör (betét: 800 K), a Mezőtelegdi Kaszinó (kivét: 250 K).

Nemcsak a helybeli, hanem a környékbeli lakosok közt is szép számmal voltak a banknak ügyfelei (a pénztárkönyvben csak ritkán tüntették fel a lakóhelyet). Íme néhány ügyfél neve (a román neveket a pénztárkönyvbe írt formájukban említtem): Csonkás Flóri, Tyirla Péter, Szime Flóra, Alb Todor (Tivadar), Vattay Gyuláné, Vattay Karolin, Vékony Károly és neje, Varga Jánosné, Gönczi Pál, Pető István, Kertész Gyula, Mihucz Petrina, özv. Pataky Györgyné, Miskolczi B. közjegyző, Gábor Gyurka Kövesd, özv. Imre Sándorné

helyben, Gál Pasku és Gál Szilárd (Serges), Fetye Flóra, Lukács Lajos, Báthori Zsigmond, ifj. Nagy Ferenc, Varga Károly, Hegedűs Sándor, Péter Józsefné, Hodisán Vaszali a Kukuluj, Szotok Flóra a Mikuli, Szelezsán Vaszali, Popa Miklós (Borostelek), Körözi Jánosné, Sorbán Sándor, Pikó Mihály, Balog János, Veréb Mária, Koppányi Eszter, Petrucz János (Mezőbottyán), Weisz Adolf (H), Burle Flóra a Vojki, id. Udvari Imre, Hodisán Flóra, Szime György a Fányi, Páska Irimie, Gitye György, Restye János, Bibeszku Jánosné, Bács Karácsony, Csurdár Koszta, Kovács Sándor, Szerák Flóra, Abrudán Mihály a Togyeri.

A bank tőkéjét helyi és más helységbeli személyek, pénzintézetek adhatták össze az alapításkor. A részvények után minden évben osztalékot fizettek: egy részvényre 10 koronát. Az 1912. évi osztalékok, melyeket 1913-ban fizettek ki, nem teljes felsorolása is érzékelteti a részvények megoszlását (282–283. lap). Úgy tűnik, hogy a legtöbb a Telegdi Józsefné kezében volt: 123 és 150 darab. Őt követik a következők (eredeti rövidítésekkel): M. Ált. H. Bank 203, Egyes. Bihar K. 170, Juricskay Vid 143, M. Ált. Tak. 99, Nagyváradi Takarékszövetkezet 84 (36+29+15+4), Sápó Lajos 69, R. kat. egyház 58, Lindenfeld Dávid 42, Balogh László 33, Lindenfeld Márta 30, Dr. Grünbaum Lipót, Barla Béla és Gödör László 15–15, Nagy Péter 12, Leszámitolási és Jelzálogbank 12, Zénthy Gyuláné 10, Stern Ignác, Grünbaum Jakab és Debreczeni Jenő 9–9, Dr. Offen Károly 7, Filip Sándor, Stern Róza, Balog János, Grósz Jakab 6–6, özv. Sztójánovics Gyuláné, Schwartz Dávid, Sternberg L., Feldman Sándor, Grünfeld Mór és Oláh Béla 5–5, Pogányné Hofman Kata, Koszta M., Capri Valérné és Kállai József 4–4, Petrzsalka Nándor, Kiss Ernő, Madarász Gézané és Bájdog Tivadar 3–3, Rigó János, Láposy Imréné 2–2, Vostenár Pálné, Viber Vilmos és Lőkös 1–1 részvénnel.

Az 1914-ben kifizetett, előző évre szóló osztalékok sora a pénztárkönyv csonkasága miatt csak a következő: Magyar Áll. Hitelbank 74, Horváth József 66, Biharmegyei Takarékpénztár 40, Bibeszku János 27, Magyar Bank 6, Roxin József, Dr. Friedman József és özv. Nánási Imréné 5–5 korona.

A telegdi bank talán a második világháború befejeztével szűnt meg. Az első világháború végéig a központban, a mai orvosi rendelő épületében működött. Izgalmas, de (egyelőre) megválaszolhatatlan kérdés, hogy 1918 után miként alakították át ezt az intézményt, mi történt a bank vagyonával, a részvényekkel stb. A takarékpénztár iratanyaga 1944-ben szabad préda lett, éppúgy, mint a kastély, a báróház és más gazdátlan épületek belseje. A bemutatott pénztárkönyvből tudjuk, hogy a tízes években a bankban villanyvilágítás volt és telefonnal is rendelkezett. Pl. 1913. június 4-én 17,22 K volt a májusi villanyszámla (338. lap). Ez az összeg bizonyára Telegdi Józsefet illette, akinek a kastélyhoz közel eső malmában volt az áramfejlesztő berendezés. Az egyszerűbb házakban nem volt villanyvilágítás, bizonyára sokallták, vagy meg sem tudták fizetni a számlát. 1913. július 3-án 36 K telefondíjat jegyeztek fel (356. lap). 1913 vége felé 67 koronát fizettek a telefonkészülék áthelyezéséért. (Egyik összeg sem volt kevés.) Azt is feljegyezték egy ízben (1913-ban), hogy a Telegdi Lászlóval folytatott távbeszélgetés 2 koronába került. Ő sokat tartózkodott Budapesten, lehet, hogy ekkor is ott hívták fel. A pénztárkönyv egyébként jól tükrözi azt a telegdi vélekedést, hogy Telegdi László huszártisztként gavallér módon elverte vagyonát, mert elég sok, nagy összegű kivét terhelte bankszámláját.

Ennyit sikerült megtudni egy csonka, régi pénztárkönyvből.

Előkészületben a Döbrentei-kódex új kiadása

1995-ben napvilágot lát a *Döbrentei-kódex* új kiadása Budapesten, a Régi Magyar Kódexek sorozat 18. köteteként.

A *Döbrentei-kódex* vegyes tartalmú, a psalteriumon kívül tartalmaz egy teljes évré szóló perikóparendszert, a teljes *Énekek énekét*, valamint *Jób* könyvének egyes részleteit. 1508-ban készült, egyetlen kéz által. A scriptor fel is fedi magát: Halábori Dobos Bertalan Eger vármegyei világi pap. A kódexet valószínűleg a sárospataki klarisszáknak írta, bár erre magában a kódexben semmiféle utalás sincs.¹

Jelenleg a gyulafehérvári Batthyaneum tulajdona, a *Batthyány-kódex*szel együtt.

A kódex leírása

Jelenlegi könyvtári jelzetét (*R. III. 76*) ceruzával írták a kötéstábla belső borítólapjára; ugyanitt található egy másik leltári szám is: *Inv. 391*. A múlt században, Cseresznyés András kanonok idejében, akiről Volf György is említést tesz az 1884-es kiadás előszavában, *Ls VI. 6.* volt a könyvtári jelzet;² a kódex első lapjára, alul jegyezték be piros ceruzával, ma is olvasható. A 3. lapon szintén újkori kéz a szöveg fölé kék ceruzával a következő számot írta: *1839/503*; valószínűleg ez is leltári szám lehet.

A kódex anyaga papír, 262 nyolcadrét hajtott levélből, azaz 524 lapból áll. A levelek mérete 156x110 mm, az írástükör mérete a sorok számától függ: általában 120x86 mm, a sorok száma pedig 19–23 között változik. A kötés, amelyről Volf bevezetőjében ír, ma már nincs meg; azóta a kódexet restaurálták, s a kötéstáblát is kicserélték. A restaurálás nyomai különösen az első ívfüzeten nyilvánvalóak. Ennek első lapja igencsak megrongálódott, sarkai, szélei lekoptak, piszkosabb is a többinél, sőt a lap közepén néhány lyukacska nyoma is felfedezhető; ezek az írásban is kárt okoztak. Az 1870–80-as években a kódex kétszer tette meg az utat Gyulafehérvár és Budapest között; az 1882-es könyvkiállításon is bemutatták.³ Ez alkalommal készült a Nyelvelmléktár kiadása is, s bizonyosan ekkor kötötték újra; erre enged következtetni a kódex belső borítólapján alul felfedezhető Szalatnai és Weichner könyvkötők névjegye.

A kódex kötése ma barna bőr (165x112x42 mm), egyszerű sarokdíszítéssel, 5 bordával a kódex gerincén. Ívfüzeteinek, lapjainak száma a Volf-féle kiadás óta (szerencsére) mit sem változott. 17 ívfüzetből áll tehát, ebből az első 7, az utolsó 15 leveles, a középső 15 hiánytalan: 16 levélből áll. Az első ívfüzet hiánya okoz a szövegben károsodást, ez abból is kitűnik, hogy az első lapon félmondattal kezdődik a szöveg. A 17. ívfüzet utolsó levele valószínűleg üres lehetett, a kódex szövegének utolsó része teljes egészében megőrződött. A 345. lap aljából is hiányzik egy ék alakú darabka, szerencsére az írástükör alatt, így nem okoz gondot az olvasásban.

Több helyen pergamen lapozó fülecske maradványa vagy annak nyoma látható, pl. a 46, 76, 129, 216, 237. levélen. Volf többet említ ugyan a Nyelvelmléktár előszavában, ezek valószínűleg az újrakötés alkalmával tűntek el.

¹ Szentiványi Róbert: *Catalogus Concinnus Librorum Manuscriptum Bibliothecae Batthyanyanae*. Szeged 1958. 213–215.

² *Döbrentei codex*. Közzéteszi Volf György. (Nyelvelmléktár XII.) Bp. 1884. VI–XVI.

³ Toldy Ferenc: *Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett Könyvkiállításhoz*. Bp. 1882. 25.

Az első ívfüzetben a vízzel formája azonosíthatatlan. Az utána következőkben kétféle vízzel váltogatja egymást: a 2, 6, 7, valamint a 11–16. ívfüzetekben egy horgony csillaggal; a 3–5, 8–10. és 17. ívfüzetben pedig egy kalap monogrammal fedezhető fel.⁴

Bastarda írású, egyenletes sorokkal készült kódex. Az íráshoz a scriptor egyszínű, fekete tintát használt, a díszítéshez pedig csak pirosat. Az írástükröt gondosan kijelölte: az átszúrás szinte minden sor szélén látszik, de legtöbb lapon megmaradt a vízszintes és függőleges vonalazás nyoma is. A leveleket nem számozta (a minden páratlan oldalon levő ceruzával írt szám újkori kéztől származik), de az ívfüzetek végén piros keretbe tett őrszót használt. Kivételt ez alól az első, kisebb terjedelmű, és a 14, valamint a 16. teljes ívfüzet képez. Az őrszók hiánya itt talán azzal magyarázható, hogy e három esetben teljesen új részt indít a scriptor, nem kellett folytatnia az előző lapon megkezdett szöveget. Megállapíthatjuk, hogy jól tudott gazdálkodni a papírral. Üresen csak a 14. lapot, valamint az 510. lap egy részét hagyta; az 524. lapot, mivel utolsó, talán be sem akarta tölteni.

A kódex díszítése is igen gondos; kivétel szintén az 1. ívfüzet, amelyben nincs semmilyen dísz. A 15–220. lap között igen gyakran pirossal írja át a nagy kezdőbetűket, illetve a kiemelendő szavak első betűjét, a 220. laptól kezdve viszont olyan piros nagy kezdőbetűk vannak, amelyek gyakran két-, néha háromsornyi nagyságúak. Javításokat, magyarázatokat, értelmezéseket és egyéb betoldásokat is gyakran végez pirossal, talán mert újraolvasáskor éppen az a szín volt a keze ügyében. Pirossal írt szövegrész mindössze három van a kódexben, a 230, 256. és 494. lapon. Néhányszor érdekesen „cifrázza” az írását: olyan lapokat is találni a kódexben, amelyek szövegében minden második szót ír csak pirossal (256, 316, 346–7. lap), illetve egy szóban csak minden második betűt (235, 243, 289, 316, 346. lap). Mindig pirossal írja a címekeket, pirossal húzza alá a 346–7. lapon az utolsó, illetve első sor felét, valamint a 483. lapon a laptöltőnek szánt találós mesét. Ugyancsak laptöltőnek szánta a 430. lap közepétől megjelenő kis szövegecskét is, amit valószínűleg önállóan írt: „Penteket ezokaiert boitolik...” kezdetűt, amelyben a neveket írta következetesen pirossal.

Szinte teljesen hiányzik a díszítés a *Jób könyvéből*, talán mert a scriptor igencsak sietett befejezni a munkáját. Erre enged következtetni az utolsó, 524. lap írása, amely erősen kurziválódik.

Az 519. lapon legalul fordítva a *iesus cristos* szavakat írta fel a scriptor különösebb célzat nélkül, mintegy játékként, akárcsak a 67. lapon található emberfejszerű piros rajzot is, amelyet egy lelógó betűszárból alakított.

A kódex története

A kódex a múltjáról szinte semmit sem árul el, csupán a scriptor lép ki a névtelenségből a 230. lapon: „Leġen att'anak di-~~l~~seg • es fiwnak tiztesseg es zentlelekneg vigassag Mikent vala kezdedbe • es immar • es mindenkör • es ~~or~~pknek ~~or~~pkig amen Bertalan pap bereg varmegnei Halabor falvbol nemzett: ez zoltart írta ziletas vtan ezer ot zaz niole ezentdpen”

Halábori Dobos Bertalan az 1493–94-es években Krakóban tanult,⁵ majd egri vármegyei pap, királyi közjegyző és nyilvános íródeák volt: „Et ego Bartholomeus presbyter,

⁴ Briquet, Charles M.: *Les filigranes*. Leipzig 1923.

⁵ Schrauf Károly: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis*. A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493–1588. Bp. 1893. III. 59.

natus Gregorij Dubus de Halabor Agriensis diocesis, sacra imperiali auctoritate notarius publicus tabellioque manifestus” — írja 1512-ben egy általa kiállított oklevélben.⁶

Későbbi, használható bejegyzések a kódexben nincsenek. Említésre méltó az újkori kéztől származó ceruzával való számozás a páratlan lapokon. Ezt Volf is említi. Nem szól azonban olyan apró bejegyzésekről, amelyek valószínűleg ugyanattól a későbbi kéztől származnak, s szintén ceruzával íródtak. Ilyen bejegyzés pl. a 131. lapon alul a *Koser*, a 262. lapon a *fal* szó, a 343. lapon alul *V' arány*, a 355. lapon pedig talán aláírásképe van, azonban olvashatatlan, az 524. lapon pedig ez áll: *Anno 1508 scriptis*, modern karakterű betűkkel. A 433–440. lapon ceruzával ugyanaz a kéz több helyen is magyarázatot írt a lapszélre, s ezeknek a helyét ki is jelölte nyilakkal a szövegben. Közülük ma már kevés olvasható. Megmaradt pl. a 435. lapon a *jőpap* ceruzával írt szó, amely a szövegbeli *papok pűspöknek* szókapcsolatot hivatott értelmezni.

A könyv tulajdonosára vonatkozólag semmiféle bejegyzés nem található, a Batthyaneum pecsétje viszont kétféle formában (téglalap és félkör alakban) többször is fellelhető (a 2, 3, 4, 523, 524. lapon).

A kódex sorsáról Szentiványi a már említett *Katalógus*ában feltételezi, hogy Halábori Dobos Bertalan a sárospataki klarisszák számára másolta. Vargha Damján szerint az a tény, hogy a 346–7. lap szentírási szövegeit pirossal keretezi a scriptor, mintegy kiemelve ezeket a sorokat: „Isten zerelm es ki zeretetben lakozik, istenben lakozik es Isten í benne”, azt bizonyítja, hogy a kódex ferencesek számára készült, hiszen az előbb idézett sorok a ferencesek kedves mondását tartalmazzák.⁷ Szentiványi gondolatmenetét folytatva, tudjuk, hogy létezett Halábori Dobos Bertalan egyházmegyéjében, Sárospatakon előbb férfi szerzetesek számára ferences kolostor, majd mellette helyet kapott a rend női ága, a klarisszák kolostora is.⁸ Valószínű, hogy nekik készült a *Döbrentei-kódex*, és ők vitték magukkal menekülésükkor a pozsonyi rendházba. Később, II. József parancsára jórészt felszámolták a szerzetesrendeket, és javaikat eladták. Így vásárolhatta meg a kódexet Pozsonyban Batthyány Ignác más régi iratokkal együtt. Ez nagyjából megegyezik Boros Alán feltevésével, miszerint a kódex valószínűleg a XVIII. század végén került a Batthyaneumba.⁹

Timár Kálmán fölveti a kódex premontrei eredetének lehetőségét is,¹⁰ de mindmáig nincsenek döntő bizonyítékaink sem a premontrei, sem a ferences eredetre vonatkozólag.

A kódexet először Kazinczy Ferenc említi 1817-ben,¹¹ majd Cseresznyés András kanonok ismerteti bővebben 1819-ben.¹² 1823-ban Keserű Mózes, akkori könyvtárőr és teológiai professzor, Döbrentei felkérésének eleget téve, az Akadémia számára Elekes János papnövendékkel lemásoltatta. Ez a másolat színezésben, sőt betűformában is ragaszkodik az eredetihez, csupán a másolási hibák nagy számát róhatjuk fel neki. Ez a másolat az MTA Könyvtárának Kézirattárában ma is kézbe vehető, jelzete: *Ms 889*. E másolat elé kötötték Keserű Mózes 1833. szept. 19-én kelt levelét Döbrenteihez, amelyből megtudhatjuk a fentieket.

⁶ Hubert Emil: *Ki volt Bertalan pap, a Döbrentei-kódex másolója?* M. Könyvszemle VI(1898). 207–208.

⁷ Vargha Damján: *A Döbrentei-kódex mint Halábori Bertalan pap írása*. Szent István Akadémia Ért. 1919. 20–46.

⁸ Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Bp. 1923. 529–531.

⁹ Boros Alán: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Bp. 1957. 79–120.

¹⁰ Timár Kálmán: *Magyar kódex-családok*. ItK. XXXIX(1928). 147–149.

¹¹ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. Tud. Gyűjt. [I](1817). 32–35.

¹² Cseresznyés András: *Bertalan pap által 1508-dik esztendőben magyar nyelvre fordított Biblia*. Uo. [III](1819). 75–81.

A kódex névadója Toldy Ferenc, illetve az Akadémia; nevét Döbrenetei Gáborról, nyelvemlékeink lelkes gyűjtőjéről kapta, az iránta érzett elismerés kifejezésül.

A kódex tartalma

Mint már említettük, a Döbrenetei-kódex vegyes tartalmú. Az első 13 lapon egy Krisztus-passió található, majd ezt követi a 15–230. lapon a teljes psalterium. Ez tartalmazza a 150 zsoltárt, s közbeékelődik Atanasius hitvallása az 56–59. lapon. A zsoltárokat a 230–256. lapon egyházi himnuszok követik az alábbi sorrendben:

A kódex lapszáma	A szövegegység témája	Latin forrás
230–231	„Daniel profeta Ananias azarias missael aldasa”	Dán 3,57–90
231–232	Benedictus	Lk 1,68–79
232–234	Te deum	
234	Nunc dimittis	Lk 2,29–32
234–235	Magnificat	Lk 1,46–55
235–236	„adventba veLerñei hymnus” Conditor	
236	Completa verbum	
236–237	Veni redemptor „karaLon esti veLerñere valo hymnos”	
237–238	„KaraLon napian veLerñere” A solis ortus cardine	
238–239	De patre verbum „zent ianos apostol es evangelistarol valo hymnos”	
239–240	Ex more docti mystico „Bpiti veLerñe”	
240	Criste qui lux es et dies completa	
240–241	„Siket vasarnapi isten halalarol”: Vexilla Regis prodeunt	
241–243	„Nag heti veterñere”: Pangé lingva gloriosi	
243–244	„Isayas profeta ineklese hetfői veterñien” Confitebor Tibi domine	Ézs 12, 1–6
244–245	„Ezekias kiral” Ego dixi	Ézs 38,10–20
245–247	„Anna profetalasa” Exultauit cor	1Kir 2,1–10
247–249	„Moises hvğa maria inekles israelnek” Cantemus domino	2Móz 15,1–19
249–251	„Abakuk profeta penteki veLerñere” Domine audiui	Habakuk 3,2–19
251–256	„Moises profeta ineklese dagalos zidokra” Audite celi que	5Móz 32,1–46

A himnuszokat bibliai részek, leckék és evangéliumok követik a 419. lapig. A 419–424. lapon egy Mária tiszteletére írott beszéd olvasható. A 425–472. lapot nagyheti evangéliumok töltik ki. A 430. lap második felén egy laptöltő szövegecske olvasható.

„Penteket ezokaierit boitolik...” kezdetű; ezt a scriptor valószínűleg önállóan írta. A 431. laptól a *Passió* olvasható mind a négy evangéliumból; innen a 483. lapig a teljes *Énekek énekének* fordítása következik. A 483. lap alján újabb laptöltő szöveg tűnik fel: egy találós mese. Minden bizonnyal ez is a scriptor önálló munkája, és nem másolat. A 484–494. lapon bibliai részek találhatók, majd az 510. lapig terjed Szent Jeromos beszéde. A kódexet (az 524. lapig) a *Jób könyvének* 1–6. és 42. vagyis utolsó részei zárják.

A kódex hangjelölése, átírása

Ha a scriptor nem fedné fel önmagát, az írás egyenletessége akkor is nyilvánvalóvá tenné, hogy egyetlen kéz munkájáról van szó, sőt, hogy viszonylag rövid idő alatt írta.

Helyesírása egységes, s hogy a kódex csak másolat, számos hiba bizonyítja (pl. mellékjelek elhagyása, egyes olyan betűk vagy szótagok kihagyása, amelyeket néhol később sem pótol). A kódex helyesírása mellékjeles, keverék jellegű: a kancelláriai és huszita helyesírási elvek keverednek benne. A teljes egységesség alól csak az első 13 lap képez némi kivételt, talán mert más forrásból merített a scriptor.

A maitól eltérő hangjelölések a következők lennének:

Hang	Kódexbeli jelölése, betű
á	a, aa (ritka, pl. 51/13).
c	c, cz
cs	L, c (pl. 189/4).
é	e, ee
g	g, ġ, ĝ
gy	ġ
i	i, ĩ
j	i, ĳ (pl. 64/15); y (pl. 181/6); ŷ (pl. 463/15).
k	k, c (szóvégen 1–14. lap).
ly	l'
ny	ñ
ó	o, oo
ö, ő	o, o
sz	s, zs (pl. 61/11, 63/20); sz (pl. 55/5, 142/9, 422/16).
ty	t
u, ú	v, u
ü, ű	ŷ, w (pl. 179/9).
v	v, w (pl. 183/4, 196/2).
zs	s

Ritkán használ henye h-t (pl. 270/11, 272/10, 273/18, 21). Néha előfordul, hogy a következő szó mássalhangzójához való hasonulást jelöli (pl. *atte*).

A kódex í-ző nyelvjárásban íródott, Zolnai Gyula szerint „e codexben bírjuk a tiszavidéki íző nyelvjárás legrégibb emlékét”.¹³

¹³ Zolnai Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1894. 173.

A Dévára települt bukovinai székelyek kapcsolata a környező románsággal

A múlt század 90-es éveiben alakult meg Déván a bukovinai székely, vagy ahogyan helytelenül emlegetik: a dévai Csángó Telep. A bukovinai székelyek Hunyad vármegyébe való áttelepedése egy véletlen folytán indult meg, ugyanis az Al-Dunától kiábrándultan hazafelé — Bukovinába — tartó székelyek egy csoportját Déva város akkori polgármestere előnyös gazdasági segéllyel Déván marasztotta. Ekkor jött létre a négy Hunyad megyei bukovinai székely telep: Déván, Vajdahunyadon, Csernakeresztúron és Sztrigyszentgyörgyön.

A bukovinai székelyeket Dévára való letelepedésük után nem az elzárkózás, hanem a nyíltság, a kitekintés, új környezetük mihamarabbi megismerésének szándéka jellemezte. Ez „mellékfoglalkozásuk”, a fuvarozás velejárója volt. Román nyelvismeretük révén a románság köréből hamar szereztek maguknak ismerőst, barátot. Más helységekre, vásárokbá járva megismerhették a megye gazdasági adottságait. Lassan kialakult és állandósult a Dévára és környékére települt székelyek és a Déva környéki román falvak lakói között az a természetű kapcsolat is, amelynek csak az 50-es években elindított kollektivizálás vetett véget.

A Déva környéki románsággal való kapcsolatteremtési lehetőségek közül említésre méltó, hogy tavasszal és ősszel a dévai székely telepes gazdák román napszámosokkal együtt végezték el a soron levő mezőgazdasági munkákat. A napszámosok leginkább a Brád környéki román falvakból kerültek ki, akik lakóhelyük terepviszonyai miatt főleg állattenyésztéssel foglalkoztak. Dolgos, becsületes emberek voltak, étel és szállás dolgában pedig igénytelenek. Fizetésük előzetes megegyezés alapján terményben vagy pénzben történt.

A fentiek alapján azt mondhatnánk, hogy egy szokványos, általánosan elterjedt vagy közismert helyzettel állunk szemben. Ami azonban ebben helyi sajátosság, s amit pozitív értékű helyi magyar–román kapcsolatnak tekintek, azt az alábbi pontokban foglaltam össze:

a) Az évtizedek során tartós kapcsolat alakult ki a román napszámoscsaládok és a munkaadó székely családok közt. Minden évben ugyanaz a napszámoscsalád jelentkezett ugyanannál a székely családnál. A kapálási időszak beállta előtt a napszámba elszegődő román ember felkereste tavalyi — esetleg tavalyelőtti vagy még korábbi — munkaadóját. Ha a gazdának szüksége volt munkaerőpótlékra, megegyeztek a napszámosok számában, a kapálás megkezdésének időpontjában és a fizetésben.

b) Egy másik olyan érték, amely a helyi magyar–román kapcsolatok éltetője volt, a kölcsönös bizalomban nyilvánult meg. Így például a terményben kapott fizetséget (búza, kukorica) a román napszámos bármikor felvehette: az év bármely időszakában jelentkezhetett munkaadójánál, ahonnan a neki járó terményt — esetleg annak csak egy részét — malomba vitte Déván, és félkész terményként szállította haza. Ha több napot igénylő ügyes-bajos dolga akadt Déván, székely gazdaismerősénél mindig megszállhatott. A menetrendszerű autóbuszjárat bevezetésével ezek a kapcsolatok lassanként megritkultak és elmaradtak.

Sok esetben a dévai székelyek román ismerőseiktől vásároltak különböző állatfajtákat. Tehén- vagy lóvásárlás esetén a magyar vásárlók meghagyták és tovább használták a

megvásárolt állat román nevét. Számukra nem volt idegen hangzású a *Flóri*, *Lunáj*, *Mundráj*, *Zsoján* és más román eredetű állatnév. Fordított esetben is így lehetett, mert két magyarosan hangzó vagy magyar eredetű állatnevet jegyeztem le a románok által lakott Kergesen. Román ismerősöm szerint általánosan elterjedt és közsímben ebben a helységben a *Virágból* eredő *Virány* és *Bimbó* tehénnév.

Amikor gyűjtőterületem magyar–román kapcsolatairól írok, nem hallgathatom el a családom és egy kergesi román család immár három nemzedék óta tartó kapcsolatát. Édesanyám elmondása alapján ez a kapcsolat így kezdődött:

„Nagyapám 1865-ben született a bukovinai Andrásfalván. Iskolai végzettsége nem volt, de a nevét le tudta írni. Tizenkilenc éves korában besorozták az osztrák–magyar hadseregbe; ulánus katoná lett Csernovicban, majd Pozsonyban. Itt ismerkedett meg egy Hunyad megyei román fiúval. Nagyapám jól tudott románul, így az ismerkedés és a barátkozás is könnyen ment.

1887-ben nagyapám katonai egysége is részt vett Bosznia megszállásában. Egy alkalommal, ahogyan haladt az egység Bosznia földjén a kitűzött cél felé, nagyapám és román katonabarátja valamilyen oknál fogva lemaradtak az egységtől. Amikor újra lóra ültek, az egységük után igyekezve megláttak egy bosnyák embert, akinek szekere egy gázlónál a patakba volt süllyedve. Nagyapám és barátja lovaikkal a megszorult bosnyák ember segítségére siettek, és kihúzták a patakba ragadt szekeret. Amikor feletteseik tudomására jutott ez az eset, nagyapám és barátja súlyos büntetést kapott, mert ellenséges földön a császári sereg lovait az ellenség megsegítésére használták. A közös sors még szorosabbá fűzte a két katonai barátságot.

Ötévi katonai szolgálat után nagyapám a bukovinai Andrásfalvára, román barátja pedig a Hunyad megyei Kergesre tért haza. Úgy látszott, hogy a két legény barátságának véget vet a leszerelés öröme, a rég nem látott szülőföld utáni vágy. A véletlen folytán azonban nem így történt: 1892-ben ötven bukovinai székely család — köztük nagyapám is — áttelepült Dévára. Hosszú lejárátú állami kölcsön révén házhelyet és tíz hold szántóföldet vásárolt. Még ugyanabban az évben felkereste volt katonacimboráját, aki jutányos áron épületfaanyaghoz juttatta. Sok éven át nagyapám barátja révén szerezte be a téli tűzfát is. A két jóbarát közvetítésével más dévai családok is ismeretséget kötöttek kergesi román családokkal.

Nagyapám halála után szüleim szőtték tovább a barátság szálait. A román család részéről nagyapám barátjának kisebbik fia, majd annak leánya tart számon minket. Minden évben felkeresem a kergesi román ismerősöket. Osztrák–magyar katonai érmeikkel kitüntetett nagyapjuk nagyított fényképe most is a falon látható. Az unokák is tudják már, hogyan kezdődött a két család kapcsolata.”

Ha már elkezdtem a családi emlékek felidézését, azt is megemlítem, hogy az édesapám kerekeshelyében készült szekerek a megrendelő vagy a tulajdonos vagyoni állapotát és nemzetiségi hovatartozását is elárulták.

Így például amíg a földművelés terén Déván és környékén a magyar–román kölcsönhatás elemei kimutathatók, addig a szállítóeszközök terén ez a kölcsönhatás hiányzik. A Déva környéki román ember még véletlenül sem csináltatott olyan szekeret, amilyen a bukovinai székelyeké volt, és ugyanez az eset fordítva is igaz. Ismeretes, hogy egy közösségen belül például a ruházatnak vagy a lakóháznak reprezentatív jellege is van; alkotóelemei, díszítései a sajátosság jeleit, információit hordozzák, és sok mindent elárulnak viselőjéről, tulajdonosáról. A dévai példa alapján a szállítóeszközökről is elmondhatjuk ezt. A szekér köztereken, közutakon fordul meg, tehát magán kell viselnie hovatartozásának jegyeit, tulajdonosának identitását is.

Bármennyire is kerülöm a fiúi elfogultság érzését, le kell írnom, hogy édesapám kerékkészítő tudásának és jó kerekének a Déva környéki román falvakban is híre volt. Jól tudott románul, ismerte a Déva környéki románság szokásait és ízlését. Egy alkalommal édesanyám meg is jegyezte: „Te János, ahogy látom, neked sok román barátod van.” E megjegyzés valós értelmét akkor tapasztalhattam, amikor 1954-ben édesapámat is a kulákok közé sorolták és környékbeli román ismerősei segítségével idejében törleszteni tudta a hatóság* által kiszabott kulákadó nehéz terhét.

Édesapám a faanyagot legtöbb esetben a Vajdahunyad környéki román *paduránok*tól („erdeiek”-től) és a Brád környéki *mócok*tól szerezte be. A vásárlást sok esetben cserekereskedelemmel bonyolították le: édesapám mezőgazdasági termékekkel fizette ki a megvásárolt faanyagot. Volt olyan időszak, amikor a fa szállítása tilos volt, a vásárokon való értékesítését pedig hatósági engedély szabályozta. Ilyenkor az *anyagfűt* széna közé rejtve hozták el édesapám műhelyébe a hegyilakó románok.

A szállítóeszközök helyi használata kapcsán említtem meg, hogy az 1950-es években néhány Nagyszében környéki szász család hatósági kilakoltatás révén Déván kapott kényszerletelepedést. Közel tíz évig laktak Déván, s így udvarunkon szász szekerek is megfordultak; ezek szerkezetük és rendeltetésük révén sokban különböztek a Déva környéki románok s a bukovinai székelyek által használt szekerektől. A szászok jelenlétéhez fűződik, hogy ők cserélték fel először a hagyományos ráfózott székérekereket autókerekkel, és ők terjesztették ezt el Déván és környékén.

Néprajzi gyűjtéseim során igyekeztem kikutatni, felderíteni azokat az általánosan elterjedt kollektív jelenségeket, amelyek a Dávára települt székely közösség sajátosságai. A nemzedékek szerinti vizsgálódás bebizonyította, hogy a helyi sajátosság új jegyei csak akkor alakulhatnak ki, ha a közösségi élet legalább két nemzedéken át az örökölt hagyomány és a kialakult szokás szabta keretek közt folyik. Számba kell venni az életmód, az életvitel hagyományos elemeit, a közösség műveltségi tradícióit és az évtizedek folyamán állandósult szokásokat. Szerintem ezeknek a tényezőknek az összetételéből ered az az önmegtartó erő, amely a Hunyad vármegyébe telepedett székelységet — hogy egy helyi, sajátos kifejezéssel éljek — az „erős szörványban” a mai napig fenntartotta.

A bukovinai székelyek magyarságtudatát erős nemzeti vonzerejük is bizonyítja. Megállapíthatjuk, hogy ez a jelenség a több mint kétszáz évvel ezelőtt Bukovinába települt, menekült székelyek első és második nemzedékénél érvényesült leginkább. Annyi év távlatából nehéz feleletet kapni arra a kérdésre, hogy az 1700-as évek közepén kialakult soknemzetiségű Bukovinában melyek voltak a nemzetiségek egymás melletti életének feltételei, az interetnikai kapcsolatok ama rugói, amelyek a más nemzetiségeket a bukovinai székely települések vonzáskörébe húzták. A szájhagyomány által fennmaradt családtörténeti adatok ma már csak némi eligazítást adnak, de a családnevek számbavétele és nemzetiségek szerinti csoportosítása megközelítően pontos képet ad. Esetenként a keresztnévadás, a keresztnévhasználat is bizonyító adatokat szolgáltat.

A családnevek számbavétele az alábbi etnikai csoportosítást eredményezte (zárójelbe tettem azokat a neveket, amelyek az idők folyamán a magyar helyesírás, a magyar kiejtés szabályaihoz igazodtak):

Német eredetű dévai magyar családnevek: Ajzert, Bürgöl, Géber, Gruber (Gluber), Heringer, Kaschler (Kasler, Kaszler), Kolbert, König, Leopold (Lépot), Mann, Májkel, Müller, Najhárt, Schmidt (Smidt), Sreiner, Rössz.

Római eredetű családnevek: Árdeleán (Árgyelán), Borbáth, Bota, Bredián (Brendján, Brengyán), Curkán, Finnya, Frenkuj, Gógh, Guzorán, Jordán, Kasszián (Skasszián),

Kozsán, Kusár, Maneszkú, Marosán, Muntyán, Nyisztor, Oprisa, Petres, Pogocsán, Potápi, Serbán, Sorbán, Szermán, Urkon (Urkom), Váncsa.

Szláv eredetű családnevek: Csernik, Csiszer, Daradics, Dolka, Krusotzki, Lavrik, Lipán, Lokoczki, Lubastyik, Magdali, Matuseszki, Orosz, Oroszi, Pávrík, Sepniczky, Simcsik, Szemcsuk, Székács, Szélics, Szimcsák, Zájc (Zsájc).

A Dévára települt székelység még Trianon után is asszimilálóképes volt. Árdeleán, Furka, Oprisa nevű román fiúk székely leányt vettek feleségül, s gyermekeik ma magyarnak vallják magukat.

Adatközlőimtől tudom, de a korabeli leírásokból is kiderült, hogy a Dévára települt székelyeknek magasabb gazdasági kultúrájuk volt, mint a Déva környéki románságnak. A felfedezés örömet jelentette számomra, hogy ezt a tényt a nagy román regényíró, Mihail Sadoveanu 1922-ben Déváról írt riportjában is olvashattam. Az író több székely telepesgazda udvarát, házbelsőjét tekintette meg, tudomást szerzett a helyi Hitelszövetkezet és a közbirtokossági rendszer működéséről. Mindent, amit látott, tapasztalt, részletesen leírta, és követendő példának állította olvasói elé.

Ezt a magasabb gazdasági kultúrát Bukovinában a székelyek a németektől vették át. Több idős adatközlőm említette, hogy a Déva környéki románság a székelyektől tanulta meg a kukorica sorban való vetését, termesztését; addig *bolondjába* (nem sorban) vetették a kukoricát. Ezt követte az *ekeka* és a *töltögető eke* használata; ezeket a dévai székely mesteremberek készítették. A kukorica sorba vetésének mindkét módját átvették, de főleg az eke utáni, *borozdába* vetés terjedt el a románság körében, mert a két- vagy háromsoros vetőgép beszerzése költséges volt.

Ezek a gazdasági érintkezések az emberi kapcsolatok elmélyítését is elősegítették. Szinte minden telepes gazdának volt román ismerőse vagy barátja. Ez a kapcsolat, ez a barátság szántóföldjeik szomszédsága révén is kialakult, de jelentősen hozzájárult ehhez mindkét fél nyíltsága, barátkozási készsége, valamint az a tény, hogy a bukovinai székelyek ismerték a román nyelvet, az idős román nemzedék pedig a magyar nyelvet. Ennek a kölcsönös empátián alapuló kapcsolatnak román részről volt egy figyelemre méltó megnyilvánulása: a második világhégés alatt a vasgárdisták fel akarták gyújtani a dévai székely telepet. A Déva környéki román falvak férfiai fegyverekkel felfegyverkezve székely ismerőseik, barátaik házaiban szálltak meg, s jelenlétükkel elhárították a magyarságot fenyegető veszélyt. Később a rendőrség és a csendőrség vette át Déva-telep védelmét.

Amikor gyűjtési adataimat rendeztem, kitűnt, hogy a dévai székelységre a Déva környéki románság hatása elsősorban az új nemzedék köznapi nyelvhasználatában mutatható ki, ez a hatás azonban nem a román–magyar interetnikai kapcsolatok függvényében jött létre, hanem a politikai-adminisztratív intézkedések eredménye. Ez a felülről, kívülről jövő hatás alapján rendítette meg a dévai homogén magyar közösséget: egy hosszadalmas, de biztos elnemzettelenítési folyamat indult meg, amelynek negatív eredményeit valójában csak napjainkban mérhetjük fel.

A Déva-telepi mtsz megalakulása után a fiatalság figyelme az ipar és a közszolgáltatás felé irányult. Nyelvi szempontból ekkor kezdődött az „elcsángósodás” folyamata, ugyanis a mesterségek és foglalkozások szakkifejezéseit románul sajátították el, magyar megfelelőjüket nem ismerik. Sok fiataalt a román nyelv hiányos ismerete hátrányos helyzetbe juttatott. Ez a hátrányos és megkülönböztetett helyzetfelismerés egyesek viselkedését, gondolkodását és jövőbeli szándékát is befolyásolta, megváltoztatta. Felnőtté válásakor gyermekét román iskolába adja, hogy mentesítse, óvja azoktól a nehézségektől, amelyeket ő már átélt. Egyik adatközlőm ezt tömören így fejezte ki: „Még sofőr se lehet a

gyermekből, ha nem tud románul.” Ez a gondolkodásmód, ez az életfelfogás már az identitástudat meggyengülésének a jele.

A Hunyad vármegyében letelepedett bukovinai székelyek múltjának és jelenének tüzetesebb feltárása és jövő lehetőségeinek fürkészése az eddigieknél több figyelmet érdemel, mert ez a maga nemében oly sajátos néptöredék sorsának alakulása a magyarságkutatás szempontjából is fontosnak tekinthető.

Az erdélyi 1956-os kutatás jelenlegi állásáról

1. A nemzetközi, de különösen a magyarországi szakirodalom egyöntetűen elismeri a magyarországi 1956-os forradalom kiemelkedő jelentőségét a közép-európai fejlődésben. A kelet-európai térségre és a világ más térségeire gyakorolt hatása konkrét megnyilvánulásainak vizsgálata a jelenkori történetkutatás egyik időszerű feladata. Mivel az 56-os forradalom Magyarországon zajlott, természetes, hogy az ottani történészfront komoly erőket állított a forradalom minden hatásának (következményeinek) a feltárására. A magyarországi rendszerváltás (1989 után) tág lehetőséget nyitott a kutató és a feldolgozó munkára, de azok a nemzetközi tanácskozások,¹ amelyeket magyar tudományos intézetek szerveztek széles körű részvétellel, azt is jelzik, hogy az európai tudományosság sem helyezte ad acta 56-nak a kontinensünkre gyakorolt hatásait.

Az 56-tal foglalkozó tudományos kutatás egyik — talán legrepresentatívabb — fellegvára Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete; ez rendszeresen jelentet meg 56-tal foglalkozó kiadványokat, közöttük középiskolásoknak szánt, a forradalom eseményeit, valamint elő- és utóéletét bemutató tankönyvet,² 1992-től kezdve pedig ugyanaz az intézet Évkönyv formában tanulmányokkal, forrásközlésekkel, szemlékkel, beszámolókkal, valamint bibliográfiai közléssel teszi megközelíthetővé a korszak történetének legfontosabb dokumentumait.³ Ugyancsak az 56-os Intézet úgynevezett Oral History Archívuma évekkel ezelőtt elkezdte a forradalmat túlélő szereplők visszaemlékezéseinek összegyűjtését. Ez a gyűjtemény hasznosan egészítheti ki a forradalomról fennmaradt írott dokumentumokat. Tudomásom szerint a fent említett intézeten kívül Magyarországon mások is (Akadémia, társadalmi szervezetek) foglalkoznak az 56-os forradalommal kapcsolatos dokumentumok gyűjtésével. De ahhoz, hogy a forradalom emlékét a köztudatban állandóan fenntartsák, nagymértékben hozzájárul a magyarországi publicisztika, valamint az irodalom is. Úgy tűnik, 56 forradalma kimeríthetetlenül szállítja az e műfajok szempontjából fontos, feldolgozásra váró eseményeket.

Már tettünk említést a magyar forradalomnak a közép-kelet-európai térségre gyakorolt hatásáról. E a hatás mindenekelőtt a Kárpát-medence térségében élő népek életére mutatható ki a legerőteljesebben. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a magyar 56-os események legelőször a szomszédos országok lakosságában találtak élénk visszhangra s váltottak ki — sokszor ellentmondásos — reakciókat. Ma még — sajnos — nagyon kevés az a dokumentációs anyag, amelynek ismeretében megállapításokat tehetnénk a szomszédos országok népeinek 56-os reakciójára. Az azonban tény — s ezt a gyér szakirodalom is jelzi —, hogy a Kárpát-medencében élő, határon túli magyar lakosságra a forradalom rendkívül mély benyomást tett. A szomszédos országok történészeire hárulna az a feladat, hogy felmérjék a forradalomnak az illető ország társadalmi, politikai életére gyakorolt hatását.

Egyéni sorsom úgy alakult, hogy 1956 őszén egy kolozsvári iskolában tanárkodtam, emellett — mint a nemzeti sors iránt érdeklődő legtöbb történészt — rendkívüli mértékben

¹ *Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában.* Nemzetközi konferencia. Budapest, 1991. jún. 13–15. Bp. 1993.

² *Az 1956-os magyar forradalom.* Történelmi olvasókönyv középiskolások számára. Bp. 1991.

³ [1956-os] *Évkönyv*, I–II. Az 56-os Intézet kiadása. Bp. 1992–1993.

lefoglaltak a Magyarországon zajlott események, folyamatok. Szűkebb baráti körben ezeket megtárgyaltuk. A szovjet intervenció után néhány nappal legjobb barátomat — V.I.-t, aki akkor egyetemista volt — letartóztatták, és hét évre ítélték rendszerellenes lázítás vádjával. A sűrű letartóztatások, ítélethozatalok mély benyomást keltettek bennem. Ez időben kezdett körvonalazódni egy olyan elképzelésem, hogy a rendszer áldozatainak a „történetét” meg kellene írni. Erre újabb impulzust akkor kaptam, amikor olyasvalakivel léptem házasságra, aki korábban maga is politikai elítélt volt, s akinek és társainak élettörténeteiből szereztem tudomást a rendszer elnyomó mechanizmusáról. Ezek a körülmények késztettek arra, hogy 89 után hozzákezdjek az 56-os romániai hatások dokumentumainak összegyűjtéséhez. Munkám megkezdése óta az a cél vezet, hogy a romániai magyarság 56 utáni nem kicsiny és nem jelentéktelen szenvedéseinek történetét a feledéstől megmentsem.

Eleinte a gyűjtőmunka — tudományos tapasztalatok hiányában — meglehetősen nehézkesen haladt előre. Megfelelő elméleti és gyakorlati felkészültség hiányában a kezdő kutató kénytelen volt saját elméletet és módszert kidolgozni. A kutatómunkában gyökeres változás akkor állt be, amikor a magyarországi 56-os Intézet jóvoltából sikerült hozzájutni az úgynevezett *oral history* (élőszóban elmondott történelem) tudományosan kidolgozott módszertanához;⁴ ennek ismeretében lehetővé vált a tudományos módszer előtörténetét is megismernem. Itt erről a módszerről csak annyit, hogy különösen fontos olyan társadalmi közegben, ahol az írásbeliség — történeti vagy egyéb okok miatt — nem „termel” írott dokumentumokat, vagy ahol elzárják a kutatás elől a használható dokumentumokat (is). E kategóriába tartoznak Kelet-Európa államai. Ilyen esetekben az élőszóban előadott történelemnek igen nagy dokumentumértéke van. Ha megfelelő módszer áll a kutató rendelkezésére, annak a felhasználásával igen jelentős a tudomány számára elfogadható történeti anyaghoz juthatunk hozzá. Nem kevés ugyanis azoknak a száma, akik értékes, sőt dokumentumértékű emlékeiket sohasem írnák le, részint restségből, részint azért, mert nincsenek tudatában emlékeik historiai értékének. Az *oral history* (O.H.) ilyen esetekben hasznos segítséget jelenthet.

Leszűkítve az 56-os kutatást Romániára, a következő megállapításokat kockáztathatom meg: Romániában intézményesített 56-os kutatás sem 89 előtt, sem pedig 89 után nem volt, sőt ma sincs. A román történetírás régen kialakult preconcepciók hatása alatt élve, hozzá sem nyílt a kérdéshez. (Zárójelben jegyzem meg, hogy 1993. dec. 30-án Temesváron volt román [!] egyetemi diákok — ma 60 év körüliek — emlékeztek meg az 56-os romániai megmozdulásokról. Ott több felszólaló — visszaemlékező — tett célzást vagy nyílt felhívást arra, hogy időszerűvé vált a román társadalomban 56 körül fel-feltörő mozgalmak feltérképezése. A résztvevőkkel való beszélgetések során kiderült: a román történészek — egyelőre [!] — nem szándékoznak romániai 56-os mozgalmakkal foglalkozni. Ugyanott hangzott el — előadások keretében —, hogy Temesváron kívül Bukarestben, Konstancán, Iași-ban, Szebenben olyan események történtek, amelyeknek a feltárásával a román történetírás — mindeddig — adós maradt.)

A romániai magyar történészfrontot az elmúlt 45 év alatt olyan károk érték, hogy a szakembergárdát tekintve az erők nagyon korlátozottak. De a magyar történészek — eltekintve az előbb említett szakemberhiánytól — a téma politikai implikációi miatt sem vállalkoznak a feladatra. Arról nem is beszélve, hogy ha lennének is vállalkozók a témában való elmélyülésre, ma sincsenek meg a kellő anyagi feltételek a kutatásra.

⁴ *Oral history* tézisek. Az 56-os Intézet kiadása. Bp. 1991.

Az intézményesített 56-os kutatás helyét Romániában a jelzett okok miatt magyar részről a publicisztika, a memoár, valamint — esetenként — a polémia foglalja el.⁵ A sajtó esetlegesen (főleg október 23. évfordulói körül) beszámol egy-egy 56-os áldozat életútjáról, vagy feltérképezi a még fellelhető romániai 56-osokat. Hatása és haszna azonban inkább abban áll, hogy felszínen tartja az 56-os örökséget, tudatosítja a romániai magyar lakosságban, hogy 56 körül e tájakon is lelkesedtek, cselekedtek, megbűnhődtek emberek az 56-os eszmékért. Hellyel-közzel a publicisták a romániai magyar 56-os örökség feldolgozását is sürgetik. Az 56-ról szóló publicisztikai írások zöménél azonban — sajnos — az újságírás ősi szabályai a mérvadók: a szenzációra való törekvés, vagyis az 56-osok testi-lelki tortúrájának exponálása, igen sok esetben a távolabbi összefüggések teljes elhanyagolása. Végül pedig megemlítem, hogy a romániai magyar 56-osok áldozathozatalának bemutatása a mass mediában valamilyes morális elégtételt ad a szereplőknek, hisz öneik nemcsak a börtönbeli szenvedést kellett elviselniök, hanem a szabadulásuk utáni évtizedekre kiható diszkriminációt is, amelyben a rendszer részesítette őket. Sovány elégtétel, de ez is több a semminél.

Ami a nem intézményesített 56-os kutatást illeti, fél kezünk ujjai is soknak bizonyulnak annak az összeszámlálására, hogy hányan foglalkoznak vagy foglalkoztak a forradalom romániai hatásaival. Említésre méltó e tekintetben Dávid Gyula romániai irodalomtörténész egy rövid tanulmánya a kérdésről; ő *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság* címmel írta meg — többnyire személyes élményeire támaszkodva — a romániai magyar értelmiség egy részének 56 utáni kálváriáját.⁶ E kisszámú csoportba tartozik alulírott is.

2. Az O.H. alkalmazása a hazai történetkutatásban is hasznosan töltheti be azokat a hézagokat, amelyek a kutatás más módszereivel megközelíthetetlenek. Olyan korok eseményeinek a vizsgálatánál, amelyeknek túlélői vannak, parancsoló szükségesség a még élő anyag rögzítése a későbbi kutatás és feldolgozás számára. Gyakran elhangzó ellenvetés, hogy a visszaemlékezések szubjektív voltuknál fogva a tudomány számára elfogadhatatlanok. Eme aggodalom, fenntartás cáfolatául azt említenénk, hogy a magyar történészek a forradalmi események értékelésekor mindannyiszor figyelembe veszik az eseményhez tartozó visszaemlékezéseket, egyenlő értékűnek fogadva el azokat az írásos, többnyire peres anyagokkal. Esetenként egy visszaemlékezés vitás kérdésben perdöntő lehet. Tágabb értelemben pedig köztudott, hogy az elmúlt korok történészei, természettudósai — tudományos művek mellett — számos olyan, nem a tudományosság igényével megfogalmazott írást hagytak az utókorra, amelyeket a későbbi korok szakemberei elfogadnak és előszeretettel idéznek. Mindazonáltal nem zárható ki a tévedés vagy a szándékos „csúsztatás” lehetősége sem. A történész azonban tudja, hogy még a

⁵ Csak ízelítőül néhány könyv és sajtóközlemény: Bartis Ferenc: *Rácsok között Romániában*. Kapu Könyvek Bp. 1988. Ionescu, Ghiță: *Comunism în România*. Oxford 1964. Fülöp Dénes: *Börtönmélekek*. Erdélyi Figyelő 1990. 23–24. sz. Puskás Lajos: *Szamosújvári börtönapló*. Korunk 1990. 12. sz. Gál Mária: *Kolozsvári 56*. Szabadság 1990. okt. 24. Bartis Ferenc: *Az 1956-os erdélyi-romániai valóság megközelítése*. Hítel (Bp.) 1991. 26. sz. Baghiu, Aurel: *Az 1956-os diákmozgalmak és azok következményei Romániában*. (Előadás a Budapesten 1991. jún. 13–15. között megrendezett nemzetközi konferencián.) Dobai István: *Vallomás 56-ról*. Kapu 1992. Tófalvi Zoltán: *Kései rekvium az erdélyi-romániai 56-ért*. Erdélyi Napló 1992. okt. 15. Gagy Balla István: *56-ról hitelesen*. Uo. 1992. dec. 3. Gazda Ferenc: *Elrabolt esztendő* (Visszaemlékezés). Szabadság 1991. augusztus–november. Păteanu, Gelu: *Eltérő történelemszemlélet*. Erdélyi Magyarság 1993. 18. sz. Tófalvi Zoltán: *1956-ról hitelesen és elfogulatlanul*. Erdélyi Napló 1993. jan. 28. Kelemen Kálmán: *A kioktatás őszinte szándékával*. Uo. 1993. jan. 28. Csíha Kálmán: *Fény a rácsokhoz*. Kolozsvár 1993. Gál Mária: *Mitosz vagy történelem? Szabadság* 1994. jún. 24. Balogh Edgár: *Mi is volt az MNSZ?* Uo. 1994. júl. 14. Gagy Balla István: *Reflexiók egy visszaemlékezésre*. Uo. 1994. júl. 14. Bartis Ferenc: *Megkérdőjelezett kérdőjelek*. Uo. 1994. aug. 9.

⁶ Dávid Gyula: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*. A Hét 1991. aug. 8.

legilletékesebb szájból elhangzott nyilatkozat vagy kézzel megírt szöveg is kritikai vizsgálaton megy át. A tévedések korrigálhatók.

Amde bármilyen O.H. anyag csak akkor válik a kutatás számára hozzáférhetővé, ha írott formát kap; a kutató nincs mit kezdjen hangszalagokkal. A hangszalagok tárolása csak azt a célt szolgálja, hogy a szöveg hűségét bármilyen gyanú vagy félreértés esetén ellenőrizni lehessen. Ha pedig az O.H. elmondója prominens személyisége volt a közösségnek, amelyben élt, akkor a hangszalagnak művelődéstörténeti értéke is lehet. A történész azonban — általában — írott szöveget tanulmányoz. Az írott szöveg tehát pontos másolata kell hogy legyen a magnetofonfelvételnek.

Az élő emléktanyag begyűjtésének fontossága kapcsán szólni kell arról: kiknek az emlékezése lehet fontos a história számára? Elvileg — gondolom — bárki véleményt mondhat 56-ról, mert minden vélemény (állásfoglalás) valamilyen konkrét adatra támaszkodik. Ha azonban a magyar forradalom romániai társadalmi-politikai kihatásait a már ismert adatok birtokában csak felületesen is áttekintjük, nem vitás: a visszaemlékezések között léteznek olyan prioritások, amelyeket tiszteletben kell tartanunk. Elsődleges mindazok megnyilatkozása, akiket hazai bíróságok ítélték el 56-os „bűnökért”. A tőlük kapott minden — jelentéktelennek tűnő — adat is fontos adalék lehet az összképhez. Figyelembe kell még venni a politikai elítéltek hozzátartozóinak a vallomásait is, hisz köztudott, hogy az elítélt szűkebb környezete a legtöbb esetben súlyos erkölcsi és anyagi kárt szenvedett. Ott vannak továbbá azok a potenciális adatszolgáltatók, akik a koncepciós perek tanúi voltak, s akik a részletkérdések tisztázását segíteni tudnák. Nem érdektelen továbbá azoknak a vallomása sem, akik 56 táján állami, párt- vagy intézményvezetői funkciót töltöttek be, s e minőségükben megfigyelhették a rendszer belső mechanizmusát, ráláthattak e mechanizmus működésének szélesebb összefüggéseire.

Némi elégtétellel nyugtázzuk, hogy — bár elég keskeny pászmában — elkezdődött a romániai 56-osok számbavétele s emlékeik rögzítése. A számbavételről csak annyit, hogy jelenleg (1994) különböző társadalmi szervezetek, politikai foglyok megyei szövetségei vagy éppenséggel önálló személyek (újságírók) gyűjtik a hazai 56-osokra vonatkozó adatokat.

3. A továbbiakban — röviden — ismertetni szeretnénk a hazai 56-os hatásokkal kapcsolatos gyűjtőmunkát. E dolgozat bevezetőjében már utaltunk arra, hogy az 56-os magyarországi forradalom rendkívüli módon befolyásolta a Magyarország határain túl, kisebbségben élő magyarság lelkiállapotát. A szomszédos országokban a diktatúrák által fenntartott nemzeti elnyomás s az ezzel járó folyamatos megalázottság közepette a nemzetiségi magyarság, ha nem is a világ, de Európa e tájainak társadalmi-politikai átalakulását várta. Itt nincs hely annak az elemzésére, hogy eme átalakulás a romániai magyarság köztudatában milyen pászmát fogott át, tény azonban, hogy 56 senkit sem hagyott közömbösen. Az 56-ot követő romániai politikai perek ezt a megállapítást igazolják is. A korabeli romániai magyar nyelvű sajtó — nyilvánvalóan — semmit sem jelzett az aggodalommal telített lelkesedésből.

A 89-es decemberi fordulatig gondolni sem lehetett bármilyen természetű 56-os anyag gyűjtésére sem, nemhogy feldolgozására. E sorok írója a már előbb jelzett impulzusok hatására kezdte el előbb saját „módszere”, majd 1991-től az említett O.H. módszerrel azoknak az emlékeknek a gyűjtését, amelyekről jogosan volt feltételezhető, hogy hozzásegítik a historikusokat a romániai 56 hatásainak megismeréséhez. A munka a 24. órában kezdődött, több mint három évtizeddel az események után, akkor, amikor a hazai 56-osok egy része már eltávozott az élők sorából, mások pedig koruknál fogva képtelenek autentikus emlékeket feleleveníteni. A mintegy 40 főnyi meghallgatott személlyel

szabályos életútinterjú (ÉÚI) készült. A meghallgatott személyek körülbelül fele értelmiségi (egyetemi oktató, tudományos kutató, tanár, pap), másik fele 56-ban diák, munkás, technikus, földműves vagy vállalkozó volt. A kiválasztott személyek körülbelül 70%-a 56-os elítélt, a többiek főleg egyetemi oktatók, akik fontos információkat adhattak, legfőképpen a kolozsvári Bolyai Egyetemen 56-ban zajlott eseményekről. Ideológiai megoszlásban: a meghallgatottak 32%-a 56-ban marxista ideológiát vagy azzal rokon tárgyat tanított, 12%-a a papsághoz tartozott, 20%-uk korabeli „klasszifikálás” alapján osztályellenségnek számított. A többi semleges világnézetű volt, abban az értelemben, hogy az ideológia nem játszott fontos szerepet életükben. Az ÉÚI-k 1991-től folyamatosan készültek. Az interjúalanyok — azon túl, hogy önként vállalták emlékeik szalagra mondását — messzemenően segítettek abban is, hogy a tárgyhoz tartozó kérdésekben az általuk fontosnak vélt vonatkozások megfelelő hangsúlyt kapjanak. A vizsgálódás — a feltett kérdések megfogalmazásával — arra irányult, hogy minél szerteágazóbb kép alakuljon ki a különböző társadalmi kategóriákhoz tartozó visszaemlékezőtől arról, hogy miként ítélte meg ő maga, valamint szűkebb (családi, munkahelyi) környezete az 56-os magyar eseményeket; miben látta a változás lehetőségét a magyar forradalom hatásaként; cselekedett-e vagy „kivárt”, vagy csak medített az események fölött. Az elítélteknél nyilvánvalóan fő helyen politikai perük minden részlete szerepelt, főleg azok a momentumok, ahol tetten érhető a perek koncepciójás jellege. Az ÉÚI-kból kiviláglik, hogy a különböző szinteken oktató tanároknál, akik „kvázi” exponensei voltak az akkor uralkodó ideológiának, rendkívül érdekes és sok tanulsággal járó módon figyelhetők meg a kor dogmáit megkérdőjelező törekvések. Az ÉÚI-kból az olvasható ki, hogy a romániai magyar értelmiség igen nagy hányada 56 kapcsán súlyos világnézeti-erkölcsi válságba került. Külön átfogó vizsgálódást érdemelne ennek a morális válságnak a bemutatása a romániai magyar értelmiség soraiban. Továbbá részletes, szerteágazó tájékozódást adnak az ÉÚI-k arra is, hogyan kerültek a nyomozó szervek reflektorfényébe olyan személyek (főleg diákok, papok), akiknek semmilyen rendszerellenes cselekedetük nem volt, nem is gondoltak ilyesmire, de baráti, rokoni kapcsolataik folytán a figyelem rájuk (is) terelődött, s már csak a per tárgyalásain tudták meg — ha megértették! —, hogy mivel vádolják s miért ítélik őket többévi börtönre.

Egyáltalán: a romániai 56-osok életútja külön-külön az ember 20. századi drámája; egyúttal az 56-os magyar forradalom történetének olyan részlete, amely kellő tanulmányozás és feldolgozás után helyet kell hogy kapjon a magyarság 20. századi történetében.

4. Befejezésül néhány szót arról, milyen soron lévő feladatokat tarthatok fontosnak a romániai 56 kutatása kapcsán.

Mindenekelőtt fontos és sürgős a még élő romániai magyar 56-osok emléanyagának az összegyűjtése, lehetőleg az O.H. módszerével vagy akár más módon.

Feltétlenül fontos lenne az 56-os emléanyag összegyűjtése a románság körében.

Figyelembe véve azt, hogy a romániai kommunista diktatúra üldözöttjeinek, elítélteinek az 56-osok csak egy részét képviselik, célravezetőnek tartanánk, ha az 56-os retorziók vizsgálatát valamilyen módon összekapcsolhatnánk más üldözött rétegek emlékeinek a gyűjtésével, vizsgálatával. Így (nem fontossági sorrendben): orosz fogságot szenvedettek, kulákklistára kerültek, a mezőgazdaság kollektivizálása miatt üldözöttek, az erdélyi magyar arisztokrácia üldözöttjei, a klérus üldözöttjei, egyéb okok miatt üldözött, bebörtönzött politikai foglyok dokumentumainak a gyűjtése.

A már összegyűjtött és feldolgozásra váró emlékanyagnak az egyetemes magyar történelembe való integrálása végett fontosnak tartjuk az 56-tal kapcsolatos közölhető anyagok publikálását, hogy azok bekerülhessenek a tudományosság körforgásába.

Mivel a feladatok sokrétűek, több történész szakember együttműködését tennék szükségessé. Fontos volna, ha egy erre a célra alakuló ad hoc történészbizottság áttekintené a romániai magyar történetírás 20. század végi egész problematikáját (esetleg magyarországi történészek részvételével), s az ott elhangzott vélemények figyelembevételével megállapítaná a prioritásokat a kutatómunkában.

Fontosnak tartanánk annak a megvizsgálását: milyen anyagi és személyi feltételek szükségesek a fent felsorolt feladatok teljesítéséhez s e számvetésben általánosan felvetett célok eléréséhez?

Úgy véljük, hogy a hazai 56-os kutatás fontosságánál fogva nagyobb figyelmet érdemel az eddigieknél. Eljött az ideje annak, hogy hazai 20. századi történetünk kevésbé ismert részeinek a kutatását intézményesített eszközökkel folytassuk, kivonva azokat az egyéni történészi műhelygondok köréből.

MEGEMLEKEZÉS

Benda Kálmán

(1913–1994)

Alig néhány hónapja ünnepeltük. 80. életévét töltötte, de egyik hivatott méltatója szerint úgy került a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának élére, hogy fiatalos, tevékeny és munkás elnök kerestetett és találtatott az ő személyében. Derűs, közvetlen és jószágos mosolya örökre bevésődött az őt ismerők emlékezetébe. Arca tele volt önbizalommal és reménységgel; talán mert nem mindennapi életút állott mögötte. Népe múltját kutatta és nemzeti hivatástudatát hitte. Ezeknek az eszményeknek élt, ezekhez maradt hű, felelős és elkötelezett élete fogytaig. Fiatal falukutatóként, párizsi ösztöndíjasként, a Teleki Pál Tudományos Intézet és az MTA Történettudományi Intézete munkatársaként dolgozott, a magyar történelem rugóit kutatta és annak egyetemes összefüggéseit kereste. Megőrizte méltóságát és hitét, akkor is, amikor a hatalom eltávolította hivatása mezejéről és ügynökként járta a fővárost. Visszakerülve hivatásos munkájához, a történettudomány szolgálatához, csodálatos életművet épített fel. Munkássága a reformációtól a reformkorig átfogta történelmünk minden sorsfordulóját, az „események sűrűsödésének” jó néhány korszakát. Időben Mohácstól a Bocskai és Rákóczi szabadságharcokon, a felvilágosodás és francia forradalom kérdésein, Martinovics mozgalmán át Széchenyi Istvánig terjedt figyelme; térben Magyarországon és Erdélyen kívül Párizstól Sztambulig, Svédországtól Velencéig, a Habsburg Birodalomtól Havasalföldig nyúló skálán mozgott; érdeklődésébe a politikai történettől a diplomáciai kapcsolatokig, helytörténettől az országos viszonyokig, társadalomtörténettől a szellemi múltig mi minden belefért. Műfajilag az alapoktól az értékelő monográfiáig, a forrásközléstől a szintézisig, az egyetemi- és tractatus-fejezeteket, tanulmányokat, referátumokat és cikkeket egyaránt alkotó történész volt. Mintegy húsz könyve közül elég legyen alapvető forráskiadványait: *A magyar jakobinusok iratainak* három, a *Moldvai csángó-magyar okmánytárnak* és *Ráday Pál iratainak* két-két fokos kötetét említeni, nem is beszélve a *Magyar Országgyűlési Emlékek* folytatásának előkészítő munkálatairól. Több könyve jelent meg Bocskairól, a Martinovics-mozgalomról, a Magyar Korona történetéről.

Nem kizárólagosan magyar, hanem európai tudós volt, anyanyelvén kívül világnyelveken közölt, és a legmagasabb szinten művelte szakmáját. Így válhatott a magyar történettudomány „utazó nagykövetévé” is, aki nemzeti és nemzetközi kongresszusokon, konferenciákon, értekezleteken és vitatüléseken volt munkás tag. Csakis így érthető, hogy 80. születésnapjára készült emlékkönyvébe hazáján kívül a külföldi országok egész sorából siettek tanulmányt írni rangos kollégái, barátai, magyarok és nem magyarok.

Nagy horizontú tevékenysége azonban nem akadályozta meg abban, hogy a legszélesebb olvasó- és hallgatóközönséghez szóljon. Élete utolsó hónapjaiban is elmondta, hogy a legkisebb falu meghívásának is eleget tett, ha előadásra kérték fel. A történelem tudományos népszerűsítésének igazi modelljét teremtette meg a Kossuth Rádió *Olvastam valahol* c. műsorával s annak eredményeként megjelent három kötetével. Egyik kötetének címével elmondhatjuk, hogy az *Emberbarát vagy hazafi* ellentétpárjával szemben a kettőt összeötvözte életével és munkásságával.

Európában és nemzetben gondolkodott, de soha nem feledkezett meg szülőföldjéről, Nagyváradról, mely valamikor az Erdélyi Fejedelemség végvára volt. Olyan időkben,

amikor szinte véteknak számított a keleti provincia emlegetése is, ő 1944 után az első között szőtt szakmai és baráti kapcsolatokat erdélyi kollégáival, támogatót, biztatott és helytállásra intett bennünket.

Benda Kálmánnak megadatott, hogy méltó módon távozzon a pályáról. Ha nagy tudós elődje, Kőrösi Csoma ifjúkori ígérete megvalósításába roppant bele, Benda Kálmán a kötelességteljesítés más ragyogó példáját hagyta ránk: a tudomány szolgálatában, franciaországi tudomány-diplomáciai küldetés után hunyt el a Ferihegyi repülőtéren.

Csetri Elek

Gunda Béla (1911–1994)

Gunda Béla elhunytával a magyar néprajztudomány széles látókörű, az etnográfának és az összehasonlító néprajznak, az etnológiának kiváló kutatóját, neves tudósát veszítette el. A magyar néprajz három „nagyja”: Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly, de különösen az első két tudós nyomdokait követve indult el pályáján, hogy fokozatosan jusson el a megismerés egyre szélesedő útján a világ népeinek életmódját vizsgáló összehasonlító néprajz területére. Pesti egyetemi éve alatt a szakkollégiumokon kívül nagy érdeklődéssel vett részt nemcsak Teleki Pál „legfelsőbb fokú” szemináriumi gyakorlatain, hanem a kitűnő nyelvtudós, Melich János előadásain is. Gyakran látogatott el a Néprajzi Múzeumba is. Ott ismerkedett meg az említettekén kívül Madarassy Lászlóval, az ősfoglalkozások és a népi faragóművészet szaktudójával, és ismerte meg a falukutatók eredményeit. Bátky Zsigmond a fiatal kutató figyelmét a népi életforma egyes jelenségeinek (táplálkozás, település, építkezés, viselet, mesterségek) vizsgálatára hívta fel. Teleki Pál a táj és az ember kapcsolatának vizsgálatát ajánlotta figyelmébe. Érdeklődésének bővülésére, a Balkán népei életmódjának megismerésére akkor nyílt alkalma, amikor a zágrábi múzeum szakfolyóirata, a Vjesnik egy-egy tanulmányát közölte. Ezt követően meglátogatta Zágráb, Szarajevó, Belgrád múzeumait és néhány falut a Drina mentén, Szlavóniában.

Györffy István 1934-ben lett a néprajz tanára a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Gunda Béla előbb gyakornokként, majd „díjtalan” tanársegédként dolgozott mellette. Ekkor érte az a kitüntetés, hogy Gerhard Lindblom stockholmi professzor ajánlatára svéd állami ösztöndíjat kapott. Ösztöndíjas évét termékenyen használta fel: megismerkedett nemzetközi híró etnográfusokkal és etnológusokkal, akik közül különösen Sigurd Erixont, a stockholmi egyetem svéd és az európai néprajz tanárának érdeklődését sikerült magára terelnie a koppenhágai nemzetközi etnológiai és antropológiai kongresszuson a magyar pásztorkodás keleti kapcsolatairól tartott előadásával. Az egyéves stockholmi tartózkodás tehát számára a kapcsolatteremtés és a tanulással összekötött kutatás esztendeje volt. Megismerkedett Uppland, a Lappföld tájaival, a Nordiska Museum gazdag gyűjteményeivel, elméleti vonatkozásban a modern néprajzi törekvések csaknem minden irányzatával. Lehetősége nyílt elbeszélgetnie a Nordiska Museum kitűnő etnológusaival (Gösta Berg, Gunnar Gradberg, John Grandlund), egyes uppsalai, norvég, finn etnológusokkal és szovjet etnográfusokkal is, elsősorban Dmitrij Zeleninnel, a leningrádi egyetem néprajzprofesszorával. Svédországból továbbra is szoros levelezésben állott Bátky Zsigmonddal, aki őt további tanulásra és jövőbeli hazai feladatok megoldására serkentette. Gunda nagyra értékelte munkásságát és őt „a magyar néprajz európai szintű, korszakot meghatározó tudósának” tartotta (A

rostaforogató asszony. Bp. é.n. [1989] 272). Róla 1978-ban könyvet is írt, s ebben Bátlynak emberi és tudósi magatartását újabb, ismeretlen adatokkal kiegészítve jellemezte (*Bátly Zsigmond*. A múlt nagy tudósai. Bp. 1978).

Stockholmból hazatérve (1939) a Néprajzi Múzeumban kapott gyakornoki állást, és elsősorban egy kézíratos archívum megszervezését kapta feladatul. Hozzáfogott a kutatásokhoz szükséges kérdőívek kidolgozásához is. A terepmunkát sem hanyagolta el: néprajzi gyűjtést végzett az Északkeleti-Kárpátokban, Észak-Erdély magyar és román lakta falvaiban. A Néprajzi Múzeumban 1939–1943 között dolgozott. Erre az időre és a Néprajzi Múzeumra így emlékezik vissza: „Mindig hálával gondolok erre az intézményre, ahol tudományos bölcsőmet kezdték ringatni. Ma is a múzeumot tartom a hazai etnográfia és folklórkutatások bázisának. Kitűnő könyvtára, kéziratára, tárgy- és fényképgyűjteménye révén Európa egyik legjelentősebb ilyen intézménye” (i.m. 273.). 1940-ben a Magyar Néprajzi Társaság őt bízta meg hivatalos folyóiratának, az *Ethnographiának* a szerkesztésével. Ezt a feladatot is példásan oldotta meg, bár nehéz időben, 1940–1944 között kellett a néprajzi munkálatokat úgy összefoglalnia, hogy mind a hazai, mind a külföldi igényeknek megfeleljen. Sikerült úgy kialakítania a folyóirat profilját, hogy bemutassa a hazai kutatások eredményei mellett a külföldi etnográfusok (S. Erixon, Richard Thurnwald, Uno Harva és mások) munkásságát is. Ezzel az elképzeléssel új ablakokat nyitott a magyar néprajz számára és szélesítette látókörét. Különös hangsúlyt vetett a szomszéd népek körében folyó vizsgálódások eredményeinek bemutatására, jelezvén, hogy egymás megismeréséhez a nép életének alapos és tárgyilagos vizsgálódások nélkül nem lehet eljutni. E törekvések dokumentuma volt a Kodály Zoltán 60. születésnapjára szerkesztett *Emlékkönyv*, amelyben a közölt dolgozatok alapján annak a lehetőségét juttatta kifejezésre, hogy a néprajz segítségével tanúbizonyságot nyújtson a népek békés együttműködéséről. Így sikerült angol, holland, horvát, japán, francia, román, török és más nemzetiségű szakembereket megszólaltatni és írásaikat az emlékkönyvben közölni. Ezzel a felfogásával alátámasztotta azt a tudományos álláspontját, amellyel 1941-ben a szegedi egyetemen *Összehasonlító néprajz, különös tekintettel a balkáni népekre* tárgykörből magántanári képesítést szerzett.

Életkörülményeiben változás állt be, amikor 1943-ban a kolozsvári egyetemre nevezték ki a néprajztudomány professzorának. Itt a néprajz oktatásának nagy múltja volt a magyar államigazgatás idején, hiszen itt működött a magyar tárgyi néprajzi kutatások első jelentős alakja: Herman Ottó, akit az EME a múlt század 60-as éveiben preparátorként alkalmazott, majd Herrmann Antal, aki 1898-ban Magyarországon elsőként lett a néprajz magántanára a kolozsvári egyetemen. Ő indította meg 1887-ben az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* című folyóiratot, majd fő szervezője lett az 1889-ben megalapított Magyar Néprajzi Társaságnak. Gundának közvetlen elődje a kolozsvári egyetemen a neves nyelvész és etnográfus Viski Károly volt, aki nagy szerepet játszott a magyar néprajz első szintézisének, *A magyarság néprajzának* elkészítésében. Gundának tehát nagy örökséget kellett átvennie.

Az örökség átvétele mellett még egy másik feladattal is szembe kellett néznie: azzal, hogy kiépítse a kapcsolatot a román szakemberekkel. Már korábban is járt Erdélyben és megismerte a tárgyi néprajz és a folklór legjelesebb képviselőit: Romulus Vuiát és Ion Musléát. Vuiával együtt járta be a havasalföldi Duna mentét és a román Dobrudzsát, Musléával pedig az *Ethnographia* szerkesztőjeként került szorosabb kapcsolatba.

A tudományos kötődésen kívül egy személyi szál is erősítette Erdélyhez és Kolozsvárhoz való kapcsolódását: 1944-ben feleségül vette a Református Kollégium egyik tanárának, Sándor Ferenc földrajztanárnak a leányát, Sándor Évát. Egy alkalommal,

amikor a hajdani tanáromat meglátogattam, ismertem meg személyesen Gunda Bélát, akinek neve és munkássága már korábbról is ismert volt. A Kollégium tanárainak Farkas utcai házában laktak Sándor Ferencék. Itt lakott velük Gunda Béla is feleségével, akit diákkoromban húsvétkor mindig meglócsoltam. Gunda Béla, aki szintén jelen volt, nyílt barátsággal, kedves közvetlenséggel fogadott és érdeklődött tudományos törekvéseimről. Ez a baráti és szakmai kapcsolat köztünk továbbra is megmaradt. Jó szokása volt a fiatal professzornak, hogy barátait, a néprajz iránt érdeklődő kutatókat, tanítványait havonként a tanszéken maga köré hívta, valamivel megkínálta és baráti beszélgetés formájában érdeklődött dolgaik felől. A kolozsvári évek alatt az egyetemi hallgatók körében sikerült a néprajz iránti érdeklődést felkeltenie és őket gyűjtőmunkára serkentenie. Bejárta tanítványaival a Lápos völgyét, a Gyalui-havasok tájait, megfordultak a gyimesi csángóknál, bebarangolták a Szamos menti lankákat, találkoztak az Aranyosban aranyat mosó emberekkel, és jártak Rózsa Sándor nyomában. Minderről beszámolt *Néprajzi gyűjtőúton* című, 1955-ben megjelent könyvében, amelyben sok hasznos és eddig fel nem bűvárolt anyagot közölt és olyan tájakat és embereket mutatott be, amelyek és akik a magyar és a román népi műveltség rendkívüli gazdagságáról és változatosságáról tanúskodnak. „Népi műveltségünk beszél — állapítja meg a könyv Bevezetésében — a más népekkel való békés együttélésünkről. [...] Nem az ellentétek kieleázódésében jelentkezt a különbözö népek műveltségének találkozásá, hanem a haladó értékek kölcsönös, lassú kicserélődésében. A történeti alakulás során a népi műveltség különbözö rétegei rakódtak egymás fölé. De ezek a rétegek sohasem takarták el az etnikum sajátos arculatát. Hagyományaink és hagyatékaink tanúskodnak arról, hogy nemcsak nyelvében él a nemzet, hanem műveltségében és gondolkodásában is. De mindezek szabadság nélkül elsorvadnak” (3–4.).

A tanszék megszervezése is sok fáradsággal járt, de a fiatal egyetemi tanárt ez jóleső érzéssel és lelkesedéssel töltötte el. 1943 őszén megindította az Erdélyi *Néprajzi Tanulmányok* kiadványsorozatot. A sorozatban 1947-ben *Miscellanea Ethnographica* címmel egy kisebb kötet jelent meg, amelyben magyar és román nyelven több néprajzi és folklórdolgozatot jelentetett meg. Tanítványai közül kerültek ki olyan néprajzosok és folkloristák, mint Kós Károly, Faragó József, Nagy Olga, Palkó Attila, Kovách Géza. 1948 tavaszán értesült arról, hogy a többi magyarországi tanártársával együtt el kell hagynia a Bolyai Egyetemet.

Debrecenben az egyetemen kapott tanári katedrát, és sikerült rövid idő alatt európai híru tanszéket megszerveznie és néprajzi tevékenységet kifejténie. Itteni tanítványai közül kerültek ki a mai magyar néprajztudomány olyan kiváló képviselői, mint Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila, Szabadfalvi József, Selmeczi Kovács Attila. A kapcsolatteremtés és a kutatómunka érdekében több hónapot töltött a svéd Sigurd Erixon intézetében Stockholmban és a Nordiska Museumban, kutatómunkát végzett az Egyesült Államokban az indiánok körében, és kutató professzora volt a berkeley Kaliforniai Egyetemnek.

Hazatérte után irányítója lett a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatainak; ennek első terveit, kérdőíveit is ő dolgozta ki még 1939-ben. Ugyanebben az évben megalapította K. Kovács Lászlóval a *Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárát*, a tudományszak legnagyobb kéziratgyűjteményét. 1950-ben kezdeményezte a *Magyar Néprajzi Lexikon* megírását. Még megérhette, hogy mind az Atlasz, mind a Lexikon kötetei megjelenjenek; ezek megvalósításáról a háborús, valamint különbözö anyagi és személyi okok miatt egy pillanatra sem mondott le. Munkatársai segítségével elindította a *Műveltség és Hagyomány* című néprajzi évkönyvet, amelynek eddig tizennyolc kötete bizonyította, hogy

kiváló szervezői és irányítói munkával a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete európai rangú kutatóintézeté lett.

A nevelőről, a tanárról és tudósról Paládi-Kovács Attila, egyik volt tanítványa így emlékezett meg: „egykori hallgatóin kívül nap mint nap inspirálja, útba igazítja a néprajz minden hozzá forduló munkását. Közismerten nagy hatású nevelő, szigorú és sokat követelő tanár. Vidéki, zömmel munkás és paraszt származású hallgatóit vezette el a tudomány mezejére és nevelt belőlük hivatástudó és hivatásuknak élő, felelősséget átérző [...] szakembereket. A szemináriumi »kástu« [értsd: 'magtár' — N. J. megj.] melegeiben és a hosszú sétákon megnyilatkozó tanár emberségét, tanítványaiért kiálló, levelező, kilincselő Professzor apai gesztusait sem feledhetjük, ha a szigort megemlítettük” (Ethn. XCII. 1981. 195.).

Hallgatóinak, munkatársainak figyelmét más magyar tájak (Barkóság, Bodrogköz, Szuhavölgy, a hajdúvárosok, Bihar) pásztorkodásának feldolgozására irányította. Egy másik törekvése az volt, hogy a külfölddel is megismertesse a magyar néprajztudomány eredményeit. Ő maga az 1930-as évektől rendszeresen közölt szlovák, román, lengyel, horvát, finn, szovjet, olasz, német, angol, amerikai folyóiratokban. Közleményeiben az anyagi kultúra, különösképpen az őstörténeti jelentőségű zsákmányoló gazdálkodással: a halászzattal, a hagyományos vadfogással, a vadászat módjaival, a népi méhészkedéssel, a gyűjtögető gazdálkodással foglalkozott. Tanulmányai a nemzetközi szakirodalom igen széles körű ismeretéről tanúskodnak: az összehasonlító néprajz mesterművei. A Kárpátok és a Balkán népi kultúrkincsében számos olyan „őeurópai” elemet sikerült kimutatnia, melyeknek előzményeit a régészeti kultúrákban találhatjuk meg. Az 1966-ban megjelent *Ethnographica Carpathica* és az 1979-ben kiadott *Ethnographica Carpato-balcanica* vaskos kötetei — állapítja meg Paládi-Kovács Attila — „az összehasonlító néprajz nagy nyeresége, de az őstörténeti stúdiumok, az egyetemes európai kultúra múltját nyomozó archeológiai és filológiai kutatások számára is elsőrendű forrásmunkák” (i. h.). E két fontos mű mellett sokoldalú tudományos munkásságának arculatához hozzátartoznak azok a német, angol, francia, finn, svéd, szlovák nyelvű tanulmányai, amelyek az Egyesült Államoktól Finnorszáig, Indiáig a különböző folyóiratokban jelentek meg.

A régészetén kívül különös fontosságot tulajdonított a nyelvtudományi eredmények hasznosításának a néprajz területén. Egyike volt azoknak, akik kiemelték az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban* rejlő mérhetetlen gazdag történeti adalékok fontosságát a néprajzi kutatások szempontjából. „A Szótörténeti Tár nemcsak a »szócikkek« gyűjteménye, hanem gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti gyöngyszemek örök értékű foglalata. [...] A munka [...] nemcsak a magyar néprajz művelőit segíti, hanem mindazokat, akik a Kárpátok különböző népeinek műveltségét, intézményeit, az ottani bonyolult, egymást keresztező műveltségi rétegeket és áramlatokat vizsgálják akár a vlach pásztorkodásról, középkori természetű növényneveinkről, az adózási rendszerről van szó. [...] Ha tartalmilag és tárgyilag rokon szócikkek anyagát összeötvözzük, akkor a XV–XIX. századi erdélyi népélet, foglalkozások, jogi szabályok és szellemi törekvések monográfiája tárul elénk.” Kiemelte, hogy „valóságos kincsesbányák a viseletre és az ételekre vonatkozó szócikkek”, végül megállapította, hogy „a Tárnak mindennapi munkaeszközünknek kell lennie” (Nyr. IC. 1975. 486–488.).

Utolsó két munkája, *A rostaforgató asszony* (1989) és *a Hagyomány és európaiság* (1993) megírásában az az alapgondolat vezette, hogy „valamely kultúra addig létezhet, míg megvannak benne a működéséhez szükséges összes feltételek, és rendezett eredményeket hoz létre, valamint saját nyelve van. A magyar néprajzi kutatások eredményei kétséggkívül európai horizontokat érintenek. A kartográfiai munkáktól a táj,

tárgy-, szokás- és más monográfiákon át a mesekatalógusokig Európához éppen úgy szólunk, mint a hungarológiához” — állapítja meg, majd így folytatja: „Debrecenben lakom — Európában élek! Ezzel azt szeretném mondani, hogy a Hortobágy széléről is be lehet kapcsolódni a teremő szellemet, a szellemet frissítő gondolatok körébe” (*A rostaforogató asszony*, 293.).

Az etnográfia és az etnológia terén végzett kutatómunka, a tudományszervezés és a szomszédos népekkel való együttműködés eredményei elismerése jeléül a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának, a Néprajzi Bizottság elnökének, a svéd királyi Gustav Adolf Akadémia, az Osztrák Antropológiai Társaság tiszteleti tagjának választotta. Tagja volt a Finnugor Társaságnak, a Finn Régészeti Társaságnak, a Kalevala Társaságnak. 1978-ban a népek közötti tudományos együttműködés terén kifejtett munkásságáért Herder-díjjal tüntették ki, Debrecen város pedig díszpolgárává választotta. Neve bizonyára ott fog aranybetűkkel ragyogni a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem díszudvarának falán látható emléktáblák sorában, amelyekkel az egyetem kiváló tudós professzorainak nevét örökítették meg.

Legyen ez a megemlékezés szerény jele az Iránta érzett baráti, kollegiális tiszteletnek és nagyrabecsülésnek.

Nagy Jenő

SZEMLE

Szász kutatások a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézetben

A szász tudományos élet hosszú időn keresztül az 1840-ben megalakult Verein für Siebenbürgische Landeskunde keretein belül folyt, közlési lehetőséget is az egyesület kiadványai jelentettek. A két világháború között másfél évtizedig (1922–1936) működött Szebenben Nicolae Iorga Délkelet-Európai Tanulmányok Intézetének egy részlege és ezen belül egy szász kutatócsoport (Georg Eduard Müller, Adolf Schullerus, Friedrich Müller, Arnold Pankratz). Tagjai külső munkatársként részt vettek egy nagyszabású helynévgyűjtési mozgalomban, de a célkitűzések között szerepelt az Erdély különböző nemzetiségei közti kölcsönhatások vizsgálata is történelmi, néprajzi és nyelvészeti téren. A nemzetiszocializmus eszméinek térhódításával a német népcsoporton belül egy új tudánypolitikai felfogás kerekedett felül. Az évszázados múltra visszatekintő Verein-t megszüntették, és 1941-ben megszervezték Szebenben a Romániai Német Népcsoport Kutatóintézetét (Forschungsinstitut der Deutschen Volksgruppe in Rumänien) dr. Misch Orend vezetésével, a következő részlegekkel: 1. germanisztika, 2. néprajz, 3. régészet (őstörténet), 4. történelem, 5. antropológia, 6. természettudományok, 7. jogtudomány, 8. tudományos publikációk részlege, valamint Temesváron egy részleg a bánsági kutatások számára. Ennek az intézetnek rendelték alá a Brukenenthal Múzeumot, a brassói Barcasági Múzeumot, a temesvári Bánsági Múzeumot, a szebeni Természettudományi Múzeumot és a szebeni Nemzeti Levéltárat. Az intézet folyóiratát is adott ki, a Deutsche Forschung in Süd-osten-t, amelynek Gustav Gündisch volt a főszerkesztője, és 1942–1944 között évente négy füzetet jelent meg. A háborút követő nehéz évek azonban egy évtizedre véget vetettek minden tudományos jellegű törekvésnek, és az intézet kötődése a náciizmushoz diszkreditálta egy időre a munkatársakat is.

1956 telén Bernhard Capesius, Carl Göllner, Cornel Irimie és Nicolae Lupu — felismerve a romániai tudományosság ehhez fűződő érdekeit, elsősorban ami a külföldre irányuló propagandát illeti — egy emlékiratot nyújtottak be az RMP Brassó tartományi bizottságához a szászok kulturális szerepéről Erdélyben, a romániai német kisebbség tudományos törekvéseinek támogatása érdekében (*Denkschrift zur Förderung von wissenschaftlichen Bestrebungen der deutschen nationalen Minderheit*), amelyben kérték, hogy a Román Akadémia létesítsen fiókiintézetet Szebenben és indítson egy német nyelvű tudományos folyóiratot. 1957-ben az Akadémia által rendezett ülésszakon a szász kutatók először beszélhettek nemetül; ez már egyértelműen az enyhülés jele volt. 1956 októberében aztán megalakult a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézet a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának kihelyezett részlegeként. Gyakorlatilag azonban csak a következő évben kezdte meg működését, egyelőre

szerény körülmények között, a Brukenenthal Múzeum épületében. 1970-ben Társadalomtudományi Központ néven önállósult Kolozsvártól, és az akkor létrehozott Társadalomtudományi és Politikai Akadémia alá tartozott. Egy újabb ideológiai változás következtében 1975-től a Tanügyminisztérium fennhatósága alá került, és az 1974-ben alapított egyetemi kar keretén belül működött tovább. Ez részben az intézet átszervezésével járt: újabb részlegeket hoztak létre, a történelem és nyelvészet-irodalom-etnológia mellett a szociológiai-jogi részleget, részben pedig az együttműködés szorosabbá vált az oktatással, hiszen az intézet munkatársainak nagy része az egyetemen is tanított, és tanít jelenleg is. 1990-től a Társadalomtudományi Kutatóintézet függetlenítette magát az egyetemtől, és most már közvetlenül a Román Akadémiának alárendelten működik.

Kezdetben a tizenkét kutatóból tíz volt német nemzetiségű (ma a tizenhétből hét), és ha nem is hivatalosan, de az intézet egyik fő irányvonalát a szász témájú kutatások jelentették. Kezdetől fogva az intézet feladatai között szerepelt néhány nagy, reprezentatív munka folytatása vagy elvégzése, mint a szász tájszótár, az oklevéltár, a szászok történetének megírása stb. Alakuláskor még Gustav Gündisch is munkatársa volt az intézetnek, de ő végig persona non grata maradt, így végül a szász okmánytár szerkesztését intézményes támogatás hiányában magánemberként folytatta tovább. Az intézet munkatársai — elsősorban Carl Göllner — részt vettek Románia történetének marxista megírásában is, amelyből négy kötet jelent meg, valamint a román filozófia- és pszichológiatörténeti kézikönyvek szerkesztésében, kiegészítve ezeket német vonatkozású részekkel. Göllner, aki egy ideig az intézet igazgatója is volt, számos könyvet és tanulmányt jelentetett meg. Ezek egy része megrendelésre készült, és mára már teljesen elavult, más részének azonban kétségtelenül jelentős tudománynépszerűsítő szerepe volt, és van közöttük olyan, pontatlanságai ellenére is jelentős alkotás, mint a „Turcica” három kötet (Turcica. Die europäischen Türkendrucke des 16. Jahrhunderts), amelyért 1980-ban a Román Akadémia Nicolae Iorga-díját is megkapta.

Az 1970-es évek elején a legfelsőbb pártvezetéstől a magyarokhoz hasonlóan a szász kutatók is feladatuk kapták egy tanulmánykötet elkészítését, amely a román nép és az együttélő nemzetiségek testvéri kapcsolatát volt hivatott bemutatni. A *Studien zur Geschichte der mitwohnenden Nationalitäten und ihre Verbrüderung mit dem rumänischen Volk* két megjelent kötetét politikai szándékai ellenére többségében értékes tanulmányokat tartalmaz. Némelyik tanulmányból könyv is született, így pl. 1979-ben jelent meg Thomas Nägler *Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen* és Paul Niedermaier *Siebenbürgische Städte. Forschung zur*

städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert című műve. A '70-es évek végén jelent meg a romániai németek történetének első része is (*Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*. Bukarest 1979). Munkatársai között ott találjuk az idősebb generáció képviselőit is, mint Gustav Gündisch, Ludwig Binder, Maja Philippi. Annak idején az első pályadíjat a Verein is a szászok történetének megírására tűzte ki; ezt 1851-ben Georg Daniel Teutsch nyerte meg. Munkáját fia, Friedrich Teutsch folytatta, és a négy kötet hosszú ideig meghatározó volt a szász identitástudat számára. Az új vállalkozás egyik célja épp az lett volna, hogy a szászok történelmének modern feldolgozását adja az olvasók kezébe. Az első kötet, mely 1848-ig tárgyalja a szászok és svábok történetét, még Romániában jelent meg, de a másodikát (*Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*) az egyre erősödő és további torzításokkal fenyegető ideológiai nyomás következtében már Németországban adták ki 1988-ban.

A reprezentatív munkák sorába tartozott az erdélyi szász irodalomtörténet megírása is. 1975-ben vetették fel az ötletet fiatal egyetemi tanárok, szerkesztők; ezt két kerekasztal-megbeszélés követte a Karpatenrundschau szerkesztőségében 1975-ben és 1978-ban. Végül a tervet a szebeni intézet vállalta fel, és bár a szerzők nagy része máshol dolgozott, a koordinálást és a szerkesztést itt végezték. Az 1979-ben megjelent első kötet az 1848–1918 közti időszakot tárgyalja és csak az erdélyi szászokkal foglalkozik (*Die Literatur der Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*, szerk. Carl Göllner, Joachim Wittstock). A második kötet, mely a cenzúra miatt csak 1992-ben jelent meg, 1918–1944 között már egész Romániára kiterjed (*Die rumäniendeutsche Literatur in den Jahren 1918–1944*, szerk. Joachim Wittstock, Stefan Sienerth). Tulajdonképpen egyik kötet sem a szó igazi értelmében vett irodalomtörténet, hanem egyes írók és művek rövid bemutatása különböző szerzők tollából. Ez a megoldás nemcsak különböző stílusokat, hanem a színvonal egyenletlenségét is jelenti. Az első kötetre jellemzőek az ismétlések, hiszen ugyanarról a szerzőről néha több fejezetben (költészet, próza, dráma) is olvashatunk. A második kötet pozitívuma többek között, hogy míg az első kötetben az általános rész eléggé elnagyolt, a másodikban már 126 lapon kísérlük meg az összegzést. A folytatás jelenleg nagy nehézségekbe ütközik, hiszen a 19 szerzőből 10 Németországban él, és egyesek már nem foglalkoznak irodalommal.

Kevésbé jelentősek a néprajzi és szociológiai kutatások, elsősorban a szakemberhiány következtében. Az 50-es években a Brukenthal Múzeum munkatársaival közösen a néprajzosok gyűjtőutakat szerveztek a Barcaságba, a Zsil völgyébe, Szászsebes és Szászváros vidékére; az anyag a múzeum gyűjteményét gazdagította. A 70-es években Anca Gotia foglalkozott a szász néprajzosok munkásságával: tanulmányt szentelt többek között Friedrich Wilhelm Schuster, valamint Gottlieb Brandsch néprajzi munkásságának. Foglalkoztatva a bánási és erdélyi német írástudók érdeklődése is a

román folklór iránt, köztük Arthur és Albert Schott, Ludwig Vinzenz Fischer, Martin Samuel Möckesch, Josef Marlin, Johann Karl Schuller, Friedrich Wilhelm Schuster, Franz Obert, Wilhelm Schmidt, Josef Carl Hintz.

A szociológusok közül egy ideig Nadia Badrus foglalkozott szász témájú kutatásokkal. Egyik tervmunkájának témája az interetnikus kapcsolatok az erdélyi szász sajtó tükrében 1931–1944 között, elsősorban a Kirchliche Blätter, az Ostdeutsche Beobachter, a Klingsor, a Siebenbürgische Vierteljahrschrift alapján. Vizsgálta többek között a nemzetiszocializmus eszméinek behatolását és elterjedését a szász kulturális életben és az evangélikus egyházban. Szintén ő írt egy dolgozatot a társadalomtudomány 1840 és 1918 közötti szász és sváb művelőiről (Stephan Ludwig Roth, Daniel Roth, Oskar Meltzl).

A szász tájszótár készítése kezdettől fogva az intézet egyik alapvető feladata volt. Leibniz vetette föl az ötletet, hogy a német nyelvjárások, köztük a szász nyelvizsgot segítségével történelmi kérdéseket is meg lehet oldani. Az érdeklődés és a gyűjtés így korán elkezdődött; hogy csak néhány nevet említsünk: a 17. századból Johann Tröster, a 18.-ból Martin Felmer, Johann Seivert vagy Johann Binder. A 19. század első felében ezek a próbálkozások mind gyakoribbakká váltak, és lassan kialakult az a nézet, hogy ez mintegy becslésként kötelessége a szász tudományos életnek.

A szótár tulajdonképpeni története Johann Karl Schullerrel (1794–1865) kezdődött, aki 1849-ben megjelentette a *Siebenbürgisch-sächsisches Etymologien und Analogien* című munkát. 1861-től az 1840-ben alakult Verein für Siebenbürgische Landeskunde vette védőszárnyai alá a készülő szótárt. A munka folytatásával Joseph Haltrich (1822–1886) néprajzost bízták meg, majd Johann Wolffot (1844–1893), aki a szótárnak az első filológiaiilag képzett munkatársa volt, és sikerült viszonylag nagyszámú közreműködőt megnyernie, akiknek fő feladata a kézíratos és nyomtatott helyismereti anyag kicédulázása lett volna. Wolff korai halála után az egyesület vette át az anyagot, és 1896-ban létrehozta egy szótárbizottságot Adolf Schullerus (1864–1928) vezetésével, aki 35 évig végezte a rábízott feladatot. Kérdőívek, önkéntes munkatársak és helyszíni felvételek segítségével tovább bővítették a cédulakatalógust. Wolff felfogásából kiindulva felhasználták az oklevelek nyelvét is. Az általa kidolgozott részeket a néprajzi és művelődéstörténeti anyag túlsúlya jellemzi, a nyelvészeti rész, különösen a hangtani változások elsikkadnak, részben a nagyon leegyszerűsített átirás következtében. Schullerust ezekért a fogyatékokért sok kritika érte.

Az első füzetet 1908-ban adták ki Strassburgban. 1908–1926 között jelent meg az első kötet, 1911–1926 között a második, és 1929–31 között az ötödik kötet első része. 1934-ben az egyesület Fritz Holzträger (1888–1970) beszercei gimnáziumi tanárt bízta meg a munka folytatásával, aki a Szász Egyetem művelődési alapjának segítségével főállásban végezhetne tudományos munkáját. Ő összegyűjtötte az egykori munkatársaknál szétszóródott anyagot, önkéntes segítőitársakat

szervezett be, és kérdőíveket küldött szét, így kb. 400 000-re nőtt a cédulák száma. 1940-ben a Verein létrehozott Szebenben egy kutatóhelyet. Holzträger itt folytatta a G betű kidolgozását. 1945–55 között nehéz anyagi helyzetben, magánemberként is folytatta a munkát, míg 1955-ben az Akadémia akkor megalakult szebeni fiókintézete alkalmazta tudományos munkatárként.

1955-ben a berlini Német Tudományos Akadémia és a Román Népköztársaság Akadémiája között egyezményt írtak alá a szótár kiadásáról; ennek értelmében a kidolgozás és a nyomtatás a román fél, a tudományos revízió a berlini német Akadémia feladata. Néhány év múlva a német fél a lipcei Szász Tudományos Akadémiára ruházta át a szerződést. A munka kezdetben különböző nehézségek miatt (eleinte az anyag a Holzträger magánlakásán volt, módszertani nézetkülönbségek voltak a németországi fellel, nyomdai gondok stb.) nagyon elhúzódt, de 1971 és 1975 között három kötet jelent meg (G: 1971, H–J: 1972, K: 1975). Bár az L betű már 1977-ben nyomdakészen állt, a német kiadó pénzügyi nehézségekre hivatkozva visszalépett. Helyette csak 1982-ben jelentkezett a kölni Böhlau, de részben a 80-as évek kedvezőtlen politikai légköre, részben pedig különböző adminisztratív és pénzügyi nehézségek miatt az L betű csak 1993-ban jelent meg. Az évek során a régi és új munkatársak: Bernhard Capesius, Gisela Richter, Roswitha Braun, Anneliese Thudt, Sigrid Haldenwang (jelenleg a munkaközösség vezetője), Ute Maurer, Stefan Siennerth, Isolde Huber, Malvine Dengel kb. egymillió cédulát gyűjtöttek össze, felölve az erdélyi szász nyelvjárások majdnem mindegyikét. Különösen értékes az 1957–75 között végzett terepmunka; ekkor a cédulák mellett sok eredeti hangfelvételt is készítettek. Gisela Richter és Anneliese Thudt bejárták ekkor majdnem az összes szász falut, és alkalmazták a Georg Wenker által a német nyelvészeti atlasz számára kidolgozott példamondatokat. Folyt a helység- és dűlőnevek összegyűjtése, kérdőívek kitöltése, valamint mesék, legendák, elbeszélések rögzítése. A gyűjtésen, cédulázáson és a szócikkek szerkesztésén kívül a munkatársak tudományos munkát is végeztek. Bernhard Capesius egy összefoglalást szentelt a szász tájszólásoknak, és a ländler tájszólást megkísérelte matematikai módszerekkel feldolgozni. Anneliese Thudt nyugdíjasként is tovább dolgozik a nyelvföldrajz területén, megkísérelve felrajzolni a nyelvjárási-fonetikai határokat. Németországban ugyan megjelent két, kérdőívek és indirekt módszerek alapján összeállított nyelvjárási atlasz, de ezek fonetikai szempontból nem a legsikerültebbek, már Capesius is kritizálta őket. Anneliese Thudt részt vesz egy Németországban készülő szlészeti és borászati atlasz készítésében is. A többi munkatárs nagyrészt a nyelvi kölcsönhatások kérdésével foglalkozik.

Jelenleg az M–Q közötti rész kéziratban van, és folyik az R átdolgozása és kiegészítése. A következő kötet, amelyik az M betűt öleli fel, már nyomdakész és remélhetőleg jövőre meg is jelenik. A szótár egyedülálló, kitűnő forrás a néprajzosok, nyelvészek és mindazok számára, akik a nyelvi kölcsönhatások

vizsgálatával foglalkoznak. 1957-től új módszert használnak: a néprajzi és egyéb ismertető helyett rövid meghatározást és magyarázatot találunk, a példamondatok időrendi sorrendben követik egymást. A szótár célja továbbra is a lehetőség szerinti teljes szókincs felölése. Ehhez a hagyomány szerint az erdélyi német írott nyelv-vizsgálat is hozzátartozik 1850-ig, ezenkívül a mindennapi nyelv, a szlészok, közmondások, magyar és román kölcsönzások, helynevek, személynevek. Az 1850 előtti írott nyelvből vett példák segítségével rá szeretnénk világítani a szász dialektusok írott nyelvre gyakorolt hatására és az irodalmi nyelv kialakulására erdélyi szempontból. Az általában irodalmi német nyelvű címszavak után a változatok, különböző jelentések, példák állnak kronológiai sorrendben, utána az összetételek, származékszavak, etimológia következik. Az átírás most sem tökéletes, de a laikusok számára különben teljesen érthetetlen lenne. A szótár a német nyelvészet szempontjából is érdekes, mert a szász nyelvjárások sok ősi vonást megőriztek a szókincsben, a hangtanban és alaktanban, ezért felhasználják a Grimm-testvérek által megkezdett német szótár munkálatainak is. A '70-es-, '80-as években a diákok kb. 30 szakdolgozatot készítettek nyelvészeti témából, ez a szótár anyagát is gyarapította. Ma a szótár munkaközössége (jelenleg hárman dolgoznak a szótár szerkesztőségében) különböző nehézségekkel küzd: az anyag nem teljesen rendezett, a cédulázás még folyik, és — bár a szász dialektológia szempontjából az utolsó utáni órában vagyunk — a munkaerőhiány miatt le kellett mondani a terepmunkáról is.

A szebeni intézet megalapításával egy időben, 1957 júniusában jóváhagyták egy német nyelvű tudományos folyóirat indításának a tervét is. Ez 1963-ig az intézet folyóiratként szerepelt, 1964-től a Román Akadémia adja ki egy szebeni bizottság szerkesztésében. Az intézet folyóirata tulajdonképpen a nagy hagyományú szász tudományos folyóiratok nyomába kívánt lépni, mint amilyen az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, a Korrespondenzblatt vagy később a Siebenbürgische Vierteljahrsschrift voltak. Címe: Forschungen zur Volks- und Landeskunde is kissé ódon ízű, egyben azt a törekvést is kifejezi, hogy minél átfogóbb legyen a tematikája, minden honismereti témájú cikk helyet kaphasson benne. Az első szám csak némi nehézségek árán jelenhetett meg. Bár az első füzet már 1956-ban a nyomdába került, a kész példányokat betiltották, így az újraserkesztett folyóirat végül csak 1959-ben jelent meg. A beköszöntő szám szerint a lap fő célkitűzése, hogy a romániai német tudományos kutatás műhelyévé váljék, ugyanakkor minden román és más nemzetiségű kutatónak is teret kívánt nyújtani a címben jelzett témában, és nem utolsósorban a román tudományosság szócsové kívánt lenni a külföld felé. A hazai németiség története mellett fontosnak tartották a különböző nemzetiségű közti kölcsönhatások kutatását is. Később külföldi kutatóktól is közöltek, elsősorban a Németországba kívándorolt szászok által alapított Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde tagjaitól. A Forschungen-ben megjelenő tanulmányok sokszor alapjául szolgáltak a Neuer Weg-ben, a Die Woche-ben

és a Karpatenrundschauban megjelenő ismeretterjesztő cikkeknek. Kezdetben pár évig rendszertelenül jelent meg, később, 1964-től állandósult az évi két füzet. 1959-től 1982-ig Carl Göllner volt a főszerkesztő, utána Gerhard Konnerth, majd az 1989-es fordulat után az intézet igazgatója, Thomas Nägler a főszerkesztő és Joachim Wittstock a szerkesztőségi titkár.

Jelenleg az intézet részben még őrzi német jellegét. Ez elsősorban a szász tájszótár és a Forschungen szerkesztőségének köszönhető, de a munkatársak jelentős része is foglalkozik szász témájú kutatásokkal. A német nemzetiségű tudományos munkatársak közül hárman a szótár, ketten a Forschungen szerkesztőségében dolgoznak, kettő a történelmi, egy pedig a várostörténeti részlegen. A Forschungen szerkesztésén kívül Joachim Wittstock, aki a szépirodalom mellett évtizedek óta irodalomtörténettel is foglalkozik (édesapja, Erwin Wittstock munkássága, az erdélyi szász irodalom a 18–19. században, a regény kezdetei, összehasonlító irodalomtörténet), jelenleg egy gyűjteményt készít eddig kiadatlan levelekből *Siebenbürgische Briefsammlung* címmel; ez a század történetét mutatná be levelek tükrében. A történelmi részlegen Thomas Nägler szakterülete a korai középkor, de foglalkozott népvándorlás kori régészettel is, ásott néhány középkori várnál és korai szász településnél, egyik szerzője a szász mezőgazdaság történetével foglalkozó gyűjteményes munkának; jelenleg is folytatja a szászok betelepülésével kapcsolatos kutatásait. Karl Zeno Pinter, aki a 11–14. századi erdélyi fegyverek történetével és fejlődésével foglalkozik, néhány éve Szászvárosban folytat ásásokat, ahol egy 11. századból származó magyar temetőt, valamint a vár területén belül egy eddig ismeretlen rotundát ásott ki. Érdekes a szászok korai története szempontjából a a valószínűleg 12. századi sír is, ahol a halott feje alatt ugyanolyan kölap feküdt, mint amilyent Radu Popa talált Földvárban. Vasile Ciobanu a romániai németek politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetét tanulmányozza a két világháború közötti időszakban. Vizsgálja a két világháború közötti nemzetiségi kérdést is, hogy a különböző pártok programjában hogyan jelenik meg a kisebbségi kérdés stb. Paul Niedermaier több mint két évtizede az erdélyi városok középkori történetével foglalkozik: településtörténettel, városépítészettel, az utcahálózat, területkihasználás kérdéseivel, az eredeti alaprajzok rekonstrukciójával, a különböző várostípusok közötti különbségekkel, a kézműves- és a bányásztelepülésekkel. Megjelenés előtt áll egy átfogó munkája a középkori erdélyi városfejlekedésről. Miután néhány éve már tagja volt a nemzetközi várostörténeti bizottságnak, 1991-ben megszervezte a romániai várostörténeti bizottságot, majd 1993-tól egy kis várostörténeti kutatócsoportot hozott létre a szebeni intézet keretén belül, és elindított két nagyobb vállalkozást: Románia várostörténeti atlaszának és bibliográfiájának összeállítását. A csoport havonta szétküldi a bizottság tagjainak hírlevelét, és szintén az intézet gondoskodik a várostörténeti bizottság újonnan indult folyóirata, a *Historia Urbana* megjelenéséről is.

Mára gyakorlatilag az intézet maradt az egyetlen hely Szebenben, ahol intézményes keretek között folynak szász témájú kutatások. Az egyetem germanisztikai tanszékén a kivándorlás miatt alig beszélhetünk ilyenszerű munkáról. A történelmi tanszéken van egy fiatal tanárség, Szegeci Edit, aki a szász történetírás történetével, szász egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozik. A Brukenthal Múzeumnak jobbára csak a múltja szász, a levéltárnak pedig Gustav Gündisch volt az utolsó szász vezetője. Ma már Nagyszebenben német nemzetiségű levéltáros sincs, bár néhányan foglalkoznak a szász levéltári anyag feldolgozásával.

Az 1989-es fordulat óta az intézet közvetlenül a Román Akadémia fennhatósága alá tartozik, és munkássága sokrétűbbé vált. A már említett folyóiratok, a Forschungen és a *Historia Urbana* mellett az intézet munkatársai szerkesztik a *Studii și comunicări* című néprajzi-etnológiai tárgyú sorozatot, és megjelenés előtt áll az intézet évkönyvének első száma is. A megváltozott politikai légkörben a németországi kapcsolatok is megélénkültek.

1990 májusában a romániai Német Demokrata Fórum, a gundelsheimi székhelyű Arbeitskreis és a szebeni intézet közösen rendezett konferenciát erdélyi honismereti témákról. Thomas Nägler három nyelven köszöntötte a vendégeket, hogy emlékeztessen a Verein közös erdélyi művelődési eszményére. 1977 augusztusában már tartották itt az 1962-ben alakult Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 15. ülésszakát „Erdély szerepe a török elleni védelemben” témával, olyan neves résztvevőkkel, mint Harald Zimmermann, Ernst Wagner, Hainz Stoob, Otto Mittelstraß. A '90-es ülésszakon vetette fel Paul Niedermaier a szász művelődési javak felmérésének ötletét. Előadásában rámutatott, hogy a szászok kivándorlása miatt anyagi és szellemi hagyatékuik megőrzése bizonytalan, ezért sürgősen számba kellene venni és elkészíteni a megfelelő dokumentációt. Okfejtését kezdvőzően fogadták, és a Németországba kivándorolt szászok szervezetei a német belügyminisztérium anyagi segítségével felkarolták az ötletet. A kivándorolt szászok gundelsheimi tudományos központjában egy hatalmas adatbázist építenek ki, amelyben szerepel minden egykor szászok által lakott település: történelmi, gazdasági, statisztikai adatok, térképek, fényképek stb. A helyszíni felméréseket (nemcsak minden műemlékről, hanem minden házról, parasztpórtáról is fénykép és leírás készül) a bukaresti műemlékvédelmi hivatal és a kolozsvári régészeti és művészettörténeti intézet munkatársai végzik. A munkából a szebeni intézet sajnálatos módon — különböző nehézségek, elsősorban a megfelelő képzettségű szakemberek hiánya miatt — kimaradt, de néhány kutató részt vesz a helységek adatlapjainak összeállításában. Az Arbeitskreis és más szervezetek anyagi segítséget is nyújtottak, és részben ennek köszönhetően az intézet, miután 1990-ben új székházba költözött, ma az ország egyik legjobban felszerelt intézete közé tartozik. A néhány ezer kötetes kézikönyvtár is jelentősen gyarapodott az elsősorban történelmi és nyelvészeti vonatkozású németországi könyvadományok és folyóiratok által. Nem ennyire

biztató azonban a jövő, hiszen a szászok kivándorlása nyomán a szakemberek utánpótlására gyakorlatilag nem lehet számítani, és ez különösen a szótár esetében jelent problémát, de a Forschungen is egyre inkább egy németre fordított román tudományos folyóirattá válik. A

szász népcsoport (ön)felszámolása következtében a mintegy 800 éves múltjuk további feltárása valószínűleg a román és magyar kutatókra vár.

Pál Judit

Középkori magyar levelek

Középkori leveleink (1541-ig). Szerkesztette Hegedüs Attila és Papp Lajos. (Régi Magyar Levéltár I.) Bp. 1991. 774 lap.

A recenszens többszörös örömmel fog hozzá a forráskiadvány ismertetéséhez. Köszönti elsőnek a magyar forráskiadványok sorában egy új — a hírnemű kötet bizonyossága szerint a tudományosság igényével szerkesztett — sorozat megjelenését: a Régi Magyar Levéltár (RML), de köszönti egyúttal azt is, hogy ezt a kötetet egyetemi segédkönyvnek is szánták.

Az utóbbi években örömdetes meg-, illetve újraindultak forráskiadványaink, mint az időrendi teljes oklevéltárak sorából: a Győrffy György szerkesztette *Diplomata Hungariae antiquissima*, az ugyancsak időrendi korszerű regesztagyűjteményekből a Szentpétery Imre által megindított és Borsa Iván által tető alá hozott *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, a Málusz Elemér kezdeményezte, majd Engel Pál és jelenleg Borsa Iván által folytatott *Zsigmondkori oklevéltár* kötete, a Kristó Gyula szerkesztésében megjelent *Anjou-kori oklevéltár* kötetei, vagy az egy-egy forráscsoport adatait maradéktalanul feltáró regesztakiadványok: ide tartoznak a Jakó Zsigmond által közölt *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* és a Magyar Országos Levéltár II. *Forráskiadványok* sorozatában a legutóbb megjelent, Ila Bálint kézírata alapján Borsa Iván szerkesztette *Az Abaffy család levéltára*, *A Dancs család levéltára*, *A Hannay család levéltára* című kötet, valamint a sorozat itt nem említett előbbi hasonló kötetei is. Gyarapodtak a tematikai jellegű forráskiadványok is, ilyenek például a Fekete Nagy Antal, Kenéz Győző, Solymosi László és Érszegi Géza munkája eredményeként napvilágot látott *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, a Varga Endre által egybegyűjtött *Úrszék, XVI–XVII. századi perszövegek*, a Benda Kálmán szerkesztésében megjelent *Moldvai csángó-magyar okmánytár*, a Schram Ferenc szerkesztette *Magyarországi boszorkányperek* és végül a mi sajátos körülményeink között a Pataki József és Demény Lajos gondozásában napvilágot látott *Szekely oklevéltár* új kötetei. Mindezek reményt nyújtanak arra, hogy a magyar középkor módszeresen feltárt és teljes, megfelelő apparátussal kiadott forrásbázisa előbb-utóbb biztos alapot szolgáltasson a további kutatásokra.

Bármilyen reményt keltő is azonban a magyar középkor levéltári forrásanyagának a feltárása, még az évszázadok haladtával rohamosan fokozódó anyagmennyiség által megkövetelt regesztakiadványok folyamatos megjelenítése esetén is nagyon távolinak tűnik az az idő, amikor sor kerül azokra a kiadványokra, amelyek időrendi teljes anyagában, a latin, a német vagy más nyelvű szövegeket rögzítő levéltári anyag mellett

helyet kapnának a magyar nyelvűek is. Ezért tartjuk örömdetesnek és fontosnak, hogy nyelvtörténészeink ebbe az irányba tették meg bátor és nem kevés fáradságot igénylő lépésüket. Kétségtelen, a kiadott kötet nemcsak az 1541-ig keletkezett magyar nyelvű levéltári anyag rendszeres és a lehetőségek szerint teljes feltárását valósította meg, hanem ennél többet. Azáltal, hogy egyúttal egyetemi segédkönyv is, és a kiadott szövegeket leghitelesebb rögzítésükben: fénymásolatban közli, új úton jár. Vitathatatlan, hogy a kiadvány elsődlegesen nyelvtörténeti és írástörténeti forrásmunka, ám még ha nem is teljes időrendi vagy tematikai egységben, de történeti forrás is. Ez utóbbi éppen az említett körülmények miatt: a XVI. század anyagának módszeres feltárása még a jövő feladata, ezért jelent, hiányai ellenére, hézagpótlást a kötet. Nyelvtörténeti forráskénti méltatását a nyelvtörténészek hivatottabban és jobban elvégezhetik a recenszensnél, mi azonban a magyar írástörténeti forrást és ennek oktatását szolgáló segédesszöveget is köszöntjük a kötetben. Itt nem vitatjuk, hogy van-e külön magyar paleográfia, vagy latin írásjelei miatt azt a késői latin paleográfián belül kell tárgyalnunk. Ezt az elméleti kérdést nálunk a gyakorlat döntötte el: mi itt végre ismét eljutottunk oda, hogy mind az egyetemen, mind a levéltári főiskolán a magyar paleográfia hozzátartozik a tananyaghoz. Az is természetes, hogy más feladatot jelent a magyar anyanyelvűek számára a régi magyar írás olvasásának és megértésének elsajátítása, és mást a nem magyarok számára. Ez utóbbi esetben más hangsúlyt kap a latin írásjelekből képzett magyar betűk elsajátítása, a terminológiái és egyéb sajátosságoké. Éppen ezért a régi magyar írással kapcsolatos tudnivalók itt már csak a korszerű írástörténeten belül oktathatók, amelyben a klasszikus paleográfiai tudnivalók az iratképző szervre vonatkozó, az összehasonlító oklevél- és irattani, valamint a terminológiai ismeretekkel együtt adhatók át. Ezért jelent nálunk forrásértékén túl jó írástörténeti segédletet ez a levéltári anyag szövegét és fényképét közlő kötet, amely valóságos paleográfiai albumként is használható. A kolozsvári egyetemen még vannak paleográfiai táblák a Jakó Zsigmond által gondosan összeállított fényképtábla-sorozatból, amelynek példányain egykor a régi magyar szövegek olvasását oktatta, de ezek egyedi példányok. Az ismertetett kötet viszont 1541-ig olyan teljesnek tekinthető anyagot kínál sokszorosításban, ami felbecsülhetetlen, és reméljük, hogy az RML következő kötetei bővítik ezt az oktatásra is használható anyagot. A kiadott szövegek fénymásolatai meg az itteni táblák pedig megalapozzák azt a tervet, hogy készüljön el végre

a nálunk annyira hiányolt magyar szövegű paleográfiai album. Segédkönyvként azonban kötetünknek más fontos feladata is lehet: az, hogy a középiskolai tanárok kezében a magyar írástörténet terén szolgálja mind a magyar nyelv és irodalom, mind a történelem oktatását. Minden román történelemkönyvben megfelelő kisérső szöveggel közlik az első román nyelvű levelet, amit 1521-ben a címpulungi Neacsu irt kirill betűkkel Johann Benker brassói bíróhoz. Érdemes lenne felmérni, hány magyar diák tud Várday Aladár 1479 és 1490 között Várday Miklóshoz írt magyar nyelvű leveléről, vagy térségünkben hányan tudnak az első magyar nyelvű oklevél: ródi Cseh István 1507-beli végrendeletének fogalmazványáról?

És itt kiemelném a kiadvány jelentőségét az erdélyi irattan szempontjából is. Ezekben a magyarul fogalmazott levelekben a kutató követheti azt a folyamatot, amely átvezet a sajátos erdélyi fejlődés XVI. század utolsó negyedében bekövetkezett eredményéhez: az erdélyi magyar nyelvű hivatalos iratformákhoz, elsősorban pedig a decretumnak, mandatumnak, commissiónak megfelelő magyar nyelvű fejedelmi parancsolatokhoz.

A kötet összeállítását nagyszabású előmunkálatok előzték meg. Ezekben jeles szakemberek vettek részt: E. Abaffy Erzsébet, Bak Borbála, Draskóczy István, Érszegi Géza, É. Sin Ágota, Filep Katalin, Gericsné Ladányi Erzsébet, W. Schiller Judit, akik, akárcsak a munkálatokat irányító Benkő Loránd és a két lektor: Barta Gábor és Szakály Ferenc szintén részesei a jelentős kötet megjelentetésének.

A kiadvány 244 szöveget közöl, túlnyomóan fényképmásolat kíséretében (ezek az eredetiben megtalálhatók az Országos Levéltárban filmen, fényképen őrzött iratokról készültek), a Függelékben pedig 60 tételben olyan iratok tartalmi kivonatát adja, amelyeket mint 1541 előttiakat már közöltek, de keltetésük téves vagy nem igazolható, illetve mint 1541 előtti iratot említettek meg, de a szöveg idézése nélkül.

Az iratok teljes és fénymásolatok közlése a *Törzsayagban* kapott helyet a következő tagolásban: *Sorszám; Keltetés; Cim; Fejregeztá; Lelőhely; Anyagi leírás; Bevezető magyarázatok; Közlések; Szövegátírat; Cimzés; Jegyzetek; Hasonmások*. Ezt követi az említett *Függelék*, majd az egész anyag időrendi, név- és szótutatója.

Az utóbbi időkben megjelent, említett forráskiadványok közül nagyobb számú XVI. századi magyar szöveget csupán az *Úriszék* és a *Szekely oklevéltár* közölt. Főleg ezek összehasonlítása, de a szövegközlés átírási szempontjait és apparátusát illetően már egységes latin forráskiadványokat is vizsgálva úgy véljük, hogy nem hallgathatjuk el véleményünket és kérdéseinket, amelyek nem mind a recenzált kötetre vonatkoznak, de ennek ismertetése adott alkalmat elmondásukra.

Természetesnek véljük, hogy az írásos források minden esetben többértékű adatokat tartalmaznak és használhatóságuk nem korlátozható kizárólag egy tudományra. Egyetemességük azonban nem zár ki bizonyos — figyelmen kívül nem hagyható — sajátosságot sem, ám nagyon szükséges lenne, hogy az

egy-egy tudományágak eredményeinek, igényeinek és a forrástípusok sajátosságainak figyelembevételével a forrásközlések lehetőleg egységes szempontok szerint történjenek. Az egyébként kiváló kötet kapcsán szeretnénk rámutatni az egységes, közös nevezőre hozott szempontok szükségességére.

Közsímet az a terminológiai egység megteremtésére nemzetközileg is érvényesülő törekvés, illetve az az igény, hogy egy nyelv szóhasználatában egy-egy kifejezés — adott korszakra vonatkoztatva is — jól körülhatárolt fogalomnak feleljen meg. A terminológiai egység mellőzése nemegyszer kifejezésbeli pontatlanságokhoz is vezethet. Kötetünk esetében ezt a *levél* szó használatával kapcsolatban érzem. A régi magyarságban a *levél* egyaránt jelentett oklevelet, iratot és a mai szóhasználat szerint is levélként ismert misszist. A kötet címében használt „középkori leveleink” ezek szerint megfelelő lenne az iratféleségek szempontjából, mert a kötet a középkori oklevelek/iratok/misszisek minden magyar nyelvű fajtáját közli, de a cím mostani formájában megtévesztő. Ugyanis a leveleink fogalmába — nézetem szerint — beletartozik minden magyar iratképző bármilyen nyelven megfogalmazott és leírt oklevele/irata/misszise. Következésképpen a „középkori leveleink” fogalma vonatkozik például az akkor latinul író magyar iratképzők/kancelláriák latin kiadványaira is éppúgy, mint ugyanazon iratképzők/kancelláriák későbbi magyar nyelvű leveleire is. Ezért tartanám pontosabbnak a címet, ha a „leveleink” kifejezést „magyar/magyar nyelvű leveleink”-re kiegészítve használták volna.

Ugyancsak a *levél* fogalmával kapcsolatos a választási szempont is. A *levél*=oklevél/irat/misszist minden esetben egység. Természetesen nyelvi meghatározását illetően vannak határesetek, amikor nem egyszerű eldönteni, hogy egy-egy levél magyar, latin vagy magyar és latin levél-e. De azt hiszem, egy nem magyar nyelvű szövegbe ékeltek egy mondatnyi szövegrész/szövegrészmélt (ha csak nem levéltörődék) nem igényelheti a levél elnevezést, ezért indokolatlan a kötetbe foglalása. A kötet így a levélnél többet is nyújt, mint amire a címe kötelezné, de nem hiszem, hogy ezt a többet sikerült kimerítően összegyűjtenie. Gondolok itt a XVI. század húszas-harmincas éveinek nagyszámú latin vagy más nyelvű kiadatlan okleveleinek/iratainak/missziseinek eddig ilyen szempontból módszeresen át nem nézett anyagára és e magyar szövegek feltárását igénylő átfogó munkára. Ezért talán jobb lett volna, ha ezeket az idegen nyelvű környezetbe beékelte magyar nyelvű szövegrészeket széles körű gyűjtés eredményeként, de a teljesség igényével külön adnák ki.

Más kérdéseket vet fel a feltárt iratok szövegének közlése. A latin nyelvű szövegek esetén ezt már egységesen megoldottnak mondhatjuk, de ha csak az utóbbi években megjelent *Úriszék* és a *Szekely oklevéltár* kötetének magyar nyelvű anyagát vetjük össze az ismertetett kötet szövegközléseivel, bizonyos eltérések nyilvánvalók. Elfogadjuk a kötet bevezetőjének azt az érvelését, hogy tekintettel a mellékelt fénymásolatokra, az egyszerűbb szövegközlés indokolt. Ám még ha nem is e kötet viszonylatában

(mert még hosszú ideig a fénymásolat nélküli közlésekre kell szorítkoznunk), elkerülhetetlen a Magyar Tudományos Akadémia középkori latin források közlésére kiadott szabályaihoz hasonlóan (melléklet a Századok 1920. évi folyamához, 22–24. l.), valamennyi érdekelt tudományág közreműködésével egy a magyar nyelvű forrásokat illető egységes, zsinórmértékű szolgáló szabályzat kidolgozása és közreadása. Valamennyi esetre úgysem lehet szabályokat megállapítani — hiszen akik a leveleket írták, a szabályok nem-ismeretében teljesen egyéni megoldásokkal éltek —, de egy egységes útmutatás nélkülözhetetlen, főleg azok számára, akik a nagyobb kutatóközpontokon kívül, gyakran egymagukra utalva szeretnének magyar nyelvű forrásokat jól közölni. Nekik nem áll módjukban, hogy kötetünkhöz hasonlóan jól indokolt bevezetőben részletesen ismertessék eljárásukat. Ugyancsak nélkülözhetetlen lenne egy ilyen szabályzat a kiadóknak, szerkesztőknek is. Ennek a szabályzatnak ki kellene térnie a közlés valamennyi részletére, beleértve a kísérő apparátust is. Ez már csak azért is elkerülhetetlen, mert például kötetünk igényell és pontossággal készített tudományos apparátusában nem sikerült rájönnöm arra, mi indokolta a szokásos eljárás szerinti regesztát a keltezésen kívül címre és fejregesztára tagolni, illetve a bevezető magyarázatokba olyan elemeket is bevenni, amelyeknek egy jó regesztában lenne a helyük.

Összeolvasási próbák alapján a másolások jó minőségéről és a kísérő magyarázatok és jegyzetek tudományos szakszerűségéről, valamint a kötet igényes színvonaláról is meggyőződünk.

Természetesen érdeklődésünket elsőnek a kötet anyagában felbukkanó kolozsvári adat keltette fel. Ezzel kapcsolatban egy valószínűleg sajtóhibából eredő elírásra hívnánk fel a figyelmet: az oklevél régi jelzete: *fasc. V. no. 10, 11* és nem *fasc. 5*, új jelzete pedig: *Privilegia 475 sz.* (A régi jelzet első V tagját a városi levéltár a XVIII. század utolsó negyedében rendező Páll Sámuel jelölte ki a fasciculusnak, mert ő az okleveleket tematikailag akarta csoportosítani és az idézett oklevelet a V=vinum címszóhoz helyezte el. Az egyik főbenjáró vádpont Szabó Ambrus ellen ugyanis az volt, hogy idegen bornak a városba történt behozatalával megsértette a város kiváltságait és törvényeit, ami pedig akkor súlyosabb bűncselekmény volt a sikkasztásnál.) A 3. sz. jegyzetet pedig kiegészíteném azzal, hogy 1513-ban Szabó Ambrusné már önévként szerepel a férje elleni vágyonlelkőzés ügyében.

Értékes, szép kötettel gyarapodott forráskiadványaink/segédkönyveink sora. A fáradságos és gondos munka, valamint az eredmény előtt a recenzensnek nem marad más tennivalója, mint hogy kevesebb tekintéllyel ugyan, mint néhai Szontagh Gusztáv, és kalap hiányában, meghajtsa a fejét a mű előtt.

Kiss András

Két újabb erdélyi iskolatörténeti forráskiadvány

1. Szatmári diákok 1610–1852. Közreadja Bura László. (*Fontes Rerum Scholasticarum V.*) Szeged 1994. 352 lap.
2. A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Bevezetéssel közléstesi Tonk Sándor. (*Fontes Rerum Scholasticarum VI.*) Szeged 1994. 480 lap.

Folyóiratunk ez évi 1–2. számában közzétett recenzióban (*Adósságtörlesztés kétszáz év múltán*) kifejeztem azt a reményemet, hogy a *Fontes Rerum Scholasticarum* eddigi négy kötetét mihamarabb továbbiak fogják követni. Ez a reményem — mindnyajunk öröme — a vártnál jóval hamarabb teljesedésbe ment, mert megjelent a sorozat V. és VI. kötete is.

A szatmári kötet előszavában a sorozat fardhatatlan szerkesztője, Keszérű Bálint leszögezi, hogy a külföldi egyetemjárás feltárása mellett régi terv a hazai iskolázás gazdag dokumentumanyagának kiadása; a szatmári református kollégium anyakönyveivel s a katolikus gimnázium és liceum névsoraival „most egy erdélyi blokk következik. Kész kötetek sora vár kiadásra”. Ugyanő szól a kiadványok koncepciójáról, többek között arról, hogy a sorozat ezutáni kötetének közreadói egy-egy iskola teljes történetét nyújtják majd az érdeklődőknek.

A szerkesztő előszavából nem hiányzik a nehézségek feltárása sem. Ezek között egyik legjelentősebb a beiratkozott azonos nevű diákok esetében a bizonytalanságok eloszlása.

1. A szatmári református kollégium kialakulása az 1610-es évhöz kötődik: ekkor kezdik vezetni a matrikulákat. Továbbá arra is van adat, hogy ez az év

jelöli a korábbi schola középfokú iskolává emelését: „Anno 1610 Schola haec in celebrem gymnasii formam mutata est” (3). És nem utolsósorban ettől az évtől ismerjük a tanárok nevét is; ezek jórészt a közeli Debrecenből jöttek.

Bura László elismerésre méltó rendszerességgel követi nyomon az iskola ama változásait, amelyek a mindenkor hatalom intézkedéseit tükrözték; például 1754-ben a Helytartótanács kényszerű iskolává fokozta le, majd 1788-ban — napjaink számára is példaadó módon — a tantestület buzgólkodására újra visszaállt a régi négyosztályos forma.

A gazdag forrásanyag tüzetes bemutatása után következnek a névsorok; a régi matrikula-kódex az 1610 és 1747 közötti névsorokat ismerteti (9–103), az újabb anyakönyv az 1820 és 1852 közti esztendőket öleli fel (104–135). Ezeket egészítik ki az időszakos névsorok az 1610 és 1738 közé eső szakaszból (136–145). A református iskolára vonatkozó eddigi adatokat lezárja az összesített, betűrendes diáknévsor, ahol — a hatalmas adatanyag miatt érthetően — Bura László nem tesz kísérletet az azonosításra (arra, hogy — a sok száz közül egyetlen példát ragadjunk ki — az 1667. és az 1701. sorszámot viselő Almási Ferenc egy és ugyanazon diák, vagy két különböző személy).

Lapozgatva a névsorban, szembeötönik a sok olyan családnév, mely minden bizonnyal a származást (szülőhelyet) jelenti; legtöbb közöttük a Szatmári (zatmari), de szép számban fordul elő a Szilágyi, Németi, Károlyi, Csengeri, Beregszászi név is. A családnévek közt egyébként leggyakoribb a Nagy és a Szabó. Külön fellapoztuk a Kölcsényeket — s már 1612-től itt találjuk őket. Himnuszunk szerzőjéről természetesen tudjuk, hogy Debrecenben tanult.

A kötet második fele a katolikus iskolák dokumentumait tartalmazza. Az 1630-as évek végétől az 1780-as évek derekáig Szatmáron jezsuita, majd pálos szerzetesek tanítottak. Az első gimnázium keletkezése az ellenreformációhoz fűződik: a Habsburgok uralma alá tartozó részekben Pázmány Péter számos gimnáziumot alapított, ahova a jezsuiták igényessége nagyon sok másvallásút is vonzott — itt nem kellett a kisebb diákok oktatását a nagyobbakra bízni. Bura László azonban arra is rámutat, hogy az erdélyi fejedelem által is támogatott református kollégium „őriási előnyt élvezett, s ezért folyamatosabb, gazdagabb életet élt, mint a szervezetileg is sokszor és sokféleképpen változó jezsuita, pálos, majd püspöki egyházmegyei katolikus kezdemények” (199).

A jezsuita korszaknak a Magyar Országos Levéltárban fellelhető, egy kivétellel latin nyelvű iratai (200–213) után itt is a diáknévsorok következnek. Először a gimnáziumi diáknévsorokat olvashatjuk az 1814 és 1843 közé eső periódusból (214–245); ezután következik a püspöki liceum tanulójának névsora az 1804 és 1851 közötti időből (246–318), hogy — mint a református kollégium esetében — a végén itt is kapjunk egy összesített betűrendes diáknévsort. A kettő közül a második névsorban feltűnik a magyar, német és rutén nemzetiségűek mellett a románok aránylag nagy száma; a nemzetiséget az anyakönyv is jelzi, például Kardos Stephanus, 20 (éves), g(raeco) c(atholicus), Valachus (58. sz.); Papp Ioannes senior, 22, gc, Valachus (64); Szász Iosephus, 19, Valachus (113); Tomutza Demetrius, 17, gc, Valachus (115); Márián Gabriel, 21, gc, Valachus (131); Fábián Theodorus, 19, gc, Valachus (243); Dragus Ioannes, 20, gc, Valachus stb. Az összesített névsorban leggyakrabban a Papp név fordul elő, viselőjük egy része román.

2. A marosvásárhelyi iskolázás kezdetei a középkorra nyúlnak vissza; bizonyára az 1316-ban már meglevő ferences kolostor is tartott fenn rendi iskolát, 1495-ben pedig oklevél említi Gernyeszegi Istvánt, aki külföldön szerzett lelkészi képesítést. A reformáció győzelme után már 1557-ben a rendek református iskolák létesítéséről hoznak határozatot. Az iskola első ismert tanára, Tordai

Ádám Wittenbergben tanult, róla 1569-ből van adatunk. Rajta kívül más ismert tanárok a XVI. századból Csókás Péter, Baranyai Decsi János. A következő századi tanárok egy része Apáczai-tanítvány: Uzoni Sz. Balázs, Abafáji P. András, Fogarasi Mátyás és mások.

Tonk Sándor a tőle megszokott alaposággal ismerteti a kollégium tanrendjének, tanítási módjának változásait. A XIX. század derekáig érvényes, legutoljára kialakult rendszer szerint a kollégiumnak volt két elemi osztálya, amelyeket hat gimnáziumi osztály követett; aki ezeket elvégezte, felsőbb tanulmányokhoz kezdhette a filozófia, jog vagy a teológia területén. A *diáklétszám alakulása és a diákok származás szerinti megoszlása* című alfejezetből többek között azt is megtudjuk, hogy honnan kapta diákjait a kollégium. 1716 előtt legtöbbször Háromszékről jöttek, őket követik a marosszékiek és — meglepő módon — a szász földről érkezettek. Viszont a XVIII. század második felében az iskola vonzereje csökkent, a többség már Marosszék, Kolozs, Torda és Küküllő vármegye településeiről jött.

Figyelemre méltó az is, hogy a városi polgárság, mely kezdetben hadakozott a kollégiummal, utóbb, amikor felismerte az oktatás jelentőségét, mind nagyobb számban iratta be fiait a kollégiumba. S az is fontos, hogy a diáknévsorokban mindegyre fel-felbukkanak az előkelő Teleki, Toldalagi, Kemény családok fiai, akik közül nem egy később a kollégium mecénásává vált.

Talán nem árt, ha az összesített névsorból (*Diáknévmutató*) kiemelünk néhány gyakori nevet: Ajtai, Balog, Barabás, Barta, Benkő, Bethlen, Biró, Csermátoni, Dösa, Farkas, Filep, Fogarasi, Gál, Gidófalvi, Horvát, Kacsó, Kibédi, Kis, Kovásznai, Kovács, Nagy (ez a legnépesebb), Nemes, Papp, Simon, Szabó, Szász, Székely, Szilágyi, Tóth, Vajai, Zágoni.

A *Diáknévmutatót* követi a *Helynévmutató*, majd jön a *Függelék* és annak névmutatója. A *Függelék* iratokat közül a kollégium életéből. Ilyenek az iskola XVI. századi — latinul írt — törvényei. Ezekből magyarra fordítva idézzük a büntetéseket megállapító I. fejezetet: „A törvény és illem ellenére az éjszakát az iskolán kívül töltők fosztassanak meg első esetben 25 dénártól, azután 50-től; akik harmadszor is erre vetemednek, vettessenek ki ebből a közösségből, hacsak a Rektor nem akar méltányos engedékenységgel élni, ismervé és belátva a hely tisztességét, az alkalmat és szükségét, amelyek valakit ezt elkövetni késztettek.” Vagy a II. rövid fejezet: „A kórusból ünnep előtti napon hiányzók 3, ünnepnapon 5 dénártól fosztassanak meg.”

Szabó György

Bethlen János összes művei magyarul

Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. A mutatókat összeállította Jankovics József és Nyerges Judit. Balassi Kiadó, Bp. 1993. 672 lap.

A fenti címen jelent meg szép kiadásban, magyar fordításban, Bethlen János eredeti vagy neki tulajdonított műveket tartalmazó kötete, mely Erdély történetének egyik viharos, mintegy negyven évet, nyolc

fejedeleme uralkodását átfogó, 1629-től 1673-ig terjedő időszakát tárgyalja.

Bethlen János 1613-ban Kisbún községben, a Bethlen család bethleni ágából született. Apja Bethlen

Farkas, anyja a későbbi fejedelem féltestvére, Kemény Anna volt; ez férje korai halála után Macskási Ferenc udvari kapitányhoz ment férjhez. Amint életrajzírója megjegyzi, a hétéves fiúnak e családi változás „lelki megrázkódtatást” jelentett, ugyanis mostohaapja hitét követve unitáriusból reformátussá lett. Tanulmányait otthon és a gyulafehérvári Collegium Academicumban végezte a pedagógiai érzékkel és alapos tudományos felkészültséggel rendelkező Keresztúri Pál irányítása alatt. A kor szokásától eltérően külföldön nem tanult; mostohaapja mulasztásának rója fel, „hogy sohasem üdvözölhette a műzsákait Erdély határain túl”.

Ennek ellenére életének felét — a 64-ből 32 évet — a politikai élet mezején magas állásokban töltötte el: I. Rákóczi György uralkodása alatt a fejedelmi tábla elnöke, majd Torda, Küküllő és Fehér megye főispánja, Udvarhely „székely szék” főkapitánya volt. 1653-ban a fejedelem Lengyelország királyához küldte fontos tárgyalásokra, hogy a török–tatár hadak ellen segítséget kérjen. Ezután részt vett a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratban (1657); ennek folyamán a behódolt Krakkó parancsnoka lett. Az erdélyi hadak nagy része fogságba esett és elpusztult. Neki ugyan egy kisebb csapat élén sikerült hazatérnie, de csakhamar az a vád merült fel ellene, hogy mivel visszatartotta a török szultán levélhordóját s vele a szultán hadjáratát tiltó levelét, ő volt előidézője az óriási vereségnek. Ez a gyanú nyilvánvalóan a fejedelem és a közötté kialakult jó viszony és barátság megromlásához vezetett. II. Rákóczi György halála után az egymást felváltó fejedelmek (Rhédei, Barscai, Kemény) támogatójaként a „német párt” hatalmi törekvéseivel rokonszenvezett. Kemény János bukása után, korábbi ingadozó magatartása ellenére, Apafi — bár nem tartozott a fejedelem belső köréhez — az erdélyi kancellária élére állította (1662. március 2.). A szüntelenül kuszáldó és egyre bonyolultabbá váló erdélyi helyzetben Bethlen János mindinkább a hatalom periferiájára sodródott, míg a fejedelem a politikai életből a keresdi kastélyába száműzte, ahol 1678 februárjában vízkórsgban halt meg.

A fordító és munkatársai helyesen jártak el, amikor figyelemüket Bethlen János valamennyi művére kiterjesztették. Ezek közül a legfontosabb „Az erdélyi történelem négy könyve”, a *Rerum Transylvanicarum libri quatuor*. Ez 1629-től egészen 1663-ig tárgyalja az eseményeket, és először Szebenben jelent meg 1663-ban. Cserei János, majd Benkő József e munka alapján tekintette Bethlen Jánost „Erdély Tacitusának”. Amint azt Apafihoz írt ajánlásában állítja, művét Bethlen „a fejedelem parancsából írta meg” és „vélt olyan terhet vállára, amely elbirhatatlan számára”, azt ti., hogy tárja Európa elé Erdély „nyomorgatásait”. Vagyis könyvét elsősorban a keresztény világ, a nyugati szomszédok tájékoztatására írta. Valóban — amint Jankovics József, az utószó írója megjegyzi — „iránymű ez, amely propagandisztikus céllal készült”, vagyis „a valódi történeti tények feltárásával igazolni igyekszik, hogy Apafi fejedelem a kényszer hatása alatt helyesen járt el a trón elfogadásával, illetve későbbi törökös politikájával”. Az ajánlásokban ugyanakkor Bethlen azt is kifejti, hogy azért akarja Erdély történetét „a keresztény világ elé

tárni”, hogy „eltávolítsa a népek tudatából a szóbeszédet, amely ritkán vagy sohasem szokott a valóságnak megfelelően terjedni körükben”. Az olvasóhoz írott előszavában vallomást tesz történetírói feladatáról: ez nem lehet más, mint az igazság szolgálata és annak bizonyítása, hogy Erdély a nyugati szomszédok védőfala, s esetleges pusztulása „a környező nemzetek romlását hozná magával”.

Itt tollunkra kívánczik egy megjegyzés: az ajánlások és az első könyv bevezetője bizonyosan ihlette az unokaöcs, Bethlen Farkas bevezetőit, azt állítva, hogy alig volt lehetősége köszönteni a műzsákait, mert az iskolai oktatásait csak a hazai földön tudott belekóstolni, s ez az oka, hogy könyve nincs kirakva a szónokok jeles mondásaival és címaival.

A négy könyv közül az első a Bethlen Gábor uralkodása utáni erdélyi helyzetet, Brandenburgi Katalin, Bethlen István, majd I. Rákóczi György korát ismerteti. A második az új uralkodó, II. Rákóczi György politikáját s ebben a román fejedelemségekkel fenntartott kapcsolatait, a szerencsétlen lengyelországi hadjáratot, a tatárok és szövetségeseik erdélyi támadását és pusztításait, valamint a trónharcolat mutatja be. A harmadik a II. Rákóczi György halála előtti és az azt követő eseményeket, Rhédei, Barscai és Kemény rövid uralkodását, továbbá Várad ostromát ismerteti; ennek során megragadó és valós leírást közöl e fontos várról, majd Apafi uralkodásának első éveiről. Végül a negyedik a török és a római császár, azaz Bécs békétárgyalásait, ezek meghiúsulását, Erdély kegyetlen kifosztását tárgyalja.

Bethlen János második műve „Az erdélyi események története 1663-tól 1673-ig”, azaz a *Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662 [1663] — ad a. 1673*. Ebben a szerző az első művében előadott eseményeket folytatja, anélkül azonban, hogy azokat fejezetekre osztaná. Ezzel szemben többet idéz forrásaiból (missiles, rendeletek, kancelláriai iratok stb.), szinte tobzódik bennük, amit egy sebtében összeállított statisztika is igazol: az első 20 lap szövegében több mint 9 lapnyi szöveg forrásaiból való átvétel. Bethlen hangvétele ebben a művében személyesebb, ezért a kutatás joggal emlékiratnak tekinti. Sokáig ismeretlenül lappangott; Cserei hallott ugyan róla, de nem ismerte. Először Benkő József bukkant rá, és 1782–83-ban Horányi Elek adta ki Bécsben, majd néhány év múlva (1789-ben) Kolozsváron is megjelentették. Két könyvre oszlak: az első az 1663-tól 1670-ig terjedő időszakot, vagyis hét év történetét mondja el. A fordítás ebben a részben is szép, gördülékeny, szabatos, noha itt-ott nem mentes a nehézkességtől. (Pl. 171. l. Kettős okból...) A második rész ezzel a mondattal ér véget: „Végül is ez a szerencsétlen esztendő ilyen indulatok közepette vett búcsút tőlünk.”

Ezután a mű sok másolata minden átmerfet nélkül egy propagandista ízü írást közöl, amelynek a címe *Austriaca austeritas* („Osztrák szigorúság”). Szerzője ismeretlen, és sokáig Bethlen Miklós tulajdonították. Vitairatról van szó, amely leleplezi a bécsi udvar álnokságát, Erdély-ellenes politikáját, Bethlen Miklós

levelezéséből azonban kiderül, hogy ő a munkát nem irta, sőt nem is ismerte. A történeti érdeklődésű utókor azonban a benne felmerülő gondolatok, eszmék hasonlósága miatt a szöveget Bethlen János *Historiájához* csatolta. A mostani kötet fordítója munka közben jött rá, hogy a szöveg azonos a Kolozsváron 1671-ben kiadott *Austriaca austeritasszal*. Frója leleplezi Bécsnek arra irányuló törekvéseit, hogy Magyarországot örökös tartománnyá tegye, korlátozza a vallásszabadságot; majd történelmi példákkal igazolja a Habsburg-politika kétszínűségét: a gyakori és nemes ígéretek meg nem tartását és „az ősi szabadság elnyomását”.

A kötet negyedik írása a *Függetlenség*ben közölt „Erdély ártatlansága”: *Innocentia Transylvaniae*. Bethlen János ezt a munkát 1658-ban II. Rákóczi György ellen irta, és a következő évben, 1659-ben Váradon adták ki névtelenül. Lényegében azt bizonygatja, hogy a lengyelországi hadjáratért a fejedelem a felelős, és ő, az emlékiró, akárcsak Erdély főurai, ártatlan, mert „soha, semmikor nem értett egyet a fejedelem ilyen jellegű mesterkedéseivel, nagyobb részükről pedig semmit nem is tudott”. Ugyanakkor ez az írás is fényt vet az akkori erdélyi politikai célkitűzésekre, elképzelésekre formáira és a főurak között feszülő viszályokra.

A kötet értékesen gazdagítja az erdélyi középkori historikusok műveinek magyar fordításban is hozzáférhető szakirodalmát, ami a latin nyelv jelenlegi ismeretének fokozatos sorvadása miatt komoly segít-

seget nyújt nem csak a szakkutatóknak, hanem mindazoknak, akik fogékonyak a történelmi kérdések iránt.

A fordítás általában sikerült: szép, gördülékeny, megbízható és szövegűségre törekszik. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kisebb elnézések, félreértések ne csúsztak volna bele. Csupán néhány példát hozunk fel. Bethlen János nem Fejér, hanem Fehér megye főispánja, és a város neve nem Gyulaféjervár — ahogyan legtöbbször a szövegben előfordul — hanem Gyulaféhervár. A hiba nyilvánvalóan a magyarországi Alba — Fejér — megyéhez vezethető vissza. A 14. lapon: „...és kevés híja volt, hogy fegyveresen harcoljanak egymással a városban, miközben a legtöbben, sőt mindenki az uralkodó szelidségét vádolta, amelyet helyesen elfogadva, minden szerencsés módon, békességben folyhatott volna le” (ti. a gyűlés). Néhányszor a szörend lehetne pontosabb; nem mindig helyes az igenevek használata; egyes szavak kifejezőek ugyan, de szokatlanok, például „kifigyelni”; máskor kevésbé ismert idegen szó fordul elő, például tautológia stb. Ezek és a hasonló, szinte elkerülhetetlen „botlások” azonban nem csökkentik a fordítás értékét, megbízhatóságát és szépségét.

Értekesnek tartjuk Jankovics József minden lényeges kérdést magába foglaló utószavát: Bethlen János szép és alapos értékelését, valamint a jegyzetek és a mutatók megfelelő összeállítását.

Bodor András

A Siculicidium jegyzőkönyve

Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764.

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Imreh István.

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1994. 288 lap.

A székelység egyik, a köztudatba is mélyen bevésődött tragédiájának dokumentumait tette hozzáférhetővé Imreh István.

A kötet első részét, mintegy 60 lapot tesz ki a bevezető tanulmány, melyet a majdnem 200 lapnyi kihallgatási jegyzőkönyv, majd a könnyebb megértést és tájékoztatást szolgáló részek követnek: *Jegyzetek, Latin szövegrészek fordítása, Szójegyzék*.

A *Jegyzetek* az egyes kisfejezetek anyagához felhasznált történelmi munkák számozás nélküli, egymás utáni felsorolása. A könyvészeti anyagot kiegészíti — csak egy csillaggal elválasztva — (jó lett volna talán egy külön címet adni neki) a taplocai jegyzőkönyv sorsának rövid története. Ebből megtudhatjuk, hogyan került a negyedrét alakú, 637 lapot számláló kéziratos kötet Heidendorf hagyatékából a Nagyajtai Kovács Istvánéba, onnan pedig a Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárába. Múlt századi kutatók (Szédeczky Lajos, Jakab Elek) nem vagy talán csak kis részben hasznosították ezt a forrást. Imreh István felhívja a figyelmet arra is, hogy Erdély e korszakának történetére még sok felhasználatlan forrásanyag van Bécs és Budapest levéltáraiban.

A protokollum szövegében előforduló latin szövegrészek fordítása már számozással van ellátva. A kötet egy betűrendes latin–magyar szójegyzékkel zárul, hiszen a jegyzőkönyv sok, a korabeli magyar nyelvben használatos latin kifejezést tartalmaz.

Csak azt hiányolhatjuk, hogy nem készült a könyvhöz egy román és egy (két) idegen nyelvű összefoglaló.

Milyen témakörökkel foglalkozik a bevezető tanulmány? Leegyszerűsítve az egészek a problémája a következő: a központosító (Habsburg) hatalom összeütöközése a XVIII. század közepén a korábbi közösségi jogokkal, a hagyományokon alapuló önkormányzati formákkal. A központosítás különösen a székelységet érintette érzékenyen, és végső soron itt van a gyökere a madéfalvi veszedelemnek.

A szerző felvázolja Mária Terézia birodalmának helyzetét. A birodalomnak szüksége volt a nagy hadsereg, ám annak fenntartása ebben a korban már egyre költségesebbé válik. Ezért volt fontos Bécsnek egy ingyen szolgáló parasztkatonaság felállítására Erdélyben, az Adria partjaitól a Maros partjáig húzódó határőrzédek mintájára. Bécs a braunschweigi Buccow bárót, Erdély katonai parancsnokát bízta meg ezzel a feladattal.

Az erdélyi határőrezredek felállításával Bécsnek más, titkos szándékai is lehettek; e kérdésnek külön fejezetet szentelt a szerző.

1762 februárjában kezdődött meg a román határőrezredek megszervezése (külön fejezet foglalkozik ezzel és következményeivel is), 1762 júliusában pedig a székelyek zászló alá állítása. Míg a román ezredek sikerült hamar létrehozni, a Székelyföldön elmaradt a remélt gyors siker, főleg az Udvarhelyszékhez tartozó Bardóc fiúszék tiltakozása és ellenállása miatt. Valamennyi embert mégis sikerült zászló alá állítani, ezeket aztán a hatalom „fáltörő kosként” használta szabad társaik ellen. Ugyanakkor egy népi ellenállás is kezdett kibontakozni az erőszakos szervezések ellen: 270 csiki család már ekkor elmenekült Moldvába, a fegyvert fel nem vevők, vagy levetők, vagy esküre nem foghatók egy része viszont az erdőkben keresett menedéket.

Ám Bécs nem hátrált meg, hanem a Siskovich József altábornagy vezette új bizottsággal újakezdte a szervezést, ezúttal már erőszakkal. Mária Terézia 1763. október 8-i rendeletei is a kötelező katonaközpont irántak. A székelység így is vonakodott, sőt ellenkezett határőrnek állni. A bizottság csak Gyergyóban ért el némi sikert, Felcsikban nem. A madéfalviak az összeírás előtt az erdőbe menekültek, és más faluk is csatlakoztak hozzájuk. Nem voltak ellenséges szándékaik: többször kérték a sorozó bizottságot, hogy hallgassa meg sérelmeiket, panaszait, és méltányosan bírálja el feltételeiket. Ez a mintegy 2000 főnyi tömeg a hideg, a éhezés és lovak takarmányhiánya miatt végül kénytelen volt behúzódni Madéfalvára. Itt érte őket a teljesen értelmetlen mészárlás, melynek körülményeivel, lefolyásával külön fejezet foglalkozik.

A madéfalvi veszedelem kétségkívül a székelység nagy tragédiái közé tartozik, ez viszont talán az előzőket is felülmúlja a mészárlás után következett megálázásban. Az áldozatokat ugyanis ördögi cinizmussal még bűnböcsöknek is nyilvánították és aszerint is bántak velük.

Mária Terézia már 1764. január 25-én kiadta a parancsot a „bűnfenítő bizottság” megalakítására. A Siskovich-féle Főbizottság még a vérengzés bódulatában összefogott mintegy 400 embert, akiket a csikszeredei várba zártak, és meg is kezdték a vallatásukat, hogy ezekből a kintzással kicsikart tanuskodásokból „önfelmentő vádiratot” szerkesszenek. Március végén át kellett adniuk az egész ügyet és az iratokat a Bűnfenítő Bizottságnak, mely Taplocán működött Joseph Roth vezérőrnagy irányításával. Imreh István egy-egy rövid jellemzéssel megismertet a bizottság tagjaival, különösen a jegyzőkönyv írójával, a magyarul is tudó medgyesi Michael Conrad von Heidendorffal. Neki köszönhető a madéfalvi veszedelem jegyzőkönyvének megszervezése.

A *Vallatásról és vallatókról* c. fejezet élénk tárja a vallatások légkörét, a megfélemlített, a nagy lelki nyomásnak kitett közel 100 fogvatartott vergődését. De a bizottság tagjai is féltek, egyesek lelki betegek lettek, köztük Heidendorff is. Most, utólag úgy tűnik, mintha ennek a Bűnfenítő Bizottságnak és a jegyzőkönyvezett szigorú, embertelen tanúvallatásoknak a fő célja a megfélemlítés, ráijesztés, elriasztás lett volna egy olyan

ki nem mondott fenyegetéssel társítva, hogy ilyet tenni halálos véték. És a halál nem látszott távolinak akkor.

A bevezető tanulmány írója mesterien elemzi a vallatók módszereit és a vallók nehéz helyzetét. Bemutatja a vádlottak lehetséges magukmentő magatartásformáit (szerepjátás, tettetés, ravaszkodás, a halottak hibáztatása stb.). „A szolgálattelkülségre, a hatalom-kiszolgáló alázatosságra mindenestre elég sok a példa” — állapítja meg a szerző.

A kihallgatások által a bécsi körök azt akarták megtudni, hogy miért nem vették fel, illetve miért tették le a fegyvert a székelyek, és miért lázongtak. A tanúk válaszai rávilágítanak a határőrség-szervezők kétszínűségére, mert szavaikban szabad választást sugalltak, de tetteikben durván kényszerítették a kiszemeltek. Az is kiderült, hogy a székely szabadok általában hajlandók lettek volna a határőrszolgálatra, csak régi jógaik tiszteletben tartását kérték (felveszik a fegyvert, de akkor ne adózzanak). Elriasztotta őket az is, hogy esetleg távoli harcerekre kell menniük, az idegen (német) tisztek, az idegen egyenruha (a „mundur”) és még sorolhatnánk.

A bevezető tanulmány külön fejezetben foglalkozik az egyház, a papság szerepével, amely — röviden szólva — nem volt egységes. Egyik része a hatalom kiszolgálójaként a fegyverek felvételére buzdított, mások (pl. Zöld Péter vagy a delnei Beke István) épp ellenkezőleg: erősítették az emberekben az ősi szabadság megtartásának szükségességét.

Külön fejezet foglalkozik a papság szerepe mellett a „nép nagyaival”. Az ellenállásnak nem volt egy kiemelkedő vezéralakja, de volt nagyon sok, egymással egyenlő vezeregynyesége. Imreh István közel 50 ilyen ember nevét jegyezte ki a taplocai jegyzőkönyvből. Ők nem saját dicsőségüket keresték; vezéri szerepük a paraszti közösség tényéből természetesen fakadt. A szerző kitér iskolázottságukra is, és részletesen elemzi tevékenységüket. Napjainkban, amikor annyi eszik az önkormányzatról, nagyon tanulságos és elgondolkodtató olvasmány ez a fejezet, akárcsak a következő.

Ebben Imreh István hosszan foglalkozik az „erdei kommunitás”-sal, vagyis a hatalom és a katonaság zaklatásai előtt az erdőbe menekülő falusiakkal, akik ott igazukért békésen küzdve sajátos közösséget, kommunitást alkottak. A szerző jellemzése szerint „a cselekvő reménység kis köztársasága” épült az erdőkön.

A határőrség szervezésével járó hercehurcák nagyon megosztották a székely társadalmat. A *Katonák világa* c. fejezet példákat is említ arra vonatkozóan, hogy a határőrök bosszúból megtámadták a székelyűlést, de saját, katonának be nem állt falusfeleik gazdaságát is. A katonák és a nem-katonák mellett ott volt még a nemesség is a maga tagozódásával, valamint a képet tovább árnyaló jobbágytság. Helyenként az osztrák tisztek az utóbbiakat is (a rendeletek ellenére!) a határőrség szervezetébe kényszerítették. A Moldvába kivándoroltak között sok jobbágy is volt, akik éppen attól féltek, hogy velük is fölvetetik a fegyvert.

Külön fejezetet szentelt a szerző a nemesség magatartásának. A főrangúak, a jobbágytartó földesurak Bécs és Buccow kiszolgálói voltak. Tipikus képviselőjük a

csiki főkirálybíró, báró Bornemisza Pál, akit a nép leginkább felelősnek tartott a határőrség felállításáért. A közép- és kisnemesség magatartása nem volt egységes. Egyeseket perbe fogtak ellenállásuk miatt, másokra egyenesen börtön, sőt halál várt. A nemesség egy jelentős csoportja ellenezte ugyan a határőrség törvényszerű felállítását, de visszahúzódott, nem tett semmit.

A bajba jutott csiki és háromszéki székelység még a középkori natio-fogalomba is belekapaszkodott, ám a magyar és a szász natio tudomást sem vett róluk, sőt Maros- és Udvarhelyszék sem támogatta a gyakorlatban saját véreit. Bebizonyosodott, hogy ebben a korszakban a natio már nem jelentett fogódzót és szövetekezési keretet a jogfosztás, az elnyomás ellen küzdőknek.

Végül is a Büntényítő Bizottság a gubernátor gróf Hadik András tábornagy sürgetésére 1765 májusában-júniusában befejezte dicselten tevékenységét. A

Roth-bizottság az ellenálló szabad székelyek képviselőit, a „nép nagyjait” és a papokat találta főbűnösnek. A csíkszeredai várban raboskodó, két évre elítélt négy „legfőbb bűnös” (Ferentz Antal, Mihály Jakab, Bíró István, Lestyán Miklós) 1765 nyarán szabadon bocsátását kérte; 1765. december 14-én Mária Terézia általános kegyelemben részesítette őket. Ezzel hivatalosan lezárult a madfalvi veszedelemmel kapcsolatos tortúrák sorozata. A megaláztatás és kiszolgáltatottság érzése ezután már „csak” a lelkekben parázslott tovább.

„Látom az életem / Nem igen gyönyörű” — így kezdődik az a bukovinai istensegíti népdal, amely mintegy a könyv mottójául szolgál. Nagyon sok, akaratára ellenére határőrnek besorozott székely elmondhatta volna ezt az 1760-as években. A szerző nem is választott volna a könyvének található címet.

Varga Árpád

Hermányi Dienes József, az EME klasszikusa

Hermányi Dienes József Szépprózai munkái. Sajtó alá rendezte, az előszót és jegyzeteket írta S. Sárdi Margit.

Régi Magyar Prózai Emlékek. Szerkeszti: Tarnai Andor. 9. kötet.

Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó. Bp. 1992. 724 lap.

A címben foglalt állítások egyikét, hogy ti. Hermányi Dienes József klasszikus, vagyis általánosan elismert rangú, kiváló tollforgató, éppen az alábbiakban ismertetésre kerülő impozáns kötet bizonyítja minden méltató szónál elhíhettebb erővel. A másikat, vagyis azt, hogy ezt a klasszikus értékű életművet öröklő hagyó író Egyesületünk sajátjának tekinti, nem valamilyen kirekesztő szándék, hanem tudománytörténeti tények sugallták. Kettőt említünk az utóbbiakból. Először azt, hogy az író hatalmas (javarészt elkallódott) kéziratos hagyatékából a legtöbbet az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító nemzedékének tagjai mentették meg és helyezték el az egyesületi levél-, illetve kézirattárban. Nagy érdeme volt ebben a történetíró Kemény József mellett Szabó Károlynak, az Egyesület hívására Kolozsvárra telepedett könyvtárosnak, aki 1877-ben elkezdte Hermányi Dienes kéziratainak publikálását is. Másodszor pedig arra emlékeztetünk, hogy az EME két kiváló XX. századi tudós tagja: Kelemen Lajos és György Lajos emelte be Hermányi Dienes Józsefet a magyar irodalmi köztudatba emlékiratának és hamarosan ismét híressé váló anekdotagyűjteményének közzétételével és életpályája fővázzalásával. Ugyanis az ő edíciós tevékenységüket megelőzően az irodalomtörténeti kézikönyvek meg sem említették a jeles XVIII. századi magyar író nevét. Még az olyan teljességre törekvő írói lexikon is, mint amilyen Szinnyei József híres műve (*Magyar írók élete és munkái*), csak lelkipásztori működéséről emlékezik meg a gyászbeszéd szerzőjeként méltatja, mellékesen jegyezve meg, hogy „történelmi, földrajzi, teológiai és vegyes dolgozatok” is maradtak kéziratos hagyatékában.

S. Sárdi Margit a kötethez írt bevezető tanulmányában messzemenően méltóvalyolja a Hermányi Dienes-filológiát megalapozó két erdélyi tudós munkáját, ugyanakkor elismeréssel szól Tolnai Gábor, Klaniczay

Tibor és Gyenis Vilmos ide vonatkozó kutatási eredményeiről. Klaniczay és Gyenis ügybuzgalmának köszönhetően a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában megvan az író valamennyi jelentős munkájának a mikrofilmje. Ez a körülmény nagymértékben megkönnyítette a kötet gondozójának munkáját, ugyanakkor — mint írja — „néhány vonatkozásban feltételest tesz a kiadást”, mivelhogy a nem Magyarországon őrzött kéziratok eredeti példányainak egyikét sem vehette kezébe. Ebben a tekintetben a kötetet akár mementónak is tekinthetjük, hogy 1989 karácsonya előtt milyen tudományos kutatási feltételek uralkodtak a magyar írásbeliséget századok hosszú során át kitermelő tájakon.

E sorok írója kutatói munkaköréből következően fényképről és mikrofilmről sok ezer lapnyi régi szöveget másolt le életében, így pontosan érzékeli, hogy mit ért a könyv gondozója szövegközlése „feltételeességén”. Ugyanakkor mint akinek kezében megfordult az Erdélyben őrzött Hermányi Dienes-kéziratok mindegyike, és közülük többet le is másolt (nem tudván, hogy Budapesten készül az a kiadvány), megnyugtathatja az aggályoskodó szöveg gondozót és természetesen az olvasókat, hogy a szövegátírást példásnak találta; számbelileg elenyészőek és egyáltalán nem lényegbe vágóak az itt-ott tetten érhető másolásbeli vétségek, illetőleg elírások.

Ez a kiadvány biztos filológiai alapja minden ezutáni Hermányi Dienes életművével foglalkozó kutatásnak. Ismertetésemben csupán egyetlen kérdést kívánok vita tárgyává tenni, nevezetesen azt, hogy íróknak „szépprózai” munkásságának mekkora a terjedelme.

Hermányi Dienes betűvető munkásságának mennyiségéről pontos felvilágosítások állnak rendelkezésünkre. Ezt azért hangsúlyozom, mert olykor a régiségben jártas szakemberek is kétségeskednek, hogy vajon mekkora lehetett az író kéziratos hagyatéka. A kérdésben a

legilletékesebb, maga Hermányi Dienes nyilatkozott, amikor 1758-ban papírra vetett emlékiratában így írt: „Ki-fogyván a' papirosbol, melyet e' Könyvbe kötöttem, sok következendő dolgaimek innen ki-rekedének; de talám enged az Isten időt, hogy azokról is jegyzéseket tégyek magam, nem lévén nékem Fiam, a' ki az Elemenet le-írhasa, ha pedig semmit nem találnekm írni, az en Életemnek Historiája légyenek azok az en M[anu] Scriptumim, melyeknek száma már is feljelenen CXXXVIII darabokra, s' állanak bé-köve a' Thekámban.” E szavak leírása után Hermányi Dienes még öt évet élt, minthogy 1763-ban halt meg. Ez az idő elég volt ahhoz, hogy kéziratok kötetének számát 158-ra emelje. Ennyiről emlékezik meg ugyanis veje a gyászbeszédhez (Lázár György és Abats Márton halotti prédikációjához) csatolt *Epitafium*-ában, és ennyiről szól Benkő József is *Filius Posthumus* című munkájában. Nem valószínű, hogy a harminc kötet öt évként lett volna a termése, inkább azt tartjuk hihetőnek, hogy ebben az időben régebbi és újabb írásaiból ennyit kötöttett be könyvkötő mesterével. Kötetei ugyanis úgy keletkeztek, hogy vagy egy bizonyos mennyiségű tiszta papírost kötöttett be, s azt utóbb — mint a fennebb idézett szöveg is bizonyítja — teleírta, vagy különböző alkalmakkor negyed rétre hajtogatott papírra írt dolgozatait vitte el a könyvkötő mesterhez.

A Kolozsvári Református Teológia könyvtárában őrzött prédikációs kéziratokot arra enged következtetni, hogy a másfélszáz kötet nagyobb része prédikációkkal volt teleírva. Nos, ezzel a prédikációs hagyatékuk mind az egyháztörténetnek, mind pedig az irodalomtörténetnek számolnia kell.

A székelykeresztúri Orbán Balázs — volt unitárius — Gimnázium 200 éves története

Szerkesztette Fekete János. Kiadta az Unitárius Egyház és a székelykeresztúri Orbán Balázs Gimnázium.
[Székelykeresztúr] 1993. 211 lap.

Az 1989-es változás után nagy hagyományú erdélyi iskoláinknak erkölcsi kötelessége szembenézni a múlttal. Bár még nem térhetnek vissza egykori alapító és fenntartó egyházaik kebelére, de tudatosítaniuk kell a diákokban, szülőikben és a tanári karban is, hogy kiknek az áldozatkészségéből létesült az iskola, s kik tartották fenn századokon keresztül. A kommunista uralom négy évtizede ugyanis mindent elkövetett, hogy a múltat elhomályosítsa, a hagyományokat kiirtsa. Ez alatt az idő alatt csak néha-néha állt be olyan enyhülés, amikor egy-egy évforduló alkalmával a múltra is tekinthettek; mert a múlt veszedelmes megtartó erőként jelentkezett.

Az iskolák leghatásosabb múltidézésére az évfordulós ünnepségek adnak alkalmat, s ezek legmaradandóbb emlékei az iskolatörténetek. Miféleképpen a millennium idején központi felszólításra állították össze a legtöbb tanintézet történetét. Azután — néhány kivételtől eltekintve — csak kisebb emlékfüzetek, albumok születtek. Újabban, az 1960-as évek végén és a 70-es években néhány megcenzúrázott iskolamonográfia készült, felvázolva a századfordulótól eltelt időszak eseményeit is. A különösen nagy múltú iskolákkal az

A most ismertett könyvről szólva, ha bakafántoskodni akarnék, azt kérdezhetném a könyv gondozójától, hogy miért alkalmaz két szempontot impozáns munkájában: egyet a bevezető tanulmányban, s egy másikat a szövegközlésben. A tanulmányban ugyanis Szénási Sándor elemzéseire és a Retegyi Györgytől származó információkra támaszkodva helyesen értékeli a nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt prédikációk hiteletén túli irodalmi (azaz „szépprózai”) kvalitásait, a szövegközlésben viszont ezeket az írásokat mellőzi. Egy letűnt korszak ideológiai beidegződése ez, vagy talán műfajelméleti meggondolás eredménye, esetleg csupán terjedelmi korlátokból következő, minden elvi megfontolást nélkülöző gyakorlati megoldás?

A válasz nem e sorok írójának feladata; neki be kell érnie annak leszögezésével, hogy a prédikációkat egyrészt Hermányi Dienes életműve fontos alkotóelemének tartja, másrészt olyan „szépprózai” alkotásoknak, melyekben tetten érhető az élőbeszéd formáló ereje az erdélyi szépprózai műfajok történetében — valahol a mese és a novella határán —, tehát éppen abban a közegben, amelyet a műfajelmélet a görög eredetű anakdota névvel jelöl meg.

Várjuk tehát a folytatást: Hermányi Dienes József szépprózai munkáinak újabb kötetét, prédikációinak a publikálását. Természetesen a nyomtatásban megjelenőket éppen úgy, mint a kéziratban maradtakat. Bizunk benne, hogy S. Sárdi Margitnak ez is éppolyan szívesen vállalt munkája lesz, mint ez a mostani szép kötet.

Benkő Samu

1970-es évektől a művelődéstörténet kutatói kezdtek el szakszerűen foglalkozni.

Ilyen előzmények után egy iskola történetének megírói kétféle út között választhatnak: vagy a régebbi művek tudományos pontosságra törekvő adathalmazó módszerét alkalmazzák, vagy az elmúlt évtizedek évfordulós monográfiáinak megfelelően a teljesség igénye nélkül, a kéznél levő források felhasználásával felvázolják az iskola múltját. Lényegs különbség: ma már nem kell a cenzúrára is gondolva válogatni az adatok között, tompítani a megállapítások élet.

A most megjelent székelykeresztúri iskolatörténet valahol a két lehetőség között egyensúlyoz. Felépítését tekintve a múlt század végén szokásos fejezetbeosztást alkalmazza. Különválasztja az alapítás, építkezés, kifejesztés, felszerelés, diáksegélyezés, didaktikai munka, önképzés, iskolai ünnepségek mozzanatait. Mindegyikkel egy-egy fejezet foglalkozik, de így elkülöníthetetlenek az állandó ismétlések, s csak mozaikokból tudja az olvasó valamely korszak összképét felrajzolni. Szerencsésebb lett volna az iskolatörténeti korszakonkénti felosztás: mindegyik korszakban ki

lehetett volna mutatni a fő jellemzőket s azt is, ami negatívumnak számít.

A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium — aránylag nem túl bonyolult — története világosan kinálja a korszakolást. A homoródalmási zsinaton 1793. július 10-én történt megalapítástól kezdve 1856-ig, az ötosztályos gimnázium beindulásáig, a szaktanár-rendszer bevezetéséig (esetleg 1870-ig: az emeletes épület befejezéséig) számítható az első korszak. Ennek fő eseményei az építkezések. A következő korszakhatár 1914–1915 lehet. E — második — periódust nagyrészt a kolozsvári egyházi központtal folytatott küzdelem jellemzi. A központ ugyanis négyosztályúra akarta lefokozni, a helyi vezetés viszont hatosztályúra szeretne volna kifejleszteni a gimnáziumot. Végül az 1904-től megkapott államsegéllyel beindul a VI. osztály, majd a Pákey Lajos tervezte új egyemeletes épület 1914. novemberi átadása lehetővé teszi a VII., a következő tanévben pedig a VIII. osztály beindítását. Így lesz főgimnázium az iskolából. Megható az a szeretet, önfeláldozó támogatás, amivel a székesélység körülvette ezt az intézményt. A tanítványok hálája is egész sor adományt, alapítványt eredményezett; elég itt csak Demeter Jánosra, Berde Mózsára és Jakab Elekre utalni. Az első világháborútól az államosításig (1948-as tanügyi reformig) tartó korszak sem nélküli a létküzdelmet. 1921-től az állandóan változó román tantervek bevezetése, majd a tanárok képességvizsgálja, a megszigorított érettségi sorvasztja az iskolát. S mindehhez járul a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács határozata, hogy anyagi okokból 1931-től háromosztályú gimnáziumra fozozza le a tanintézetet s gazdasági iskolát létesít melléje. Újra összefog ekkor az unitárius székesélység, s elerik a határozat módosítását: az egyház lehetővé teszi, hogy a felső tagozatot társadalmi úton tartsák fenn. 1937-ig a tanárok többletmunkájára, adományokra támaszkodva működik e négy osztály, akkor újra beiktatják költségvetésüket az egyházi közalapba. Talán csak a bécsi döntést követő pár esztendő jelent valamelyes nyugalmat az iskola életében. Aztán a négy átmeneti év után 1948-tól 1989 decemberéig az egységes román kommunista szellemű állami iskolahálózat tagja lesz ez az intézet is. 1977-ben nem kerülheti el az ipari „átalakítást”, s a már 1963-tól beindított román tagozat is mind uralkodóbbá válik a túlnyomórészt magyar lakosságú városban. 1987-től az igazgató is e tagozat képviselője.

A székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak — mivel fenntartását szívügynek tekintették — a történetét többen is megírták. Nagyajtai Kovács István a Keresztény Magvetőben (1872), Sándor János igazgató pedig az alapítás centenáriuma (A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme. Székely-Keresztúr 1896). Az utóbbi jóformán minden adatra kiterő tekintélyes kötet. Az 1926-os nagy diákatalálkozó emléket a Keresztúri vendiákok albuma örökíti meg. Ünneppé tették a fennállás 140. és 150. évfordulóját: Gálfalvi Samu, illetve Péter Lajos állít össze kötetet ezekre az alkalmakra. 1968-ban az iskola évkönyvét is felújítják, s ebben Ütő László jegyzi a 175. évforduló

történetét áttekintő dolgozatot. Ilyen előzmények után az új iskolatörténet íróinak nem volt túlzottan nehéz dolguk. Az első évszázadról sok mindent magtalláltak Sándor János könyvében. Az 1944-ig terjedő eseményekről az 1880 óta rendszeresen megjelenő, több-kevesebb adatot tartalmazó értesítők tájékoztattak. Ezekhez a sajtó és az egyházi irattár is szolgálhatott néhány kiegészítéssel.

Az iskolatörténet-írási nehézségek az 1940-es évek közepén kezdődnek. Az államosításig terjedő pár évről készült jelentéseket még őrzi az egyházi levéltár, de ami azután történik, azt nehéz bemutatni. Egyrészt minden központi parancsra, egységes előírás szerint kellene hogy alakuljon, másrészt azonban mégis sikerült az iskolák többségének egyéni szint vinnie az események sorába. Azt, ami egységes volt, jól tükrözik az iskolai irattárak, az utasításokról és jelentésekről. Ami viszont eltérő, eredeti, arra a még élő szemtanúk (tanárok, diákok) többnyire emlékeznek. A székelykeresztúri új iskolatörténet ezzel a közelmúlttal nem nézett szembe. Egyedül az önképzésről szóló fejezetben találunk pár utalást a népköltészeti gyűjtesekre, a színjátszásra, a táncsoport és néhány kör tevékenységére, a diákfolyóíratra (Rügyek). Ezek is pontos adatolás nélkül fordulnak elő. Nem írunk semmit a tanári munkáról („normák” alakulása, tanításon kívüli köteleességek), a pionir- és KISZ-munka romboló hatásáról és kevés pozitívumáról, az elrománosítási törekvésről, a tantárgyversenyekről, a végzősök továbbtanulásáról. Nem veszik számba az utóbbi háromnegyed század neves tanárait és tanítványait; ezekre csak néhány hivatkozás történik. Pedig e négy évtized történetét is fel kell egyszer dolgozni, mert jöllehet a szemtanúk jó része még él, de ez már történelem. S meglehet, száz év múlva lehetetlen lesz világos képet rajzolni erről a sötét korszakról.

Az iskolatörténet legsikerültebb része a függelék. Itt adatszerűen közlik az igazgatók, oktatók, nevelők-könyvtárosok-laboránsok névsorát, az alkalmaztatás idejét, a tanulólétszám osztályokra lebontott statisztikáját 1800-tól 1993-ig, végül a tanulók névsorát 1813-tól 1992-ig. Mintaszerű összeállítás. Az iskolatörténet írói, az Orbán Balázs Gimnázium tanárai: Fodor Sándor, Fekete János, Pitó Ilona és Bartos László az alapítás 200. évfordulójára elsősorban azt foglalják össze, amit a ma diáknak-tanárának tudni kell az iskola régebbi múltjáról. S ennek összeállítása, a már meglévő anyag átszűrése nem kis munka lehetett. Jó, hogy az Unitárius Egyház felismerte az ügy fontosságát, s támogatta a kötet megjelenését. A keresztúri tanárok lelkes munkájára utal az Orbán Balázs név újbóli felvétele (1990), az Orbán Balázs-mellszobor leleplezése (1991), az alapítás 200 éves fordulójának megünneplése (1993), újabban a felekezeti osztály beindítása. Bizonyára akad majd a tanárok közt valaki, aki foglalkozzék a közelmúlt történetével. E kötetet dr. Molnár István lektorálta. Ajánlását Szabó Gyula, maga is a gimnázium végzettje jegyzi. Tizenhét jól kiválasztott fényképfelvétellel képviseli az illusztrációs anyagot.

Jókai Mór levelezése (1876–1885)

Jókai Mór Összes Művei. Levelezés. III. Összegejtötte és sajtó alá rendezte Györfly Miklós.

Argumentum Kiadó — Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 832 lap.

Az 1961-ben indult Jókai kritikai kiadás kötetei a magyar szövegfilológiában nagy horderejű vállalkozás negyedik évtizedében egyre lassabban szaporodnak a könyvespolcon. Nem is csoda, hiszen a nagy közönségsikerre (is) számító Regények, Kisregények és Elbeszélések kötetei mellett jószerével csak a szakma érdeklődésére számíthattak már a Följegyzések és a Cikkek és beszédek kötetei is, s természetesen a Jókai-levelezés, amelynek első kötete (az 1833–1859 közé eső levelekkel) még 1971-ben jelent meg Kovács Adorján, második kötete pedig (az 1860–1875-ös időszak leveleivel) 1975-ben Oltványi Ambrus gondozásában. Közel két évtized telt tehát el, amíg ez a harmadik kötet is napvilágra került, s bizonyára nem tévedünk, ha ezt a jelentős kést a magyar könyvkiadásban is egyre nagyobb gondot okozó pénztelenségnek tudjuk be.

Most végre megis sikerült — immár összefogással, két kiadónak — a harmadik kötetet megjelentetni.

A Jókai-levelezés kiadásának is megvan a maga története. Gondolatát nem sokkal az író halála után, 1907-ben az Összes művek kiadója, Révay Mór János vetette fel, s már akkor frissiben sikerült több mint 400 levelet összegyűjteni, lemasóltatni. Magukat a leveleket akkor legnagyobbrészt a család őrizte: Jókai özvegye, Nagy Bella, és Váli Mari, aki jóval később, 1955-ben a Magyar Századok sorozatban kiadott visszaemlékezéseibe dolgozta be a nála lévő — nagyrészt családi vonatkozású — leveleket. A Jókai-levelek törzssanyaga Nagy Bellától vásárlás útján már 1912-ben bekerült az Országos Széchényi Könyvtárba, egy másik nagy levéltár, mintegy 300 levél, a háborút és egy Budapest ostromakor történt bombatalálatot átvészelve, 1965-ben a Petőfi Irodalmi Múzeumba. Hogy szám szerint mennyit tesz ki ez a levelezés, azt majd az utolsó kötet megjelenésekor lehet pontosan megmondani. Jelenleg, a III. kötet végén az utolsó, 1885-ös levél az 1060-as sorszámot viseli.

Azt már Révay Mór János megállapította, hogy „Jókai nem volt levelező ember. Irodalmi barátaival egy helyben, egy városban lakott, nem volt rá szüksége, hogy velük levél útján érintkezzék” (Levelek. I. 251.). Ennek ellenére a most lassan kötetekbe sorakozó levéltárakból körvonalazódik előttünk nemcsak „irodalmi barátai”-nak szélesebb tábora, hanem az a szintén széles körre kiterjedő tábor, amely az író politikai, közéleti szereplése kapcsán verbuválódott. Csak a most megjelent III. kötetben 144 személy vagy testület Jókaihoz írott leveleit s Jókai 77 címzettéhez írott leveleit kapjuk kézhez. De ezek között csak unokáccsének, Hegedűs Sándornak, több műve német fordítójának, Schnitzer Ignácnak, Törs Kálmánnak ír, s József főhercegtől, Otto Janke-től, Rudolf trónörökösétől és természetesen Schnitzer Ignácól kap nagyobb számú levelet.

Egy könyvismertetés keretében nyilván nem lehet még csak körvonalazni sem azt, mennyi új adatot, mennyi tisztázásra váró alkalmat nyújt ez a levelezés s a nagy gondtal és alaposággal összeállított jegyzetanyag

(terjedelme közel 500 sűrűn szedett könyvoldal). Legfeljebb arra tehetünk kísérletet, hogy erdélyi kapcsolatait próbáljuk körvonalazni ennek a levelezésnek a nyomán: az életműnek az a szeletét, amelyről az író születésének centenáriuma Kristóf György írt könyvet, s amelyet a másfélszázados évforduló idején Vita Zsigmond vett újra számba.

A levelezés is tanúsítja, hogy Jókai erdélyi kapcsolatai az évtizedek folyamán bővültek, változtak ugyan, de lényegében alkalmasszerűek voltak. Első levelét Erdélybe mint a szabadságharc leverése után indított Remény szerkesztője Kőváry Lászlónak írja 1851. július 16-án, s az 1859-ig terjedő I. kötetben mindössze még egy második Kőváryhoz írott levél (ez első erdélyi útját érinti) jelzi a kapcsolatot. A II. kötetben a Jókai-levelek erdélyi címzettjei között Szász Gerő kolozsvári ref. lelkész és költő és Éjszaki Károly költő szerepel, a hozzá írott levelek erdélyi feladónak sorában pedig Czelder Márton galaci és Koós Ferenc bukaresti ref. lelkészek, E. Kovács Gyula, a kolozsvári színház művésze, Jakab Elek, Sámi László és Teleki Sándor, valamint Lázár Ádám, a marosvásárhelyi ellenzék vezére. A regáti magyarság anyagi és erkölcsi támogatása mellett közügyi témával kapcsolatos az a Jókai-levél, amelyet 1871. április 5-én intézett Kolozsvár közönségéhez, megköszönve azt a szíves vendéglátást, amelyben a kolozsvári magyar színház 50. évfordulójára rendezett ünnepségeken, meghívottként, feleségével együtt része volt. S úgyszintén az a Lázár Ádám-levél (1874. szeptember 23-i keltezéssel), amelyben felkérlik a székely vértanúk emlékművének leleplezése alkalmából egy alkalmi költemény megírására. A vers (*A Vértanúk emléke*) meg is jelent az egykorú sajtóban.

A III. kötet erdélyi vonatkozásokban jóval gazdagabb. Nem csoda, hisz erre az időre esik Jókai harmadik erdélyi útja (amellyel kapcsolatban Teleki Sándorral vált több levelet), kétrendbeli illyefalvi képviselősege (1881–82-ben hét levél a nyoma ennek), a temesvári magyar színház felavatása (több, Ormós Zsigmonddal váltott levél ennek az eseménynek a tükré, amelyre Jókai ünnepi prólogust is írt) s végül a Rudolf trónörökös támogatásával készülő mű, *Az Ostrák-Magyar Monarchia irásában és képben* (amellyel kapcsolatban nemcsak magyar, hanem román tudósokkal is levelez: Moldován Gergellyel, a kolozsvári egyetem román tanszékének tanárával, Diaconovici Cornellal, a későbbi *Enciclopedia Română* szerkesztőjével). Érdekes irodalom- és színház történeti adalék az a Jókai-levél, amelyben hozzájárul ahhoz, hogy E. Kovács Gyula a *Milton* jutalomjátékával válassza (1876. febr. 2.); a Wass Ádám grófé (Cege, 1881. aug. 4.), aki hírül vette, hogy Jókai regényt írt II. Rákóczi Ferencről és koráról, s felajánlja, hogy tekintsen be családi levéltárába, amelyben a gróf nagypapjához írott több Rákóczi-levél, hadi rendelet és proklamáció található (a jegyzetekből megtudjuk: nincs nyoma annak, hogy Jókai a *Szeretve mind a vérpadig* megírásakor hasznosította volna ezeket

a kordokumentumokat); a Medgyes Lajosé (1881. dec. 7-ről keltezve), aki a Honban, Jókai lapjában való közlésre ajánlja fel Petőfivel való találkozásaira emlékező írását.

A román–magyar viszony (és abban Jókai szerepe) kutatója számára különösen érdekes az a levél, amelyet egy Enrico Croce nevű újságíró, a Bukarestben egykor megjelent *La Voce d'Italia* munkatársa küldött Jókainak 1879. május 6-i keltezésével. A levél azzal a magyar országgyűlésben 1879 tavaszán tárgyalt és végül megszavazott törvénnyel kapcsolatos, amellyel a magyar nyelvet kötelező tantárgyként bevezették az ország összes népiskolaiban, tehát az akkori nemzetiségi nyelvű iskolákban is. A törvényjavaslattal kapcsolatban maga Jókai is vezércikket ír a Honban (1879. máj. 3. reggeli kiadás), s ennek olvastán bátorodik fel a Bukarestben dolgozó olasz újságíró és fordul egyenesen Jókaihoz, aki úgy véli, hogy ez a törvény „Nem rákényszerítése a magyar nyelvnek a nem magyarokra, csak alkalomnyújtás annak megtanulására”! Az olasz újságíró viszont másképp látja a dolgot: „Őnök — írja — ahelyett, hogy egységben és összetartón megmaradnának a Lajtán inneni nemzetek között; ahelyett, hogy hűségeselek és igazak lennének hozzájuk, belefogtak egy asszimiláló törekvésbe, amely szakadással, széthullással, rombolással terhes. Hála annak a meggondolatlan tervnek, amelyet épp most vitatnak az Önök Parlamentjében — hogy erőszakkal bevezessék a magyar nyelvet a nem magyar iskolákban —, nemcsak hogy felháborítják és haragra gerjesztik maguk ellen az összes nemzetet, amelyet a Monarchia számlál, hanem mindenekfelett olyan fegyvert adnak ellenségeik kezébe, amelyről csak remélhetjük, hogy nem fordul egy napon Önök ellen.” Croce aztán — miután kifejtette, hogy a germán és orosz terjeszkedéssel szemben Magyarországot tekintette „szilárd bástyának” — így folytatja: „Mert jól jegyezzék meg: az ellenség északon van, és északról fognak Önökre zúdulni az első, létükre mért csapások. És most úgy készülnek arra a végső harcra, hogy pusztítani igyekeznek, de főként maguk ellen fordítani azokat a népeket és nemzetiségeket, amelyek a vesztési pillanatában igen becses segítséget nyújtva felsorakoznának Önök mellett.”

A történetírásban ismert már, hogy a XIX. század utolsó harmadában az egykori Monarchia nemzetiségeinek mozgalmi már az önálló nemzeti államok létrehozásának szakaszában voltak, és területi kiterjesztésükön munkálkodtak. Croce vélekedése tehát bizonyos szempontból a történelemkutatásban sehová sem vezető „mi lett volna, ha nem az történt volna, ami történt” kérdésfeltevéshez sorolható. Mégis elgondolkoztató, mert az akkori magyarországi nemzetiségi oktatásban az „alkalomnyújtás” az állam nyelvének megtanulására elválaszthatatlanul összefonódott — és nemcsak a nemzetiségek tudatában, hanem a törvényalkotók és -alkalmazók soraiban is — az erőszakos magyarosítással. Hiszen a mőcsvidéki vagy a máramarosi román falusi népiskolákban ugyanolyan eséllyel folyt a gyakorlatban a magyar nyelv kötelező tanítása, mint amilyen a fél évszázaddal később, megváltozott hatalmi helyzetben, a román nyelv a székelyföldi elemi

iskolákban. Az eredmény legfeljebb annyiban különbözik, hogy a román nyelv oktatását a közelebbi múltban már a diktatúra totalitárius iskolapolitikája „tökéletesítette”. Croce figyelmeztetése azonban ezeknek az újabb (és a mai, legújabb) eseményeknek, fejleményeknek az ismeretében is időszerű: „...mégse vessék el rettentő viszáltyok és keserű ellenségeskedések magvait, amelyek halálhözóak saját jövőjükre is.”

Györffy Miklós alapos — és a kritika kiadás eddig megjelent kötetének jegyzetapparátusát is hasznosító — kötetgondozói jegyzeteihez csak néhány apró megjegyzést fűzünk: az ímént részletesebben bemutatott Enrico Croce-level jegyzetében a „diar”, „napló”-nak van fordítva. Valójában a „ziar”, „űjság” szóról van szó, a tévedést a korábbi cirill betűs írásról való áttérés időszakában a „z” helyett használt „d” (dz) félreolvasása okozza. A másik helyesbítés szintén román vonatkozású: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képmunkatársául ajánlkozó Cornel Diaconovici levelében* a Moldvából Erdélybe (a Bánságba és a Bánságszélre) a XVIII. században betelepített románokról ír (akikre különben emlékezéseiben Ioan Slavici is több helyütt utal). Ezek feltehetően szabadparaszti státust nyertek, s erre utal a „tieran” szó, amely nem „településfaját” jelent, mint ahogy azt a jegyzet írja, hanem egyszerűen „paraszti”-ot (járán).

A levelek közzététele többek között arra is lehetőséget nyújt, hogy azok nyomán bizonyos helytörténeti kutatások is meginduljanak. Így ezen a vonalon felkutatható lenne az erzsébetvárosi Karácsonyi János személye (akinek bizonyára szerepe volt Jókai ottani képviselőválasztásánál). Egy másik levélről, a ma Székelyudvarhelyhez tartozó szombatfalvi Koncz Lajosról pedig bizonyára kiderül, hogy ahhoz a Koncz családhoz tartozott, amelynek tagjai Udvarhelyen még az ötvenes-hatvanas években is gyógyszerészként működtek.

A Levelezés mostani, III. kötetében van egy — szintén erdélyi vonatkozású — kedves történet is: a kolozsvári Kilyén Sándor 1885 decemberében azzal a kéréssel fordul Jókaihoz, hogy küldje el neki egy fényképét, amellyel szenvedélyes olvasó kislát szeretné megajándékozni karácsonyra. A levelet Jókainak a Nemzetben megjelent tárcájából ismerjük, amelyben a mindenféle közbenjárás kérésekkel ostromolt és azoknak eleget tenni igyekvő író örömmel teljesíti a kérését „az ilyen ritka embernek, aki — mint levelében írja — 40 forint fizetés mellett boldognak és megelégedettnek vallja magát”. A történet csattanóját azonban Kilyén Sándor 1885. dec. 30-i keltezésű, második levele tartogatja, ez a levél ugyanis a képtér viszonzásul küldött egy láda saját termésű pónyikalmához van mellékelve. Jókaiól újra kommentárt csihol ki ez a küldemény: „Indítványozom — írja —, hogy állítsunk fel egy tanszékot a „szegény emberek boldogságának” tudománya számára, s nevezzük ki abba Kilyén Sándort professzornak; — ez a tudomány hiányzik a mi népünkől.”

Vajon nem akad-e egyszer valaki, aki a kolozsvári Kilyéneket s közöttük Sándort és a dedikált Jókai-képpel megajándékozott fiát felkutatja?

Dávid Gyula

„A szükséges fegyelem és a szükséges szabadság”

Csutak Vilmos: *Közösség és művelődés. Válogatott írások. Egyed Ákos gondozásában és bevezető tanulmányával. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1993. 292 lap + 8 levél melléklet.*

„...A jövő mindig bizonytalan, s még csak nem is sejtethetjük, mit végezhetnek el gyermekeink és utódaink a reájuk egyetlen igazi és romolhatatlan örökség gyanánt hátramaradó építőmunkából” — írta Csutak Vilmos az Erdélyi Helikon 1933. évi 10. számában. Mi valamennyien már ezek közé az utódok közé tartozunk, és eltpenghetünk azon, hogy mit, mennyit is végeztünk el abból a bizonyos építőmunkából, mivé lett általunk a reánk háromlaltott örökség. A bizonytalan jövő talán objektíven és módszeresen elvézi ezt a feladatot is képviselői által, mint ahogy Egyed Ákos számba vette mindazt, amit Csutak Vilmos, a Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója végzett.

A kötet belső címlapján feltüntetett műfaji megjelölés — Válogatott írások — bár megfelel a valóságnak (hisz a könyv a szerző kilenc tanulmányát tartalmazza), mégsem fedi teljes egészében a kötet tartalmát, pontosabban valamit elfed belőle. A *Közösség és művelődés* ugyanis jóval több, mint egyszerű tanulmánykötet, túlmutat a „válogatott írások” címszáván. Olyan egyidejűségekről van itt szó, amelyeket csak a történelmi idő távlatának jótékony szemüvegén át ismerhetünk fel. Ez a könyv ugyanis egyidejűleg Csutak Vilmosnak, a Székely Mikó Kollégiumnak és a Székely Nemzeti Múzeumnak a története 1916 és 1936 között.

Ezt az érzést csak erősíti az olvasóban a 104 lapnyi bevezető tanulmány; ez tulajdonképpen önállóan is elmondja a lényegét. Szigorú kronológiája és adatszűrűsége ellenére — vagy talán épp annak köszönhetően — is megvalósítja ezt a „hármasszámot” (könyv a könyvben, ha úgy tetszik), más szóval élni tud egy „történelmi helyzet”, egy sajátos korpék felkinálta lehetőséggel.

Bár a könyv 1983-ban készült el, csak tíz év múlva, 1993-ban jelent meg. A tény lehet sajnálatos, de voltképpen csak egy okozat, egy olyan okozat, melynek okait valamennyien jól ismerjük. Ez a késedelem azonban, mint a Janus-arcú valóságban majd minden, nem vált egyértelműen kárára. Így beilleszkezhett egy olyan irányzatba, egy olyan sorozatba, ha úgy tetszik, melyet a figyelmes — és talán kevésbé figyelmes — olvasó is nyomom követhet. Óvakodom egyetlen szóval megjelölni ezt a tendenciát vagy trendet, mert az a legkritikább esetben tudja pontosan felmutatni a valóságot, a tényét, mégis érzékeltetésül leírom: a monográfiákéba. A Székelyföld különböző intézményeiről, de nemcsak róluk, hanem például különböző tájegységeiről is számos részletes és részletező munka született 1990 óta. Egyesek közülük megmaradnak egy jól használható monográfia szintjén, mások túlmutatnak azon, modellértékűvé válva. Úgy véljük, a *Közösség és művelődés* az utóbbiakhoz tartozik.

A jelenség nem véletlen, nem egyedi és nem most, az ezredvégen jelenik meg először. A mikroközösségeknek szükségük van a saját létük, életük pontos

feltérképezésére bármely korban, és ez egy immanens szükséglet. Ezt igen láthatóan és érzékelhetően példázza az a tény is, hogy a Székelyföld mindmennyi városa az új keretek között is „kitermelte” (ilyen időszak volt az 1918 utáni, és ilyen, valljuk be: az is, amit most élünk, az 1990 utáni) saját „sajtóorgánumait”, „egyleteit”, „egyesületeit”, „társaságait”, amelyek közérdeklő dolgokkal foglalkozva betöltenek egy jól meghatározott kíváncsiság és kíváncsi szerepet a közösség életében. Így hát a monográfiák, illetve a modellértékű feldolgozások irányzata — legyen bármi is a témájuk — nem más, mint — és itt szabadon egy költői hasonlattal élünk — egy olyan új hajtás a közösségi lét (reményeink szerint) újra kizöldülő fáján, melynek gyökerei és fejlődéstörténete távolabb századokba nyúlva vissza, első megközelítésben csak a történetész előtt mutatkoznak meg.

Summázva: a *Közösség és művelődés* több egy egyszerű tanulmánykötetnél. A kötetet összeállító és bevezető tanulmánnyal ellátó Egyed Ákos megismerteti az olvasóval Csutak Vilmos életpályáját, az iskola történetét és a múzeum történetét. Ez a „hármasszám” különben a téma jellegéből fakad, hisz Csutak Vilmos élete és munkássága elválaszthatatlan a két intézmény életétől, melyeknek igazgatója volt, és ugyanez fordítva is igaz: a két intézmény fejlődéstörténetétől elválaszthatatlan Csutak Vilmos alakja, egyénisége, de valamiképpen mégis több ennél azáltal, hogy kérdésfelvetésre, továbbgondolásra készlet.

A kötet szerkezeténél, a válogatás szempontjainál elidőzni nem tartjuk szükségesnek. Ez a válogatás, az itt felvillantott portré egy a lehetőségek közül, hiszen a megközelítések száma végtelen. Mindenképpen rendeltetését betöltönek és igaznak érezzük. A bevezető tanulmány, amely a könyv egyharmadát teszi ki, mint már említettük, kötet a kötetben. Erőssége, hogy sikerült jól látható (hisz aprólékosan dokumentált) és bármely olvasókatérgia számára felfedezhető éles ecsetvonásokkal felvázolni azt a keretet, amelyben és amelynek folyamánaként végbement mindaz, ami Csutak Vilmos élete volt. És ez a keret egy történelmi keret, melynek kezdetei a történelmi idő évszázadokkal ezelőtti szakaszba, a Csutak Vilmos által oly igen szeretett és oly sokszor emlegetett székely „communitas” kezdeti korszakaiba nyúlnak vissza. A kilenc Csutak-tanulmánnyal, illetve az alapos jegyzetapparátussal és névmutatóval együtt a kötet egy egységes egészet alkot.

Mert a nagy kérdés, ami az ott elmondottak kapcsán megszületik, végül is a következő: így kell élni? Modellértékű ez az élet és munkásság, a Csutak Vilmos élete és munkássága? Követendő ez, vagy ez a követendő?

A könyv nemcsak sugallja, hanem kimondja az igenlő választ. Jelzőivel, kortársaktól idézett méltatásával, a maga egészével. Csutak Vilmos élete azért modellértékű, mert... és itt következne a kérdés miértje, melynek megválaszolása nem a mi feladatunk. A válasz

maga a könyv, melyet még egyszer elmondani, akár summázva is, fölösleges. Mi maradna akkor az olvasónak? De egyik lehetséges olvasat és egyik lehetséges figyelemirányítás jogán szólni lehet és talán szólni kell még a következőkről:

Előszörban az intézményteremtés szükségességéről, a keretek megteremtésének szükségességéről, hisz Csutak Vilmos élete és munkássága ennek a jegyében telik. Nincs itt másról szó, mint az alulról, vagy ha úgy tetszik — és talán így pontosabb — a belülről jövő kezdeményezésről, amely pontos barométere egy közösség létének, milyenségének, demokratizmusának. Hisz ezt hangoztatjuk folyton itt a századvégen is, az önszerveződés, a belülről jövő szerveződés fölöttébb szükséges voltát, olyannyira, hogy már-már félő, elkopik az a mindenki számára oly jelentéssé sző, hogy demokrácia. Itt, az intézményteremtés kapcsán szeretnénk megjegyezni azt a napjainkban oly sokszor mellékesként kezeltényt, amely a Székely Mikó Kollégiumra, a Székely Nemzeti Múzeumra — de nemcsak rájuk, hanem számos hozzájuk hasonló intézményünkre — vonatkozik: nem állami intézmények, nem állami iskolák. A közösségnek szüksége volt az iskolára, a közösség megteremtette magának. Olyan emberek vezetésével, mint Csutak Vilmos. És működtette ugyancsak az Ő, illetve a hozzá hasonló munkájával. Mert arra a kérdésre, hogy honnan vette Csutak Vilmos a pénzt az építkezéshez, Kós Károly a Páztortűz 1934. évi 11. számában, ahol az építkezések történetét meséli el, így válaszol: „Előteremtette. A semmiből. A háromszéki székelyektől szedte össze krajcáronként. Három és fél milliót. [...] Azt mondják Önök, hogy hát ezek aprólékos dolgok. Erre azt mondom, hogy hihetetlenül nagy dolgok, súlyosan komoly dolgok.”

Másodsorra még két dologról szólnék, melyekre talán jó volna figyelmeztetni az olvasónak:

Az egyik, hogy legyen szó akár a Mikó Kollégiumról, akár a „mikós szellemről”, akár Csutak Vilmos igazgatói vagy tudományos munkásságáról, megfigyelhető, hogy a kor majd minden híres személyisége elő-

fordul itt, mint ahogy történt az akkor a valóságban is, Kós Károlytól Bartók Béláig. Önmagában a nevek pusztja sorozása is jelentéssé volna és mutatná: ez az intézmény (mindkét intézmény) része volt egy elevenen pulzáló kulturális létnek, még akkor is, úgy is, ha földrajzilag peremvidékre szorult.

A másik: Csutak Vilmos oktatói-nevelői módszereinek és tudományosságának lényege. Ez utóbbival kapcsolatban jóleső, megnyugtató olvasni Egyed Ákos ide vonatkozó megállapításainak summázatát: „...látható, hogy követendő nagy nemzeti ideálja Bocskai és Rákóczi. Kétségtől Csutak történeti gondolkodását a nemzeti szabadságeszme iránti lelkesedés jellemezte, de tegyük hozzá: sohasem volt szélsőséges, ezért lehetett tipikusan erdélyi jelenség.” A módszeréről szólva pedig visszakanyarodunk a címünkhöz, „a szükséges fegyelem és szükséges szabadság” törekény, de nélkülözhetetlen kettősének egyensúlyához. Csutak Vilmos ebben sem volt szélsőséges. A székely családi hagyomány a maga archaikus vonásaival jól megfér nála a modern elképzelésekkel. Azt vallotta, hogy „nincs egyedül helyes, egyedül követendő és kizárólag üdvözítő módszer vagy tudás”.

Ha egy könyvről azt akarja mondani valaki, hogy szereti és fontosnak tartja, akkor azt mondja róla, hogy „hézagpótló mű”. Hézagpótló-e avagy sem a *Közösség és művelődés*? Minden bizonnyal az. Nemcsak azért, mert segít emlékezni Csutak Vilmosra, hanem hézagpótló, mint minden olyan mű, amely befoldoz egy lyukat önismeretünk hálóján.

Befejezésül engedtessek meg, hogy a Csutak által bizonytalannak vélt jövőben, azaz a mában élő egyik utód, egy kézely fafaragó szavaival, egyetlen mondatban összefoglaljam a Csutak-életmű számomra, de talán nem csak számomra érvényes summázatát: „A rend tartja össze azt a pár elemet, amit használók.” Csutak Vilmos mindennél jobban tudta ezt.

Vofkori Mária

Újra megjelenik a Turul

Turul. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Országos Levéltár és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye. Szerkesztik: Nyulásziné Straub Éva, Pandula Attila, Rainer Pál.

65/1951–1992, 66/1993. 1–4. sz.

Negyvenkét esztendei kényszerű szünet után 1992 óta újra megjelenik a magyar történettudományak, a Századok mellett, a második legrégibb központi szakfolyóirata, a Turul. A történelmi segédtudományok művelésére 1883-ban megindított folyóiratot és a mögötte álló Társaságot 1950-ben szüntették meg a tudomány-politika akkori korlátolt és műveletlen „illetékesei”, akik azt sem tudták, hogy a Turul publikációnak semmi köze sincsen a jobboldali Turul diákszövetséghez és a genealógia sem azonosítható a nemesi család-történettel. Ennek a „rendcsinálásnak” a következménye természetesen nem is lehetett más, mint azé a bölcsességé, amely az elefántra bízta a porcelánüzlet rendbetételét.

Az ezt követő négy évtized alatt elakadt a segédtudományok fejlődése Magyarországon, megszakadt az az egészséges átalakulás, melyet Szentpétery Imre indított el a két háború között *A magyar történetírás új útjai* című kötetben 1932-ben közzétett tanulmányával, egyebek között a genealógia korszerűsítésére, az új módszerek és új szemlélet meghonosítására, arra, hogy a Turul hasábjain a segédtudományi diszciplínák hivatásos művelői legyenek a meghatározóak. A végeredménye ennek az 1950-ben bekövetkezett erőszakos törésnek a magyar segédtudományi kutatás lemaradása a külföldtől, a gyanakodással kezelt tudománysszakok utánpótlásának elapadása lett. A genealógia területén pedig a hivatásos szakembereknek az ilyen „ásatag”-nak

minősített témáktól való húzódozása következtében, a családtörténet többnyire csak a lelkes amatőrök kedvteléséként vegetálhatott tovább.

A magyar segédtudományi kutatás lezüllesztése azonban nemcsak Magyarország, hanem szomszédjai történetírásának is felbecsülhetetlen károkat okozott. A Kárpát-medence régi történetének írásos forrásanyaga ugyanis szinte teljes egészében az egykori magyar állam és magyarországi társadalom működésével kapcsolatosan keletkezett. Ezeknek a forrásoknak a történetkutatás által biztonságosan felhasználható információs anyaggá alakítását e történeti örökség minden felhasználója joggal várhatta a magyar segédtudományi kutatástól mint legilletékesebbtől. Annak a sok vitakérdésnek, sőt politikai gyúgánynak a kialakulásában, amely különösen képpen a második világháború óta halmozódott fel a magyar és a szomszéd népek történetírása között, nem kis felelősség terheli a magyar tudománypolitikát. A magyar történészek ugyanis a forrástermelő intézmények működésének, az egyes források hitelességének és kritikájának tisztázásával évtizedeken át legfeljebb félkézzel foglalkoztak, illetve jórészt felhagytak azzal a szolgálattal, amelyet korábban szomszédjaik javára is végeztek. A Turul újraindítása tehát nyereség mindegyik ország történetkutatása számára, amely az egykori magyar királyság múltjából kisebb vagy nagyobb szeletet örökölt.

Az új folyam eddig megjelent számainak tartalma, a kiadványt fémjelző intézmények rangja, valamint a jelenlegi szerkesztők és munkatársak személye szavatolja, hogy a Csapkérőzsika-álmából felébresztett folyóirat a kutatás mai kívánalmait kielégítő, szomszédainknál is megbecsült segédeszköz lesz a Kárpát-medence történettudományainak; minden tekintetben méltó folytatása a régi Turulnak. Kubinyi András az újrainduláskor már megfogalmazta, hogy maga részéről mit vár a folyóirattól. Magam, vele mindenben legteljesebb mértékben egyetértve, az egész érdekelt történész-tábor szemszögéből nézve és reményem szerint nevében is kívánok nyilatkozni a szakma elvárásairól.

Az új Turul legyen tehát olyan segédtudományi szakfolyóirat, mely a numizmatika, levéltártan és bibliológia kivételével, fórumot biztosít az oklevéltan, írástörténet, pecsét- és címertan, családtörténet, középkori felirattan és chronologia, valamint később kialakuló új forrástani diszciplínák művelői számára. Legyen szakirodalmi közlöny, de adjon teret a nem hivatalos történészek tanulmányainak is, ha azok megfelelnek a módszertani és egyéb követelményeknek. Ezzel a szűk szakmai körökön kívüli, szélesebb társadalmi érdeklődést és támogatást is megszerezheti céljai megvalósításához. Az egyes segédtudományok külföldi helyzetének bemutatásával, a szemléleti és módszertani újdonságok ismertetésével mielőbb dolgozza le a magyar kutatás kényszerű lemaradását, és segítse elő az általános színvonalhoz való gyors felzárkózást.

A hivatásos szakuttatók körén kívüli laikus társadalmi érdeklődés kétségtelenül a családtörténet iránt a legerősebb. Ezért itt a legnagyobb a dilettantizmus irányába való elcsúszás veszélye. De egyidejűleg ezen a ponton a legragyogóbbak a történetkutatás és a

megújuló segédtudományok közötti együttműködés távlatai. A család lévén a legkisebb sejt, vizsgálódási egység a társadalomkutatásban, a genealógia korszerű művelése a társadalomtörténeti megismerés elősegítését tekinti végső céljául. A szociológiai szempontok érvényesítésével a családtörténet valóban komoly szolgálatot, számtalan új eredményt nyújthat a társadalomtörténetnek. Emellett tágitania kell saját érdeklődési területét a természettudományok, a biológia, az öröklés, az antropológia, valamint a lélektan irányában ahhoz, hogy a genealógia a leszármazás, a rokoni kapcsolatok egyszerű leírásából valódi családtörténetté válhasson, mely az átöröklési kérdésekről, az egyes családtagok testi és lelki alkataráról is megalapozott véleményt tud formálni.

A két háború között már a régi Turul is túljutott azon, hogy a genealógia tárgyát kizárólag a nemesi családok leszármazásának tisztázásával azonosítsa, és kezdeményezte a parasztcsaládok múltjának feltárását. E témakör a kommunista diktatúra által erőszakkal is kérésztülhajtott nagy társadalmi ártételeződésként következtében napjainkra valóban társadalomtörténeti fontosságú kérdéssé duzzadt, mely szoros összefüggésben áll az új ipari munkásság kialakulásának tanulmányozásával is, attól el nem választható. De ma már történelmi szaktéma a polgárcsaládok felemelkedésének vagy lehanyatlásának útja-módja is. Az új Turulnak pótolnia kell a polgári genealógia eddigi hiányát. Persze a magyar forrásviszonyok olyan korlátokat szabnak a kutatásnak, amelyeket senki sem hagyhat figyelmen kívül. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy főrangú vagy nemesi birtokoscsalád múltjának írásos és tárgyi emlékei anyaga összehasonlíthatatlanul gazdagabb és régebbi időkbe nyúlik vissza, mint amivel a polgár-, ipari munkás-, paraszti vagy értelmiségi családok kutatója építhet. Ez nagyon komoly, de azért nem leküzdhetetlen akadályt jelent. Viszont kétségtelen, hogy a magyar társadalomfejlődésnek ezek a számai nem gombolyíthatók vissza a távoli évszázadokba. Ez a magyarázata annak, hogy magyarországi viszonylatban a családtörténet elsősorban a politikai, művelődési és gazdasági elit múltjának elemzésével nyújthatja a leghathatóbb segítséget a történeti kutatásoknak.

A középkorra vonatkozóan pedig egyenesen nélkülözhetetlen a genealógia bevonása a társadalomkutatásba. Itt lépni sem lehet a hivatal- és intézménytörténet, az archontológia és személytörténet (prozopografia) segítségével nélkül. Hiszen országos méltóságokat betöltő középkori személyekről e diszciplínák nélkül olykor a nevükön kívül alig tudnánk valamit mondani. Ha pedig ekkorák a magyar mediévisták nehézségei, elgondolhatjuk, hogy mekkora akadályokba ütköznek ilyen vonatkozásokban szomszédjaink történetészei, amikor a XI. századtól fogva 1918-ig a politikai vezetőréteg tagjai szinte kizárólag a magyar társadalomból vagy a hozzá hasonult familiákból kerültek ki. Az archontológiai és személytörténeti kutatások felfuttatása ezért jelent a szomszédaink történetírása szempontjából is olyan fontos és sürgős feladatot, melyet megfelelő illetékességgel jórészt csak a magyar történelem művelői végezhetnek el.

Szeretnénk továbbá összefoglaló elemzéseket olvasni egyes társadalmi csoportokról, pl. a hivatalnokságról, a tisztikarról, a tanítóságról és a tanárságról, egyes tudós-, művész-, orvos-, mérnök- vagy papi dinasztiákról, a kisiparos mesteremberek különböző kategóriáiról. Végül céljaul tűzhetné ki az új Turul az egyes segédtudományok magyarországi kézikönyveihez szükséges elő- és részlettanulmányok tervszerű elkészíttetését.

Mindezeknek szükségét láthatóan a szerkesztőség is érzi, és az eddig megjelent füzetek biztonsága szerint a helyes úton indult el. Erről tanúskodik pl. Borsa Iván dolgozata az Antimus családról, mely modellértékű példa lehet a középkori köznemesi családok történetének művelői számára (1992–1993. 1–3. sz.). Ilyen Zsoldos Attila kitűnő tanulmánya a nemzetségek és a várjobbágyság kapcsolatának fontos kérdéseiről (1993. 4. sz.), Bertényi Iván alapos tájékoztatója a segédtudományok magyarországi fejlődéséről az 1951–1991 közti időszakban, amikor a Turul hallgatásra volt kárhóztatva (1993. 4. sz.), Dan Cernavodeanu szemléje a genealógia és heraldika romániai teljesítményeiről az 1940–1990 közötti fél században és az ország Kárpátokon-túli részében (1993. 3. sz.), Kóczy T. László hasznos írása a magyar–lengyel genealógiai kapcsola-

latokról (1992–1993. 1–2. sz.), végül Pekár Zsuzsa tanulmánya a sörgyáros Hagenmacher családról, mely viszont a polgári genealógia magyarországi lehetőségeire tanulságos példa (1993. 3. sz.).

A fenti elvárásoknak az új Turul a jelenlegi terjedelem mellett persze csak rendre tehet majd eleget, de reméljük, hogy ha ismét megismerik a folyóiratot, a nyomdai tere fokozatosan nőni fog. Az új folyam mindenben követi a régi Turul tipografizálását, a lapalji jegyzetek kivételével, sőt színes címerképek mellékelésével, nagyszámú fekete-fehér ábra közlésével felül is múlja annak nyomdai kiállítását. Jóllehet a szerkesztők a régi folyamból változtatás nélkül átvett nyomdai diszkekkel kívánták a folytonosságot kifejezni, úgy véljük, hogy a tipografizálás korszerűbbé tétele egyáltalában nem akadályozná az új Turul befogadását a régire még emlékezők részéről sem, hogy az újabb nyomdai megoldásokhoz szokott fiatalabb olvasókról ne is beszéljünk.

Szakukatok és a múlt emlékei iránt érdeklődő lelkes amatőrök a határokon innen és túl egyaránt örömmel fogadják a Turul újraindítását, és nagy várákossággal tekintenek működése elé.

Jakó Zsigmond

Magyar nyelvtörténeti szintézis

A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerkesztő Benkő Loránd.

I. kötet: A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1991. 782 lap.

II/1. kötet: A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó. Bp. 1992. 928 lap.

A magyar nyelvtudomány történetében a nyelvtörténeti kutatások igen gazdag előzményre tekintenek vissza. Elég, ha csak a legnagyobbak: Révai Miklós, Budenz József, Simonyi Zsigmond, Melich János, Mészöly Géza, Pais Dezső, Klemm Antal, Horgor Antal, Gombocz Zoltán és Bárcki Géza ama műveit említem, amelyekben hatalmas magyar történeti nyelvtani ismeretanyag található. Mindez természetesen nem a véletlen műve, és nem is valamilyen tudományos divatnak vagy személyes kedvtelésnek tulajdonítható, hanem „igen erősen közrejátszottak benne a magyar nyelvben rejlő objektív sajátosságok, Európának nagyrészt indoeurópai eredetű nyelveihez képest a mi nyelvünknek másféle gyökerei, valamint különösképpen az uráli–finnugor nyelvcsaládon belül is többszörösen különleges helyzete” — írja a bevezetőben Benkő Loránd is (17).

Természetesen a korábbi magyar történeti nyelvtani kutatások a mai tudományos igényeknek nem mindenben feleltek és felelnek meg. Új források felbukkanása számos nyelvi jelenség kialakulásának a korát előbbre tolt. Minél régebbi az új adat nyelvtörténeti szempontból, annál értékesebb. A TESZ (1963) munkálatai révén új történeti szóanyagot sikerült bevonni a kutatásba, de igen fontos volt a nyelvi előzményeknek, tehát az alapnyelvi örökségnek a számbavétele is, főleg ha az ő- és korai ómagyar korra gondolunk. Ilyen szempontból tehát az uráli összehasonlító nyelvtudomány szolgáltatott igen értékes adatokat a mai nyelv-

történészek számára. A történeti nyelvtanok megírásának előfeltétele tehát a jó finnugrisztikai, uralisztikai szintéziseknek a megszületése. Ezek a munkák a hatvanas évek közepén napvilágot is láttak; itt elsősorban Lakó György és Hajdú Péter munkáira gondolok.

Változott az idők folyamán a nyelvtörténeti kutatások módszere is. Elsősorban a diakrónia és szinkrónia egységére gondolok. Saussure tanításai nyomán vált általánossá, hogy a diakrónia tulajdonképpen szinkrón metszetek sorozata. Sok újat hozott a funkcionális nyelvészet, valamint a szövegnyelvészet kibontakozása is.

Legfőbb, legáltalánosabb hiányosságként jelentkezett azonban, hogy „mindmáig nem született meg egy az egész magyar nyelv rendszerének történetét felölelő, tüzetesebben is elemző szintézis, s így e téren lemaradtunk a legtöbb európai nyelv történeti grammatikai összefoglalásaihoz képest” (18) — írja Benkő Loránd.

A történeti nyelvtan megírásának gondolata tehát mindenképpen tudománytörténeti szükségszerűség. A gondolat első felbukkanása 1970-re tehető, amikor Deme László a MNyTK. 137. számában arról tájékoztat, hogy megindult „A régi magyar nyelv rendszeré”-nek az összefoglalása és megírása. E célból kutatócsoport szerveződött. Tagjai az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának kutatói.

A munkálatok a hetvenes évek második felében kezdődtek el, de a kutatócsoport csak 1984-ben lépett a szakmai nyilvánosság elé a terv részletes bemutatásával

(MNy. LXXX. 129–144). Az általános irányító és szervező feladatok a mű főszerkesztőjeként Benkő Lorándra hárultak. Az egyetemi részleg munkálatainak irányítója, illetőleg a morfológiai rész szerkesztője E. Abaffy Erzsébet. Az intézeti munkacsoport irányítója, illetőleg a mondattani és a szöveggrammatikai fejezetek szerkesztője Rácz Endre.

A történeti nyelvtan első kötete 1991-ben, a második kötete pedig 1992-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Az első kötet alcíme: *A korai ómagyar kor és előzményei*, a másodiké, amely tulajdonképpen a második kötet első része, *A kései ómagyar kor. Morfológia*. Mindkét kötet társszerzője E. Abaffy Erzsébet, D. Bartha Katalin, I. Gallasy Magdolna, A. Jászó Anna, Juhász Dezső, Korompay Klára, D. Máti Mária, A. Molnár Ferenc, Sárosi Zsófia, Szegfű Mária, Zelliger Erzsébet és Zsilinszky Éva. Csak az első kötet társszerzője Balázs Judit, Dömötör Adrienne, Farkas Vilmos, Haader Lea, S. Hámori Anónia, R. Hutás Magdolna, Papp Zsuzsanna, Pólya Katalin, Sipos Pál és Wacha Balázs, és csak a másodiké Lőrinczi Réka és G. Varga Györgyi.

Az egyes szerzők által készített fejezetek többszörös munkafázis után kapták meg végső formájukat. „E munka a szerzők egyéni felelőssége mellett is mindvégig közösségi jelleggel folyt” (21) — tudjuk meg a bevezetőből. Amikor egy-egy fejezet kézirata elkészült, előbb az ún. „négyes” elé került, majd pedig a lektorok véleményezték.

A mű célja a magyar nyelvtani rendszer történetének bemutatása. A feldolgozott problematika tehát elvileg a magyar nyelv önálló életének kezdeteivel indul, de természetesen minden olyan kérdésben, amelyben szükséges, fontos előzményként az összehasonlító nyelvtudomány eredményeit is felhasználja.

A történeti nyelvtan grammatika-fogalma valahol közepén helyezkedik el a tágn, illetőleg szűken értelmezett grammatika-fogalmak között. Így nem foglalja magában a történeti hangtant, bár a morfológia szinte minden fejezetében hangtani kérdések is szóba kerülnek. Nem tartalmaz továbbá történeti lexikai részt, nem ad rendszeres történeti szójfajtant, főként a főszófajok (igék, névszók) vonatkozásában, nem tartalmaz történeti jelentéstani fejezetet. Nem foglalkozik rendszerszerűen történeti stilisztikai kérdésekkel, de a nyelvtani jelenségek stílusbeli szerepével, műfaji kötöttségeivel, a nyelvi rétegződéssel kapcsolatos kérdésekre minden alkalommal kitér. „Mindezekből kitűnhet, hogy ha munkánk a felsorolásban szereplő minden igényt rendszeresen, teljesen ki akart volna elégíteni, ez a sokszoros terjedelmi növekedés veszélyén kívül szerkezetiileg és tartalmilag is erősen szétfeszítette volna kereteit. De kitűnhet az is, hogy benne a grammatikai kérdéseket semmiképpen sem kívánjuk mereven, elszigetelten szemlélni és kezelni, hanem a lehetőségek szerint minden irányú kapcsolódásukra tekintettel vagyunk” — olvashatjuk az előszóban.

Az első kötet, amint a cím is jelzi, a korai ómagyar kort és előzményeit, a második pedig a kései ómagyar kort fogja vallatni. Az első kötet morfológikát, mondattant és szöveggrammatikát, a második azonban

csak morfológikát tartalmaz. Ennek oka, hogy az első kötet a magyar nyelv történetének a XIV. század közepéig tartó, tehát mintegy két és fél ezer éves periódusát öleli ugyan fel, de ez a nyelvművelés ómagyar kort és az ómagyar korak alig nyelvművelés korai évszázadait jelenti, míg a második kötetben vizsgált kései ómagyar kor nyelvművelésanyagához képest igen gazdag. A kései ómagyar kor mondattani és szöveggrammatikai fejezetei így egy következő kötetbe kerülnek majd.

A morfológia mindkét kötetben szófajközpontú, tehát a szerzők a ma meglévő szófajok mindegyikét külön fejezetben tárgyalják. Természetesen a legterjedelmesebb az igék és a névszók tárgyaló fejezet. Mindkét fejezetben előbb az igék és névszók változatait, korai ómagyar kori és kései ómagyar kori állományukat veszik számba, ezt követi az igékhez és a névszókhoz járó képzőállomány alaki és funkcionális kérdéseinek, valamint az igékhez és névszókhoz járó jelek és ragok rendszerének és közlésbeli szerepének a vizsgálata. Az igeveket a sajátos képzők szerint csoportosítva találjuk, és a szerzők minden ige-névképzőt alaki és funkcionális szempontból is elemeznek.

A többi szófaj vizsgálatánál is többnyire jól elkülönülnek az állományt bemutató részek a funkcionális kérdéseket taglalóktól. Igen hasznosnak tartom, hogy az igékötők, a névutók, a névelők, a kötőszók és a módosítószók bemutatása során szófaji keletkezéstörténeti kérdéseket is tárgyalnak. A határozószókról szóló fejezetben szintén fontos, hogy a szerzők külön foglalkoznak a toldalékolás (ragozhatóság, fokozás, képzőfelvevő képesség) kérdéseivel is.

A mondattani fejezetekben a hagyományos felosztást követik. Előbb a modalitás szerint különítik el a kijelentő, felkiáltó, kívánó, megszólító és kérdő mondatokat, majd minőség szerint az állító és tagadó mondatokat. Szerkezet szerint külön fejezetben vizsgálják a mondat makroszerkezetét, és külön fejezetben a tagmondatok szerkezetét. A makroszerkezet szintjén a szerzők elkülönítik az egyszerű, összetett és a többszörösen összetett mondatokat. Ami pedig a tagmondatok szerkezetét illeti, külön szólnak a tagolatlan és a tagolt tagmondatokról. Igen fontosnak tartom a mondat aktuális tagolódásának a vizsgálatát.

A következő átfogó fejezet az egyszerű mondatot felépítő szerkezeteket vizsgálja. Igen hasznosnak tartom, hogy az alárendelő szerkezetek között külön foglalkoznak az ige szabad bővítőanyagaival, és külön a kötött bővítőanyaggal. Az összetett mondatok tárgyalása során az alárendelő és a mellrendelő mondatok ómagyar kori és korai ómagyar kori állományát veszik számba.

A mondattani fejezetek után a szöveggrammatikai fejezet következik. Itt először is a szerző a szövegmondatok összekapcsolásának olyan kérdéseit vizsgálja, mint a szövegmondatok leggyakoribb kapcsolási formái, a kötőszók minőségi jellemzése, a kötőszó nélküli, nem folytatásos szövegmondatok kérdése.

A legtöbb külföldi történeti nyelvtanhoz képest is úttörőnek számít a szöveggrammatikai fejezet beiktatása. A feldolgozható anyag gyér volta és egyáltalán a

szövegek rövidege miatt nem igazán lehet releváns szövegszerkezeti jellemzőket kimutatni.

A mű történeti jellegét az adja meg, hogy a magyar nyelv életének több mint kétezer éves időszakát öleli föl. A szerzők a szinkronia és a diakronia egységére építenek, bevallottan szinkron metszetek bemutatására törekednek. Természetesen a mű egyes részei között különbségek vannak. A morfológiai jelenségek változásai általában sokkal gyorsabbak a mondattani és szöveggrammatikai változásoknál. Ebből természetesen következik, hogy a morfológiai fejezetek sokkal inkább történeti jellegűek, mint a mondattani és a szöveggrammatikai fejezetek.

Az egyes fejezetek tárgyalásmódja az ismeretanyag szintézisére alapul. „Ez annyit jelent, hogy akár az adatok értelmezésében, akár az állapot- és változársrajz felvázolásában, akár a változások jellegének megítélésében, akár azok magyarázatában legtöbbször egy felfogást érvényesítenek, azt, amit mai tudásunk, ítéletünk alapján

legjobb, legelfogadhatóbbnak látunk. Ha azonban a két-, esetleg többféle értékelés, magyarázat lehetősége komolyan fönnáll, akkor ezeket nem mellőzzük, hanem bemutatásuk sorrendiségével, illetőleg a hozzájuk fűzött megjegyzéssel jelezjük valószínűségi hányadosukat, saját megítélésünk alapján” (25) — olvashatjuk a bevezetőben.

A magyar nyelvtörténeti szakirodalom olyan komoly részelemzéseken alapuló nagy szintézissel bővült, amely a korábbi kutatásokra épít ugyan, de minden vonatkozásában korszerűen tovább is fejleszti azokat.

Mindkét kötet végéről hiányzik az eligazító forrásgyűjtemény és egyéb mutatók. Ezek közzétételét a szerzők a II/2. kötetre ígéri. Ám az eddig megjelent két kötet is a legfontosabb kézikönyveink közé tartozik, nem mindegy tehát, hogy milyen mértékben használható. A hiányt éppen ezért csak a következő kötet minél sürgősebb kiadása pótolhatja.

Kabán Annamária

Az erdélyi magyar színjátszás történetéhez

Magyar színházművészeti lexikon. Főszerkesztő Székely György. Szerkesztő Török Margit.

Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 888 lap.

E lexikon méltán viseli címét: a kulturális nemzet fogalmában gondolkodva, az egyetemes magyar színházművészet adattárát jelentették meg a szerkesztők. A kutatók és érdeklődők a Kárpát-medence és a diaszpórában élő magyarok színművészetének és drámaírásának adatait lehetnek fel a kötetben a műfaj e tájon való jelentkezésétől napjainkig. (Akad néhány, számunkra érthetetlen mulasztás, mint például Határ Győzőről vagy Méhes Györgyről szóló szócikk hiánya.) Látszólag magától értődő az egyetemesség ténye; megemlítésére az kötelez, hogy a Hont Ferenc szerkesztésében 1969-ben megjelent *Színházi kislexikon* nem vállalta ezt a tudományos (tegyük hozzá: politikai áttörést is jelentő) feladatot: a kisebbségben és a diaszpórában élő és működő színházművészet bemutatásától — az akkori politikai széljárás szellemében — eltekintett. Az egyetemes magyar színházművészet bemutatására jelen kötetünket megelőzően a harmincas évek derekán történt kísérlet a Schöpfung Aladár szerkesztette négykötetes *Színházművészeti lexikon*ban. Mindezek aláhúzzák a mostani lexikon számunkra kimagasló tudományos értékét: összegezi az egyetemes magyar színházművészet adatait, s ezekből kiszűrhető színháztörténet-írásunk állapota.

Természetes, hogy bennünket elsősorban az erdélyi színjátszás bemutatása s a színháztörténet-írásunk állapotát jelző következtetések érdekelnek.

Mire alapozhatott az erdélyi magyar színművészet szócikkeinek listáját elkészítő és megíró szakszerkesztő? Létezett-e, létezik-e egyáltalán ezen a tájon színháztörténet-írás? Gondolom, ebben az ismertetőben felelünk kell erre a kérdésre is, mivel a lexikonból kibontakozó kép egyértelműen bizonyítja: művelődéstörténetünk jelentős fejezetét képezi a színművészet, melyet nem szabad Hamupipőke-sorsban felednünk.

Az erdélyi hivatásos színművészet történetét feldolgozó alaplumkák: Jakab Elek, Ferenczi Zoltán művei jelzik, hogy már a XIX. században megindult a műfaj nemzeti önismeretünket gyarapító jelentőségéhez mérhető kutatómunka. Itt most elsősorban a romániai magyar kultúra vonzáskörében keletkezett színháztörténet-írás eredményeit vesszük számba.

Az első erdélyi hivatásos együttes történetének kutatása ma már elképzelhetetlen a Jancsó Elemér szerkesztette Erdélyi Ritkaságok sorozatban közzétett Káli Nagy Lázár-kézirat: Az „erdélyi nemzeti játékszínnek”; a magyar játszóársaságnak eredete, fennállásának, viszonyosságainak a mai időkig leírása (1821) című kortársi visszaemlékezés nélkül (Cluj 1939). Irodalomtörténetünk jeles kutatója, Jancsó Elemér a színházi folyamatok és művelődéstörténeti irányzatok együttes vizsgálatának módszerével nagy szolgálatot tett a kezdeti színművészet kultúrtörténeti helyének kijelöléséért: *Az erdélyi színészet hőskora* a Káli Nagy Lázár-kézirat előszavaként; *A kolozsvári magyar színház útja a romantikától a realizmusig* (Nyírk. 1963); *A kolozsvári magyar színház megalakulása és a felvilágosodás (Irodalomtörténet és időszűrés című tanulmánykötetében. Buk. 1972); A Shakespeare-kultusz kialakulása a felvilágosodás korában és a kolozsvári magyar színház* (Nyírk. 1965). A Káli Nagy Lázár-kézirat közlésének jelentőségéhez mérhető Jordáky Lajos kiadványa is (Kótsi Patkó János: *A Régi és Új Theatrom Historiája és egyéb írások*. 1973), mivel közkinccsé tette a felvilágosodás kiemelkedő színházi alkotójának színházművelői, drámaírói munkásságát, bizonyítván, hogy a hőskorszak milyen szervesen ágyazódott az európai műveltségbe.

A színjátszásunk kezdetére vonatkozó forrástértékű színháztörténeti munkák között említenünk kell Szabó T.

Attila tanulmányát az első professzionista színjátszónk sorsáról: *Adatok Felvinczi György életéhez* (Itk. 1932). Rendkívüli hozzájárulást jelent színház történet-írásunk megalapozásához Vita Zsigmond munkássága is.

Enyedi Sándor is nagymértékben gazdagította színjátszásunk hősorára vonatkozó ismereteinket. Neki sikerült egyértelműen tisztázni, hogy az első hivatásos színi előadás nem 1792. november 11-én volt, mint azt Ferencziék állították (nem kis mértékben romantikus érzelmektől fűtöttek, hogy egybeessék Katona József születésnapjával), hanem december 17-én (*Mikor volt Kolozsvárt az első színi előadás, A Hét* 1892. 25. sz.). Enyedi számos addig feltáratlan vagy tévesen közölt színház történeti adatokot tett közzé könyveiben, tanulmányaiban a kolozsvári színház játérendjére, személyi állományára, vándorlásaira vonatkozóan: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei* (1972); *A Kolozsvári Magyar Színjátszó Társulat 1810–1821 között* (Nyírk. 1972); *Déryné erdélyi színpadokon* (1975); *A Kolozsvári színház vándorútjai Erdélyben 1821-ig* (1973). Enyedihez hasonlóan sok feltáratlan adatot szolgáltat az erdélyi színműzsgalomról Szentimrei Jenő könyve is: *Harc az állandó színházért Marosvásárhelyen 1780–1945* (1957). Az alap kutatásokon nyugvó s ezen a téren jelentős eredményeket felmutató művek sorában emlitenünk kell még Janovics Jenő *A Farkas-utcai színház* (Bp. 1941) című művét is. A színjátszás művészetének tiszteltétől áthatott, emelkedett irányú könyv a hősorszak és a magyar nyelvterület egyik legelső közhírház nemzedékének állít emléket.

Színművészetünk 19. századi és századfordulós állapotáról közvetít híradást Sombori Sándor: *Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a 19. században* (Aluta 1970); *Színjátszás Sepsiszentgyörgyön a XX. század elején 1900–1913* (Uo. 1971). A két világháború közötti korszakról szóló első színház történeti kiadvány 1924-ben az Imre Sándoré: *Dr. Janovics Jenő és a színház, s ez egyben szemléleti módosulást is jelent. A Janovics személyiségének szentelt mű ugyanis nem folytatja egyértelműen a pozitívista iskolát, hanem megpróbálja a színjátszást nem csupán mint interpretáló, hanem mint alkotó művészetet is vizsgálni; a leíró stílust igyekszik ötvözni az esszéírás módjával; a színház és társadalom kölcsönös interfenciájának módozatait törekszik tetten érni. Említésre méltó ilyen vonatkozásban Janovics Jenő *A színjátszás* című tanulmánya = *Metamorphosis Transylvaniæ*. Szerk. Győry Illés István (Cluj 1937); Kádár Imre, Kemény János, Pukánszky Kádár Jolán írásai az Erdélyi Helikon 1942. évi 5. különszámában, melyet az erdélyi színjátszás megszületésének 150. évfordulója alkalmából adtak ki, és Ligeti Ernő könyvének (*Súlyt alatt a pálmá*. Kvár 1942) színházi fejezete. A korszerű vizsgálódási módszer kiemelkedő teljesítménye Kántor Lajos színház történeti esszéje (*Hamlet a bántott félhez tartozik*. Bp. é.n.) az erdélyi Hamlet-bemutatókról 1794-től napjainkig. A korszerű színház történeti kutatói módszerek népszerűsítésének, a színház történeti érdeklődés ébrentartásának tett nagy szolgálatot *A Hét* című folyóirat egymást követő két évkönyve, a *Régi és az új Thália* (1981) és a *Színjátszó személyek* (1982). A kiteljesedő színház történeti*

érdeklődés bizonyóságként jelennek meg Indig Ottó munkái: *Nagyvárad szinkritikák a Holnap évtizedében* (1975) és *A nagyvárad színeszet másfél évszázada 1798–1994* (1991). Az önelttartásra ítelt, a fennmaradásért küzdő, az önszerveződő társadalmi összefogás szép példáit nyújtó két világháború közötti romániai magyar színjátszás adatainak feltárására tett kísérletet Kötő József mikromonográfiáiban: *A nagybányai hivatásos színműzsgalom krónikája 1918–1940* (Nyírk. 1984); *Színjátszás Brassóban és a Brassói Lapok színműzsgalmazó munkássága 1918–1940* (Uo. 1985); *Az aradi színjátszás két világháború közötti történetéből* (Uo. 1988); *Színműzsgalom Tordán a két világháború közötti időszakban* (Művelődés 1980. 12. sz.); *Udvarhely színjátszása 1918–1940* (Nyírk. 1993). Sokat tett a második világháborút követő évek színjátszásának megőrkítéséért Szabó Lajos: *Színművészetünk tíz éve* (Utunk 1954. 34. sz.). A romániai magyar színműzsgalom átfogó képét kívánja megrajzolni a Kántor Lajos–Kötő József szerzőpáros a *Magyar Színház Erdélyben 1912–1992* (1994) című kötetben.

Romániai magyar színház történet-írásunk jelentős teret szentelt kiemelkedő színpadi alkotóink életművének is. Így a legnagyobb magyar népszínmű-színeszről és realista emberábrázolóiról írt könyvet Szentimrei Jenő: *Szentgyörgyi István élete és művésze* (1955). Jordáky Lajos kötet: *Janovics Jenő és Poór Lili* (1971) e két nagy személyiségnek állít emléket. Kötő József a modern színjátszó iskola, az értelmi és érzelmi hatást egyaránt kiváltó színeszi munka előfutáráról értekezik: *Forgách Sándor szellemi hagyatéka* (Nyírk. 1992).

Habár műfajuk szerint nem színház történeti művek Kántor Lajos, Marosi Péter, Páll Árpád, Kacsir Mária, Gálfalvi Zolt. Kötő József szinkritikákat, drámatörténeti írásokat tartalmazó kötetei, mégis hasznossal forgathatják színház történetészek, mivel fontos híradásokat tartalmaznak színjátszásunk közállapotáról.

A rövid összefoglalót olvasva úgy tűnhet, hogy a romániai magyar színház történet-írás élő és működő ága tudományosságunknak. Ha közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy a művek irodalom- és történelemkutatók munkásságának melléktermékei, ennek megfelelően csupán résztémákat dolgoznak fel, s ami talán a legnagyobb gond: munkáikban nem a színház történet-írás szabályai érvényesülnek, hanem más kutatási területek előírásai szerint tárják fel anyagukat. Hadd említsék egyetlen példát. Indig Ottó másodiknak idézett könyvét mint a lexikoníráshoz szükséges segédanyagot vizsgálva kiderül: annyira ideologikus és irodalomközpontú vizsgálódás, hogy a színház sajátos műfajára vonatkozó adatokat (színeszre, diszlettervezésre, rendezésre vonatkozó tényeket) alig-alig közöl. Romániai magyar színház történet-írásunkból hiányzik tehát a kellő szakszerűség, ami természetes is, hisz 1918-tól kezdődően nem volt olyan kutatónk, aki pályáját elsőrendűen ennek a műfajnak szentelte volna.

Ha visszatérünk a lexikon tanulmányozása kapcsán kialakított alap gondolatunkhoz, hogy az erdélyi magyar színházmozgalom nemcsak összmagyar viszonylatban, hanem az egyetemes kultúra vonásokrólban is értékeket termelt (Molière-, Shakespeare-, Schiller-kultuszok a

XVIII. sz. végén, Petőfi, Madách, Bárd, Tamási, Sütő drámatörténeti jelentőségű ösbemutatói, Kótsi Patkó János, E. Kovács Gyula, Ditrői Mór, Szentgyörgyi István, Janovics Jenő, Harag György stílusújításai, sajátos transzilván dráma- és színházmodellek kialakulása), akkor biztos állíthatjuk, hogy kortárs kultúránkat és tudományosságunkat ápoló és formáló kezeknek elsőrendű feladatai közé tartozik a színház történetünket szakszerűen művelő nemzedék kinevelése.

Sietek eloszlatni azt a tévhitet, hogy a szakszerűség elmélyítésének szükségességéről szóló eszmefuttatásom a lexikoni szócikkeknek az olvasata kapcsán merült volna fel bennem. Inkább tisztelettel parancsoló, hogy milyen hatalmas szervezői és kutatói erőfeszítést igényelt a szükséges adatok összegyűjtése. (Példaként csak egy vonatkozását említem a munkának: az igényes lexikon a születés és halálozás évét, hónapját és napját közli; a két világháború közötti korszakra vonatkozó szócikkek megírása nagy nehézségekbe ütközhetett, hisz ez az időszak a legfeltáratlanabb, alig rendelkezünk filológiaiul pontos adatokkal.) Emiatt talán éppen a két világháború közötti korszakból maradtak ki a lexikonból olyan személyiségek, akik művészetükkel alakították színházművészetünk arculatát. Ilyen vonatkozásban hadd említem Ágoston Baba, Bérczi Mihály, Darvas Ernő, Derecskey Pál, Földes Berta, F. Csók Vilma, Gálffi Nusi, Harmath Jolán, Inke Rezső, Jósika Mici, Kassay Károly, Kürthy Böske, Kabdebó Duci, Légrády Pál, Lázár Hilda, Mihályi Károly, Örvössy Géza, Pálffy Zsazsa, Palucz Vilma, Szabó Pál, Szegő Lili, Soór Jenő, S. Mátray Rózi, Sümegi Ödön, Szász Ilona, T. Pogány Janka, Ürmösy Magda, Vigh Ernő, Vákár Vilmos nevét. Nem is szükséges indokolni külön-külön a számontartás jogosultságát, a színház történetben kis jártassággal bíró olvasó számára egyértelműen világos, hogy olyan előadóművészekről, intézményszervezőkről van szó, akik beleférnek a lexikon értékrendjébe.

Egész sor fájdalmas hiányt sorolhatunk fel a sajátos erdélyi drámairodalom értékeremtői közül is (az anyanyelvi színiirodalom úttörői a felvilágosodás korából: Teleki Ádám, Kovásznai Sándor, Bodoki

József, Bornemisza János, Wesselényi Zsuzsa, Kibédi Sámuel, Bethlen Imre; a drámafordítói mozgalom személyiségei, valamint az eredeti drámák alkotói: Kótsi Katalin, Tokody János; későbbi korok drámairói: Tabéry Géza, Kaczér Illés, Gulácsy Irén, Sebesi Samu, Csávossy György, Lászlóffy Csaba, s ebben a vonatkozásban hadd említsük meg a diaszpórában élő Domahidy Miklós nevét is).

Színház történet-írásunk hiányaira hívják fel a figyelmet az intézményekről vagy városok színimozgalmáról írott ama szócikkek is, amelyekben egy-egy korszak hiányosan vagy tévesen adatolt.

Úgy vélem, e néhány kiragadott példa igazolhatja, hogy ki kell alakítanunk a romániai magyar színház történet kutatógárdáját, s a fehér foltok feltárása után meg kell írunk az erdélyi magyar színház történeti lexikont.

Miután a lexikon anyaga segítségével elvégeztük saját megmértetésünket, hadd értékeljük magát a művet. Úgy vélem, hogy a Székely György vezetésével készült kézikönyv modern szemléletű, a színházművészetet úgy igyekszik bemutatni, mint önálló, autonóm műfajt, egyaránt hangsúlyt helyezve az elméleti és pályaképek címszaiban a színház sajátos kifejezőeszközeinek bemutatására, szakítva azzal a szemlélettel, amely a színházművészetet csupán interpretáló műfajnak tekintette. Külön ki kell emelnünk, hogy magyar nyelvű színházi lexikonaink közül egyik sem közölt ilyen gazdag ikonográfiai anyagot. Érdemes idéznünk a főszerkesztő előszavából a következőket: „Ez a kiadvány sokkal szélesebb szakmai területet fog át, mint elődjei. Nemcsak a prózai színművészetet veszi figyelembe, hanem — hazánkban először — az operai, a könnyűzenés színpadi, a tánc-, a mozgás- és a bábszínházi alkotókat is...” Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kiadvány valódi egyedi kísérletévé váljék műfajának.

A kötet egészét tekintve bizonyosak vagyunk abban, hogy a magyar tudományosság jelentős, maradandó alkotását tartjuk kezünkben.

Kötő József

Két irodalom mezsgyéjén

Köllő Károly: Confluențe literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară.

Kriterion 1993. 318 lap.

Aki a román-magyar irodalmi kapcsolatok rendkívül szerteágazó témakörében kutatásra adja a fejét, föltétlenül kezébe kerül Köllő (Engel) Károly egyik vagy másik tanulmánya. Az ő most végre románul is megjelent román-magyar komparatistikai kötetébe válogatott, de e kötet anyagánál sokszorta nagyobb számú, irodalmi és szakfolyóiratokban, gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányai nélkül ugyanis jöszerevel egy lépést sem tehet, hacsak meg nem elégszik azzal, hogy az irodalompublicistikai felszínen maradvá, az alkalmi „musz-anyagok” egy időben oly nagy számát szaporítsa.

Az immár 71. életévébe lépett, de forrásbúvárító szenvedélyéből jöttányit sem engedő kutató ugyanis

olyan tudóstípust testesít meg, aki fáradhatatlanul ás le a mélybe, hogy onnan első kézből vett adataival nyissa rá szemünket a legkülönbözőbb „nagy” témák egy-egy fontos részletére.

Pontosan tíz évvel ezelőtt jelent meg magyarul (ugyancsak a Kriterionnál) az a kötet, amelynek címét most fent kölcsönvettük. A kiadó már akkor tervebe iktatta Köllő Károly tanulmányainak román nyelvű megjelentetését is, de mire a fordítás elkészült, a hatalomnak már a tárgyyszerű román-magyar kapcsolattörténeti kutatás is kényelmetlen volt. Az 1989-es fordulat után pedig újra évek teltek el, amíg most az előkészített kötet, a Soros Alapítvány anyagi támogatásával, végre megjelent.

A Köllő Károly képviselte tudóstípus értékét — mindenféle modern és ultramodern irodalomvizsgálati iskolák és irányzatok divatja közepette — talán semmi sem fejezi ki jobban, mint az, hogy az az Adrian Marino írt hozzá előszót, akit a modern román irodalomelmzés, sőt kritikaelmélet kiemelkedő alakjaként ismer nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi irodalmárvilág is. Épp ő az, aki megállapítja: „Feltétlenül igaz az, hogy az »összehasonlító irodalom« jelentése ma tágabb, kevésbé dokumentált, és hogy ma már nem kizárólagos terepe a »kapcsolatoknak«, a »forrásoknak«, a »hatásoknak«. De a komparatistikának mindig is szüksége van a szilárd dokumentáris alapra, és Köllő Károly azt választotta meg munkaterületét. Ő fáradságot nem ismerő, munkás, bibliográfusi, levéltárkutatói szenvedélytől üzőtt ember, akinek fontosak a részletek, a precizitás, aki a véletlektől megmenekülő kitaró és hűségese az általa kutatott témákhoz.”

A kutatói aprómunka, az elsődleges forrásokig leásó szenvedély tehát, ime, a „nagy” irodalomértelmezés oldaláról kapja meg a megérdemelt elismerést. A kettő csak a hozzá nem értők szemében mond ellent egymásnak. Az előbbi csak azok kezelik le fölényes mosollyal, akik az utóbbinak is csak felületes művelői.

De van Adrian Marino bevezetőjének egy másik — számunkra épp ma és itt — nem kevésbé fontos gondolata: az, amikor Köllő Károly kötetét román olvasóinak ajánlva, azoknak a magyar és román szellemi embereknek a példájára emlékeztet, akik a román-magyar kapcsolatok kutatásának értelme, szükségessége mellett tettek hitet. Ő Veress Endre és Gh. Bogdan-Duică nevét említi a két háború közötti évtizedekből, s Jakó Zsigmond románul szintén a Kritikon által megjelentetett kötetét (*Philobiblon transilvan*, 1979), s az ő munkásságuk mellett többek között a Köllő Károlyéval is érvel amellett, hogy ideje lenne végre betölteni egy nagy űrt: megírni a román-magyar művelődési és irodalmi kapcsolatokat még mindig hiányzó történetét.

A mostani kötetben megjelent tanulmányok ezt a hiányzó kapcsolattörténeti művet alapozzák meg. S most már nemcsak a magyar, hanem a román irodalomtörténet-írás felé is.

Hiszen a román irodalomtörténet-írás sem nélkülözheti Köllő Károly olyan tanulmányait, mint amilyen e kötetben Mihail Halici németalföldi és angliai munkás-

ságának felderítése, Timotei Cipariu egy ismeretlen kéziratának és e mű felvilágosodás kori eszmei összefüggéseinek elemzése, a Gheorghe Șincai önéletrajzi elégiájának várdi fogadtatásáról, Petru Maior *Román egyháztörténete* kéziratának sorsáról vagy Emil Isac fiatalkori munkásságának magyar összefüggéseiről írott tanulmánya. Köllő Károly, aki már több mint három és fél évtizeddel ezelőtt felhívta magára a figyelmet a XVI. századtól fogva magyar kéziratok énekeskönyvekben felbukkanó román világi énekekről és azok irodalomtörténeti, nyelvtörténeti jelentőségéről értekezve, e mostani kötetbe foglalt tanulmányaiban a román irodalomkutatás számára is szolgált megkerülhetetlen adalékokkal.

A mostani kötet tanulmányainak egy másik része kimondottan kapcsolattörténeti tárgyú: Csokonai *Béka-egér harcának* népi román fordítása, Jósika Miklós regényeinek román vonatkozásai, *Az ember tragédiája* hatása Coșbucra, Ion Luca Caragiale magyar kortársértékelései, az első bukaresti magyar újság: az 1860 nyarán indult Bukaresti Magyar Közlöny bemutatása, Solymossy Elek pályaképe vagy egy közös Tamási- és Sadoveanu-hős, a csikszeredai ortodox lelkész, Izidor atya alakjának lenyomozása kapcsán egy sokatmondó irodalmi párhuzam felrajzolása — mindez megannyi támpont (és Köllő Károly lapokban szétszóró írásaiban még mennyi ilyen van!) ahhoz a román-magyar művelődési és irodalmi kapcsolattörténeti szintézishez, amelyről Adrian Marino szólt.

Végül — ha rövidített változatban is — örömmel látjuk viszont ebben a kötetben azt a nagy ívelű irodalmi kapcsolattörténeti tanulmányt, amely Réthy Andor és Váczy Leona *Magyar irodalom románul* című könyvezete élen jelent meg 1983-ban. Ez a tanulmány éppúgy a filológiai aprómunka mellett szintézisteremtésre is vállalkozó Köllő Károlyt mutatja be, mint az az 1972-es fejezete, amelyet a romániai komparatistika történetét áttekintő nagy akadémiai kötetben (*Istoria și teoria comparatismului în România*) írt a múlt század második felének erdélyi magyar összehasonlító irodalomtörténeti iskolájáról.

A „dokumentarizmus” Adrian Marino szerint első, de nélkülözhetetlen lépése után tehát maga Köllő Károly teszi meg a másodikat is.

Dávid Gyula

Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés

K. Lengyel, Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiss.*

Ursprünge und Gestalten des früheren Transilvanismus 1918–1928.

Verlag Ungariches Institut, München 1993. 270 lap.

K. Lengyel Zsolt a korai transzilvanizmusról (1918–1928) írt testes monográfiájának címében vizsgálódásainak, illetve konklúziójának kulcsfogalmát is megadta. Jó előre tisztázní szeretném azonban, hogy a Münchenben élő kutató nem tekintí eleve kudarcra ítéltnek azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az erdélyiség megfogalmazói a többirányú kiegyezés érdekében kifejtettek. Épp ezért a könyvcím („Kompromisszum-

keresés”) még inkább kifejezi a szerző kutatásainak, illetve következtetéseinek időszerűségét. A történelmi kompromisszum, a magyar–román megbékélés sürgetőbb ugyanis, mint valaha. Az eddigi próbálkozások sikertelensége letagadhatatlan tény, ám ez a felismerés nem igazolhatja a jövőbeni kísérletekről való lemondást.

A bajor fővárosban működő Magyar Intézet immár több mint negyven kötetet felölélő Studia Hungarica

sorozatában megjelent mű szerzője nem kíván a transzilvanizmus körüli vitákba bekapcsolódni. Könyvét nem vitatnának szánta, hanem elfogulatlan tudományos búvárkodásból leszűrő tanulások foglalataként, további elemzések indítékaként juttatta el az olvasóhoz. Szemére is veti a kérdés 1989 utáni fészegetőinek, hogy a megnyílt kedvező lehetőségek nem a feladatok újrakoncolására, nem az eddig hozzáférhetetlen források feltárására, értelmezésére ösztönözték őket, hanem csak amúgy is élénk vitakedvüket növelték. A napi politika követelményeinek engedve — úgy tűnik —, egyelőre lemondtak a levéltárakban és könyvtárakban folytatandó csendes, kitartó munkáról.

Saját opcióját kifejtve, a szerző különbséget tesz a szemléletként s a tudományos stúdium tárgyaként kezelt transzilvanizmus között. Ő — nyilván — az utóbbit választotta, ám döntése nem tette közbömbössé a másfajta megközelítések iránt. Ez nem is lenne lehetséges, mert számos tegnapi/mai vitairat és a tudományos értekezések között nem emelkedik semmilyen kínai fal. Az előbbiekről ugyanis nincsenek, nem is lehetnek teljesen híján a tudományos boncolgatásokra jellemző vonásoknak, de rendszerint az utóbbiak sem nélkülözik a személyes állásfoglalást, a vitát s a bírálatot — tehát a szubjektív mozzanatokot. A korai transzilvanizmus története nem valamilyen steril közegben kutakodik, hanem a vizsgált jelenség kialakulását és viszonytagaságos pályájának kezdetét a maga konkrétumaiban mutatja be. Ennek során számba veszi az évek folyamán közzétett nézeteket, reflektál a különböző felfogásokra. Nyilván neki is van képe, véleménye az „erdélyi gondolat”-ról, valamint képviselőiről.

A könyv egy időben-térben eltávolodott, de mégis bennfentesnek maradt, éppen ezért különösen illetékes kutató munkája. Ez a pozíció nem csupán a tárgyla-gosság egyik garanciáját kínálja, hanem olyan látószöveget, dokumentációt és fogalmi apparátust biztosít, amelyek — sok hóni kutatóval szemben — bizonyos előnyöket jelentenek. A belőlük származó tulajdonságok és kvalitások a már magyar nyelven publikált részletekben is felfedezhetők (*Az elnapolt alternatíva*. Korunk L. 1991; *A „keleti-Svájc”-konceptió és Erdély 1918–1919-ben*. Régió III. 1992. 1. sz. 77–89; *Kulturális kapcsolatok, regionalizmus, szövetkezeti kompromisszum. Szempontok a korai transzilvanizmus vizsgálatahoz 1918–1928*. Erdélyi Múzeum LIV. 1992. 127–142). Művének egyedi jellege és értéke abból a körülményből is fakad, hogy Pomogáts Béla monográfiája (*A transzilvanizmus*, 1983) után az első nagy lélegzetű összefoglalás erről az igen összetett, sokakú bölcséleti, etikai, irodalmi-művészeti és közéleti jelenségről. Természetesen részleges feldolgozások, érdekes és becses tanulmányok, forráskiadványok, emlékirások eddig sem hiányoztak. Gondoljunk csak Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma* (1941) című számvetésére, Fábián Ernő, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Nagy György és Sárri Sándor tanulmányaira vagy esszéire, Pomogáts Béla *Kuncz Aladáról* írott könyvére (1973), Robotos Imre kismonográfiájára Tabéry Gézáról (*Eszméik ütközései*, 1979), a Romániában megjelent irodalomtörténeti kézikönyvekre és egyetemi jegyzetekre.

A témát taglalta Szávai Géza *Helyzettudat és irodalom* (1980), valamint Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* (1992) című könyve. Végül, de nem utolsósorban utaljunk *A Helikon és az Erdélyi Szépművészeti Céh levelesládája 1924–1944* című forrásműre (1979), amelyet Marosi Ildikó állított össze. Nélkülözhetetlenek Benkő Samu Kós Károllyal folytatott beszélgetései, az Erdélyi Fiataloknál nyilvánosságra hozott dokummentumok (1986) és Makkai Sándor *Nem lehet* című írását vitató cikkek, levelek és állásfoglalások (1989). Nem feledkezhetünk meg Balogh Edgár, Kacsó Sándor, Nagy István és mások memoárjairól, valamint Méliusz József önéletrajzi elemekkel átszőtt könyveiről sem, hiszen bennük hézagpótló adatokra bukkanunk. De ez a lista távolról sem teljes.

Pomogáts Béla első szintézise — szerzője szerint — eszme- és irodalomtörténeti fogantatású. Ebbe a kategóriába sorolható a legtöbb esszé és tanulmány is, közülük többször azonban (e sorok írójaéit is) ideológiatörténetinek minősíthetünk. K. Lengyel Zsolt könyve, a maga gazdag összetettségében, elsősorban történeti, pontosabban: társadalompolitikai jellegű. Ez egyben újszerűségét is nagymértékben szavatolja.

Az igényes analízis olyan történelmi pillanatan hagyta el a sajátját, amikor a romániai magyarság szintén több szempontból eszmei légűres térbe került. Ugyanakkor értékrendjének válságával is meg kell küzdenie. Identitása önvédelemre szorult; jövőjét sem látja kilátással biztosított. Sokatmondó, hogy 1991-ben a sepsiszentgyörgyi Európai Idő című lap hasábjain (kisebb megszokásokkal) öt hónapon át vitatták a transzilvanizmust, s a nyilatkozások többnyire elutasító véleményeket fejtettek ki. Az erdélyiségutadat változásait nyomon követő Korunk-ankét (1991, 10. sz.) sem fejezett ki e tekintetben más orientációt.

Színre lépése óta az erdélyiséget már többször elparemtálták. Születésének pillanatától kezdve ellenállásba, kemény bírálatba ütközött, de sohasem jutott olyan szakaszba, ahol koncepcióját összefüggő, jól tagolt elmélet révén jelenítette volna meg. Megfogalmazói nem a teoretikusok, hanem elsősorban az írók és újságírók közül kerültek ki. Szószólói nem annyira a szigorú fogalmi építkezés útjait járták, mint inkább lírai sejtetésekhez, történelmi nosztalgiai tápláláshoz, mítoszteremtéshez és derűs jövőképek előrevetítéséhez folyamodtak. Ezek a vonások feltehetően fokozták kisugárzását, ám támadási felületeket is nyújtottak. A két világháború közötti években védekezni volt kénytelen mind a konzervatív, mind a szélső balos kifogásokkal szemben, majd táborán belül — nemzedéki ellentétktől is motivált — lázadással kellett szembesülnie. A második világháború után sokáig részben elévült eszmei relikviának, részben maradi, sőt káros ideológiának minősítették. Később — a továbbra is ránk nehezedő kisebbségi státusz tudatosulásával s a hozzá tartozott gondolatvilág és éthosz újralfedezésével — még valaminő „neo-transzilvanizmus” is jelentkezett. Az egyenműsítő diktatúra — Kós Károllyal együtt — visszamenő hatállyal nem létezőnek próbálta tekinteni. Tabuizálta. Krédójában ugyanis — jogosan — az elnemzetietlenítéssel dacoló szellemi-erkölcsi erőt

ismert fel. Ezért is volt sokáig érthetetlen számomra az a negatív viszonyulás, amely az említett ankétokat áthatotta.

Ilyen előzmények után K. Lengyel Zsolt műve — éppen szentelen, tudományos jellegének köszönhetően — az előítéletektől mentes befogadást segíti elő. E funkciójában — többek között — két jellegzetessége, illetve érdeme támogatja. Egyik fő erénye az eddig jórészt ismeretlen vagy nem közölt dokumentumok, levéltári anyagok értékesítéséből származik, a másik viszont abból következik, hogy szerzőnk az értelmezés során a kortárs német politológia s a müncheni délkelet-európai kutatóintézet eredményeit szerencsés módon hasznosítja.

A történelmi kezelés nemcsak a múlt hiteles feltárását szolgálja, hanem aktuális gyakorlati segítségét is nyújtja. Arra gondolok, hogy például a romániai magyarság mai/holnapai autonómiatörekvéseinek érvényesítésében, reálpolitikai stratégiájának kidolgozásában és taktikai lépéseinek mérlegelésében az elődök tapasztalatait sem nélkülözheti. A jelen s a jövő tennivalóit nyilván alapvetően az új körülmények szabják meg. A kisebbségi jog- és érdekvédelem akciótervét az utóbbi években elfogadott európai normákhoz kell igazítani, ám a letűnt évtizedek tanulságait kár lenne mellőzni.

E tekintetben a szerző — múltunk politikai régészeként — számos érdekes és tanulságokban gazdag leletet hozott felszínre. Olyanokat, amelyeket restaurálva és korszerűsítve talán mai politikai konstrukciókba lehetne beilleszteni. De ha ez nem lehetséges is, ismeretük az alakuló politikai osztály számára kötelező lenne. Ama sokat emlegetett „profiság” a politikában bizonyos kultúrával jár együtt, s ez a műveltség — többek között — az előző nemzedékek kezdeményezéseinek és kudarcainak kritikai birtokbavételét feltételezi.

A K. Lengyel Zsolt feltámasztotta múlt összetevőinek áttekintése előtt hangsúlyoznom kell, hogy az ő felfogása szerint (s ezt a nézetet könyve is exponálta) a kisebbségi politikának elkerülhetetlenül a különböző nagyságrendű kompromisszumok mentén kell zajlania. A politikai kultúra nálunk is észlelhető alacsony színvonalán, valamint a sok sérelem és csalódás hatása alatt a kompromisszum fogalma/gyakorlata becsmerlő konnotációt kapott. Gombár Csaba figyelmeztetett azonban, hogy e fogalom „magyar megfelelője nem a gerinctelenség: vagy az elvtelen megalkuvás, hanem a kiegyezés” (*Politika — címszavakban*. Bp. 1983. 72.).

Tudhatjuk: kölcsönös engedmények nélkül elképzelhetetlen az eltérő érdekek, aspirációk egyeztetése, márpedig a valóság szorításában az érdekegyeztetés a célra vezető út. A kisebbség — per definitionem — arra kényszerül, hogy egyezkedjék, és érdekeit okos kompromisszumok révén érvényesítse. A kiegyezés moralizáló elítélése nem csupán valóságidegen, hanem káros, mert alternatívája éleződő konfliktusokba, etnikai tisztogatásokba, pogromokba, végül polgárháborúba torkollhat. A kompromisszumos konfliktuskezeléstől elválaszthatatlan ama türelem, amely a másságot, az eltérő érdekeket nemcsak tudomásul veszi, hanem békés

összehangolásukra törekszik. Persze léteznek hibás, rossz kompromisszumok, amikor elveink feladásával igyekszünk pozíciókat oltalmazni, fenntartani. Az ilyen elvtelenség csak tisztavirágultú eredményeket hozhat, de végül — szinte elkerülhetetlenül — kudarchoz vezet. A kisebbségi történelem tele van jó és hibás kompromisszumokkal, de — ezt szintén alá kell húzni — kiegyezés, tolerancia nélkül a többség sem politizálhat hosszabb távon eredményesen; a józan érdekegyeztetés neki is léteérdeke.

E kis politológiai kitérő után — szerzőnköt követve — megállapíthatjuk, hogy már a transzvilvanizmus születésénél a kiegyezés keresése bábáskodott. Ez az igyekezet aztán — sok sikertelenségtől kísértén — egész pályáján végigvonult. Valószínű, hogy ez a múlt is ellene hangolta mai ifjú és kevésbé ifjú „radikális” elutasítóit. A kezdeteket annak a tudomásulvételre jelezte, hogy Erdély Romániához került, s ebből a traumatizáló fejleményből az erdélyiségben való megkapaszkodás valaminő kompenzációt, egy lehetséges kiutat kínált. Az új helyzettel való „megalkuvást”, a csodavárás feladását (főként Trianon után) az országrész történelmi különállási hagyományának túlhangsúlyozása, a régebbi — Erdély elmaradottságának felszámolását célzó — decentralizáló javaslatok felkarolása segítette elő. K. Lengyel Zsolt nem az „erdélyi lélek”, az „erdélyi szellem” valóságártalmát firtatja, nem elsősorban az ezekhez kötődő demitizálást szorgalmazza, hanem részleteiben idézi fel a korabeli politikai ütközéseket (magyar–román perszonálunió, föderációs tervek, az erdélyi függetlenség különféle változatai, a „keleti Svájc” stb.), hogy kudarcaikat rögzítve, folytatólag a húszas évek román belpolitikai erővonalait vázolja fel. A transzvilvanizmus forrásvidékét nem annyira a szellemi ősök feltámasztásával kívánja körüljárni, mint azoknak a politikai törekvéseknek és összefüggéseknek a felvillantásával, amelyek létrejöttét kiváltották. Hosszasabban időzik a Kós-féle Magyar Néppárt, a konzervatívabb Magyar Szövetség szármáypróbalgatásainál, majd az Országos Magyar Párt színre lépését és első egyezkedéseit (pl. csucsai paktum) bírálati szelvényben vázolja fel.

Nem elégszik meg a három nép — Kós meghirdette — egymásra utaltságának, kölcsönhatásainak a méltatásával, hanem minden önámítás nélkül vizsgálja meg, milyen visszhangot váltott ki román és szász körökben az erdélyi sorsközösség gondolata. Rámutat, hogy e kérdés-komplexum tisztázása megköveteli egyrészt az interetnikus (magyar–román–német) viszonyok, másrészt a Kárpáteken túli Ó-Romániához, a „regát” politikai erőihez fűződő kapcsolatok alakulásának alapos ismeretét. Ha a magyar–szász kulturális kapcsolatok története már nagy vonásokban becsérkészített terület (Ritoók János: *Kettős tükör*. A magyar–szász együttélés múltjából és a két világháború közötti kapcsolatok történetéből. Buk. 1979), szerzőnk ama fáradozásai, hogy az erdélyi románok, mindenekelőtt pedig a Maniu-féle Nemzeti Párt színe-változásait nyomon kövesse (főként az erdélyi autonómia, illetve a decentralizálás vonatkozásában), nemcsak számos ismeretlen adalékot hoztak felszínre,

hanem a ma s a holnapok távlatában releváns tanulságokkal szolgálhatnak. Bukarest központosító politikája végül minden decentralizáló igyekezetnél erősebbnek bizonyult. Az autonómia bármilyen szándékát románellenes ármánynak bélyegezték, s ez a viszonyulás később a Maniu-Mihalache vezette nemzeti parasztpárt politikájában is irányadó lett.

Ez a folyamat a román nemzettudat és nemzeti ideológia változásaira is fényt vet. Világossá teszi, hogy noha a transzilvanisták elhatárolták magukat bármilyen revizionista-irredenta kalandtól, a nagyromán politika — függetlenül az egymással vetélkedő pártoktól — az erdélyiség megnyilvánulásait fokozódó bizalmatlansággal fogadta. Szeparatizmust vélt felfedezni a regionalizmus leghalványabb jelentkezésében; a terület-központúság uralkodó szempontjává vált. A közösségi neurózisok és hisztériák — Bibó István leírta — körképe egyértelműen felismerhető az egymást követő kormányok magatartásában. Persze azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy főként a hitlerizmus uralomra kerülése után a magyar revizionizmus egyre fenyegetőbb veszélyt jelentett számukra.

Míg a román kormányok figyelmének előterébe a régi királysághoz csatolt — nagyon eltérő fejlettségi-civilizatorikus színvonalon álló — tartományok uniformizálása nyomult, a transzilvanizmus kezdetől fogva Európa felé tájékozódott. K. Lengyel Zsolt aláhúzza, hogy az erdélyi gondolat hordozói között egy időben nagyon népszerű volt a páneurópai mozgalom, s ha Jászi Oszkár dunai utópiái szép, de megvalósíthatatlan tervek maradtak is, a közép-kelet-európai orientációhoz mindvégig ragaszkodtak. Ezek az elköteleződések is megóvták őket attól, hogy szellemi regionalizmusuk vidékies elzárkózással torzuljon. Az európai integrációt a kisebbségi kérdés korszerű rendezésének érdekében is szorgalmazó politikusainknak nem árt, ha a húsz-harmincas évek ilyen természetű erőfeszítéseit megismerik; már néhány illúzió elkerülése végett is.

Illúziókról szólván, szerzőnk kitér a „romániaiság” fogalmára, illetve e — Kristóf György, majd Gaál Gábor használta — fogalommal megjelölt irányzatra, amely részben az erdélyiséget meghaladóan lépett fel. Főként a Korunk körül csoportosult képviselői hangoztatták, hogy nem csupán erdélyi, hanem romániai magyarságról és művelődésről kell beszélni. Egyben az együttélés meg-

határozta s egy más állam határai/körülményei között kialakult kultúra sajátosságait hangsúlyozták. Az eltérő jegyek kiemelése azonban nem sugalmazott (mint egyes jugoszláviai szerzők esetében) a magyar nemzetről leváló mozgást. Kétségtelen viszont, hogy a romániaiságot felkaroló írókban és publicistákban valaminő általánosabb érvényű kompromisszum szándéka munkált. Azt az ábrándot kergették, hogy a román államkeretekbe való, elméletileg is aládúcolt beilleszkedéssel bizonyos engedményeket fognak a kisebbség javára elérni. Várakozásaiban keserűen csalódnuk kellett.

A vizsgált időszak különféle bel- és külpolitikai akcióinak felelevenítése során K. Lengyel Zsolt több olyan korabeli magyar közéleti személyiség munkásságát érinti, akik vagy méltánytalanul a feledés homályába veszték, vagy akikről az utókor egyoldalú, hamis képet őriz. Mostanában jelent meg — Balázs Sándor jóvoltából — Jakabffy Elemér tanulmányainak kisebb válogatása (*Nemzetiségpolitikai írások*. Buk. 1993), amely betekintést enged a kiváló kisebbségi vezető társadalompolitikai nézeteibe, a korai transzilvanizmus felidézése pedig Paál Árpád sokoldalú, mind gyakorlati, mind elméleti szempontból figyelemre méltó munkásságát helyezi reflektorfénybe. A könyv több részlete annak a szükségességét is felveti, hogy Györfás Elemér volt magyar párti szenátor működését az eddigienél árnyaltabban kell megítélni.

A korai transzilvanizmus forrásvidékének felderítése nem szorítkozik K. Lengyel Zsolt számára csupán a politikai-eszmei tényezők megvizsgálására. Könyvének újszerűsége abban is jelentkezik, hogy a húszas évek romániai gazdasági-pénzügyi viszonyait szintén bevonja múltidézése körébe. Újdonság továbbá, hogy témáját modernizációelméleti megközelítésben is szemügyre veszi.

A könyv eredetileg doktori értekezésnek készült, s ez a rendeltetése a közönségnek szánt változaton is nyomot hagyott. A recenziens csak azt kívánhatja, hogy egy részt K. Lengyel Zsolt kutatásai a jövőben a transzilvanizmus egész pályájára, sőt utóéletére is kiterjedjenek, másrészt a német kiadást egy magyar variáns is kövesse. E várakozásokat még azzal egészítheti ki, hogy szerzőnk munkája a további tudományos búvárkodások szempontjából ösztönző és termékenyítő lesz.

Gáll Ernő

Magyar Európa-történet

Európa története. Szerk. Gunst Péter. Szerzők: Orosz István, Papp Imre, Pósán László, Barta János, Mózes Mihály, Tokody Gyula, Menyhárt Lajos, Gunst Péter. Debrecen 1993. 432 lap.

Európa történetének megjelentetésével a magyar történettudomány újabb szintézise fekszik előttünk, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Egyetemes Történeti Tanszékének munkája.

A szintézis írói szakterületünk legjobb hagyományait követték. Noha nemzetközi kitekintésnek sohasem volt híján művelődésünk, különösen a múlt század végével érezte feladatának történettudományunk, hogy egyetemes történeti alkotással álljon elő. Népszerűsítő munkák és fordítások után a Marczali Henrik szerkesz-

tette, 1898-tól megjelenő impozáns *Nagy Képes Világtörténetet* kell kiemelnünk, amely azóta is a legterjedelmesebb ilyen szerű összefoglalásunk, s szakköröknek és nagyközönségnek egyaránt jó tájékoztatót nyújtott. Ugyanígy jelentős a Kolozsvári Egyetem termékenységről és élénk szellemiségéről ismert professzorának, Márki Sándornak négykötetes munkája, az egyetemes ókor, középkor, újkor és legújabb kor történetéről (1912). Csak a legjelesebbeknél maradvia, idézzük fel a Hóman Bálint-Szekfü Gyula-Kerényi Károly szerkesz-

tésében 1935–1936-ban megjelent *Egyetemes történet* négy vaskos kötetét, kiváló szerzőgárdájával.

Az utóbbi fél évszázadban azonban *Az emberiség története* (1963) kívül világtörténeti szintézis Magyarországon nem született; ez annál sajnálatosabb, mert Nyugaton a történelmi múlt összefoglalásában kiemelkedő eredmények jelentek meg. Pedig a magyar történelemszabványban volt az ilyen irányú érdeklődés. Az MTA Történettudományi Intézete, a budapesti, szegedi, debreceni és pécsi egyetemek egyetemes történeti tanszékeinek szakemberei számos önálló kiadványban, könyvben, jegyzetben, sorozatban, folyóiratban a legváltozatosabb formában foglalkoztak a kérdéssel. Külön monográfiákat szenteltek egyes országok, sőt kontinensek történetének bemutatására, nagy horderejű korok és események, jelentős személyiségek életrajzáinak és értékelésének megírására. Ismeretes, hogy a központi szakfolyóiratok, a *Századok*, *Történelmi Szemle*, *Hadtörténeti Közlemények*, *Levéltári Közlemények*, *Agrártörténeti Szemle* stb. mindig súlyt helyeztek az egyetemes-nemzetközi kiteikítésre, sőt az MTA Történettudományi Intézete Világtörténet már régóta külön sajtóorgánumban kíséri figyelemmel az egyetemes történelem kérdéseit, felveti a kérdéseket, bemutatja a külföldi eredményeket, s bekapcsolja a magyarországi történelemszabványt a nemzetközi tudományos vérkeringésbe.

A szélesebb kiteikítés a magyar történeti összefoglalásokból sem hiányzott, de annak egyértelmű, összehasonlítható módszerrel történő beépítése az egyetemes fejlődésbe, elsősorban kontinensünk múltjába a *Magyarok Európában* című négykötetes sorozattal valószínűleg meg (szerzői: Engel Pál, Szakály Ferenc, Kosáry Domokos és Glatz Ferenc). „A sorozat a magyar történelmet az eddigi összefoglalásoknál nagyobb kiteikítésű európai beágyazottsággal adja elő” — írja a korszerű szemléletű és módszerű vállalkozást szerkesztő Glatz Ferenc. Reméljük, hogy mindez távlatilag megteremt gyümölcsseit és múltunk szervesen, szerepéhez méltó módon épül majd bele a külföldi egyetemes történeti művekbe.

Ám nemcsak világtörténeti szintézis, hanem Európa története dolgában is gyengén állunk. Pedig kontinensünk múltjának bemutatásában immár háromszázados nyugati hagyománnyal rendelkezik tudományunk, s annak híre diákjaink egyetemjárása révén hozzánk is eljutott. Egyikük, az erdélyi Körmöczy János Göttingenben *Európa története politikai tekintettel* címmel G. Chr. Gebauernek (Gebaverus) J. G. Meusel által átdolgozott, igen sikeres munkája alapján (*Anleitung zur Kenntniss der europaischen Staatenhistorie*, amely 1775–1816 között hat kiadást ért meg) kéziratos állított össze. Ebben megemlékezik arról, hogy Európa történetének első megírója az úttörő Samuel Puffendorf volt, aki 1680-ban kiadott munkájával szerzett magának hírnevet; Gebauer és Meusel csak követték őt. Az államismereti iskola jelentős központjában, Göttingenben, a felvilágosodás századának végén L. T. Spittler adta elő az európai országok történetét, amit Körmöczy is hallgatott és jegyzetelt. A történeti megközelítésnek az a módja a múlt században több országban is nyilvánoságot nyert.

Századunkban a legismertebb ilyen munka talán H. A. L. Fisheré (magyar fordítása: *Európa története*. Bp. 1930; a kiadó pótlólag Magyarország történetét illesztette hozzá Balla Antaltól). Fisher munkája már az európai gondolat szellemi légkörében fogant, ami, ha akkor nem is, de a II. világháború után felerősödött és Nyugat-Európában hatékony gazdasági és politikai eredményekhez vezetett. Ezt az irányulást — minden eredménye ellenére — a történelemtudomány nem tudta kellőképpen követni. Európa kettéosztottsága, politikai elítélések, nemzeti tendenciák, régi beidegzettség, objektív értékelést kielégítő kialakultansága egyaránt hozzájárult ehhez a helyzethez.

Különösen ezért tiszteletre méltó a debreceni historikusok kezdeményezése Európa történetének megjelenítésére. Modern szemlélet és módszer, szintetizáló készség, az összehasonlítás, az értékek és tendenciák elsődleges kezelése és érvényesítése a múlt feltárásában: ezek a szerzők legfőbb törekvései. A kontinens egésze érdekli őket, szemben Fisherrel, aki csak az ó- és középkort tárgyalja. Elődjüktől eltérően Európa történetének új szintéziséből az ókor kimaradt, s csak a középkortól, az V. századtól kezdődik a kontinens fejlődésvonalának felrajzolása.

„Ennek a rövid, tömör összefoglalásnak az a feladata, hogy áttekintő képet adjon az európai történeti fejlődés fő vonalairól, lényegéről. Elsősorban annak a sajátos történeti fejlődésnek az összetevőit, egyes fontosabb lépcsőfokait, csomópontjait kívánja bemutatni, amelyek oda vezettek, hogy mára fokozatosan egyetlen társadalmi-gazdasági rend, nevezetesen az európai válik uralkodóvá a világ egészén (az észak-amerikai az európai áttületesének a terméke), s a világ többi kontinensének népei gyakorlatilag nem tehetnek mást, mint így vagy úgy ehhez alkalmazkodnak — ha nem akarunk megsemmisülni, ha eredeti sajátosságait legalább részben meg akarják őrizni” — írja a kötetet szerkesztő Gunst Péter.

A szerzők szemléletében Európa nem földrajzi, hanem történeti kategória; a fejlődés egy nyugati magból fokozatosan bontakozik és terjed ki az Urálig. Azok az előzmények, gyökerek, az egyes etnikumok kezdeti vívmányai képviselik a kiindulópontot, amelyek együttesen, egymással összefonódva alakítják az egész kontinens fejlődését. A hangsúly nem az eseménytörténetre, egyes országok történetére, hanem a különböző korok átfogó elemzésére, a jellemző vonások kiemelésére esik. A *Bevezető* szakítást ígér az Európa-centrikussággal, és „a világ egésze felől” megközelítést hangsúlyozza. A könyvben, töretlenül érvényesül az az elméleti vonal, amely szerint Európa történeti modelljét minden tagoltsága és sokszínűsége ellenére összefüggő egységnek kell tekintenünk.

A kitűzött cél a könyv tíz fejezetében valósul meg. A hozzá fűzött *Függelék* a tizenegyedik, s ezt kronológia és bibliográfia követi. Már a fejezetcímek a lényegre tapintandók, így mindjárt *Az európai fejlődés alapjai c. kezdőfejezet* (Gunst munkája). Annak, hogy a XVI. századtól Kinával szemben Európa döntő módon előretört, a lényege a kelta, germán és antik (görög-római) világ technikái, gazdasági-jogi-ideológiai vívmányainak

egybeolvadása. A nyugati modell fölényét a magántulajdon kialakulása és a római típusú kereszténység egyénre, pluralizmusra építő jellege hozta, míg a kontinens keleti felén az államnak alárendelt egyház, számos közösségi tulajdonforma, erősen központosított despotikus államvezetés érvényesült, s mindez nehezítette a társadalmi tagozódást. Következésképpen Nyugaton jelentős városok, kereskedelmi-ipari központok alakultak, országos arányuk-súlyuk rohamosan növekedett, amihez képest Kelet-Európa jócskán lemaradt. A nyugati modell fölényét a XVI. századtól „a gyorsuló fejlődés, annak technikai, technológiai következményei” biztosították Európában, sőt az egész világon. Közép-Európában egy Nyugat és Kelet között elhelyezkedő „átmeneti modell” jelentkezett (itt a szerző megálapításai szerencsésen ötvöződnék Bibó István és Szűcs Jenő egyes tételeivel). A különbségek ledolgozása azóta is folyik.

A fejlődésvonal irányát követi a későbbi három fejezet: *A mediterrán birodalomtól Európáig*, *A feudális Európa és A rendi korszak Európája*. Itt — a tulajdonképpeni középkor történetét bemutató részeknél — a neves historikusé, Orosz Istváné az oroszlanrész, mellette pedig Pósnán László és Papp Imre jeleskedik. A korszak olyan alapkérdései mellett, mint a feudális gazdaság és társadalom, rendiség és rendi monarchia, kézműipari „forradalom” és agrárátalakulás, olyan címekben, mint *Kisérletek az egyetemes Európa fenntartására és kiterjesztésére, Európai művelődés a skolasztika jegyében*, minduntalan felelevenedik a könyv általános irányvonala.

Hogy mennyire célra törő a kötet, azt mutatja a lényegét tükröző V. fejezet: *A modern Európa hajnala* (írói: Barta János, Pósnán László és Papp Imre). Mivel az újkorban járunk, itt olvashatunk az abszolutizmusról, a korai gyarmatosításról, reneszánszról, reformációról, katolikus megújulásról és barokkról. Az ide tartozó Ész évszázada jelzi, hogy következik *A gazdasági-társadalmi átalakulás és polgári forradalmak* fejezete (VI.). Hiszen a felvilágosodás és polgári forradalmak, természettudományok és ipari forradalom közt vitathatatlan az összefüggés, és valóban *A modern Európába* jutottunk (ezt Gunst Péter jegyzi, míg a címadó fejezetben Mózes Mihály és Papp Imre a munkatársai). Hiába próbált szembefordulni vele *A Szent Szövetség Európája* (VII. fejezet). Mennyire találó a záró részbe foglalt értékelés: „Amíg az angol befolyás a feudalizmus bomlását, majd az ipari forradalom kibontakozását, a politikai és szellemi életben pedig a liberalizmus térhódítását segítette elő, az orosz befolyás a polgári átalakulás legfőbb kerékkötőjévé vált a kontinensen. A Nyugat- és Kelet-Európa közti távolság fenntartásában a Habsburg Birodalomnak és Poroszországnak is része volt.” Tokody Gyula megállapításai ezek, aki a VII. és VIII. fejezet megírásában a java részét vállalta, mellette meg Gunst Péter, Mózes Mihály és Papp Imre írta az egyes részeket.

A VIII. fejezet gazdasági irányulást sejtet (*Az ipari forradalom Európája*), a valóságban azonban a politikai kérdések nyomulnak előtérbe (az előbbiektől Gunst, az utóbbiak: az 1849 utáni nemzetközi erőviszonyok, a nemzeti államiség, Európa a századvég és századforduló

idején, az első világháború Tokody Gyula és Menyhárt Lajos írásai). Két summás összegezés gyorsan vezet napjaink felé: *A versailles-i rendszer Európája és A II. világháború* (IX. és X. fejezet). Végül a XI. záró fejezetben (*Függelék: Európa 1945 után*) a „két tábor” keserves évtizedei után az új, egységes Európa felé vezető út vázolja fel Gunst Péter.

A könyv írói egyetemi oktatók, munkájuk sok évtizedes tapasztalatra vall. A könyv felépítése és szerkezete, fejezetei és alfejezetei, a hozzájuk kapcsolódó tartozékok egy összeforrott munkaközösség felhalmozott tudásának bizonyítékai, akik sokban didaktikai célt követnek. Könyvük értékét azonban ez a tény nem csökkenti, hanem inkább növeli. Rendszeres, világos és jól áttekinthető kép bontakozik ki az olvasó előtt kontinensünk múltjáról, amit természetesen színesíteni, gazdagítani és tökéletesíteni lehet. Noha a könyv a lényegyet ragadja meg, az egyes alkotóelemek egybeforrasztása egy tömör szintézisbe sok akadály leküzdését kívánta a szerzőktől, a rengeteg anyag-adat rendezése és selejtezése szintűgy. A munkában egyensúlyt érzünk a nép és személyiség történelem-alakító szerepének megragadásában, hiányérzetünk van viszont az emberi, demográfiai tényező számszerű szemléltetésében. Jó gondolat volt a térképek szövegbe építése (közülük művelődési vonatkozásúak is vannak), de a Frank Birodalomtól a bécsi kongresszusig terjedő időszakból egy meghatározott dátumhoz kapcsolt európai politikai térkép sincs a könyvben. A kronológiákat túlságosan summásnak érezzük, és a szakirodalommal együtt kiegészítendőnek; már csak tájékoztatásképpen is ide kíváncsiaknak pl. az idézett magyar összefoglalások, aztán a *Historia mundi*, *Propiläen Weltgeschichte*, *History of Technologie*, *Histoire générale des sciences*, *Histoire générales des civilisations* stb.

Hosszú és küzdelmes volt, de végül is kecsgetető Európa népeinek útja. Nagy Konstantin úgy vélte, hogy békés kormányzása alá vetette „az egész földet”. Nagy Károly „renovatio imperii”-jével a teljes Európára kiterjedő birodalmat akar, de az elkövetkező másfél évezred sem volt elegendő a gondolat megvalósítására. A Kellog–Briand-paktum (1928) időszakában mintegy 60 állam tett hitet a nemzetközi problémák békés, erőszakmentes rendezésére; sajnos utána világméretű válság és világháború következett. A Helsinki Záróokmányban (1975) a kontinens országai, az USA és Kanada biztonsági és együttműködési kötelezettséget vállalt, s a zökkenők, törések, vészhelyzetek ellenére nem tört ki világméretű konfliktus, sőt az enyhülés és integráció jelei látszanak eluralkodni a két ellenséges tábor eltűnésével. Az általunk ismertett könyv nem mondja ki, de sejteti, hogy az európai gondolatnak jövője van.

Hasonló témakörű és eszmévilágú könyv sajnos Erdélyben nem született, s a behozottak közt sincs. Azért nagyon öröndetes volna, ha *Európa történetének* mondanivalója sokak tudatába behatolna, s a szakembereken, diákokon kívül a nagyközönséghez is eljuthatna.

Csetri Elek

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

1994. évi eseménynaptár

január 14.: Elnökségi ülés. Az elnökség megtárgyalta az évi közgyűlési előkészületeket, megállapította a közgyűlést előkészítő választmányi ülés időpontját és napirendjét. Állást foglalt a magyarországi doktori ösztöndíjak odaítélése és az átképzési kérések ügyében. Döntött az együttműködésről az Ybl Miklós Főiskolával, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság támogatásáról, valamint a kutatási megbízásokról.

február 18.: Az EME és a budapesti Ybl Miklós Műszaki Főiskola együttműködési megállapodást kötött.

február 26.: Választmányi ülés. A választmány megtárgyalta és jóváhagyta az évi közgyűlésen előterjesztendő főtitkári, gazdasági tanácsosi és ellenőri jelentést, valamint a jogtanácsosi beszámolót. Megvitatta és jóváhagyta az évi munka- és kiadói tervet. Jóváhagyta az Egyesület ingatlanainak javításához szükséges költségeket, az újabb belépési kéréseket, elfogadta a tagdíjak felemeléséről szóló javaslatot, és a kutatások támogatására pályázat kiírását határozta el.

Temesvár, március 14.: Kossuth Lajos halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések során az EME részéről Benkő Samu elnök tartott előadást.

március 19.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évi — tisztújító — közgyűlése a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. (Írtaát lásd előző számunkban.)

március 26.: Elnökségi ülés. Az elnökség megtárgyalta az önálló szakosztályi műhelymunka kialakításának a támogatását, elhatározta egy jogi szakbizottság létrehozását azzal a feladattal, hogy dolgozza ki az Egyesület vagyoni követeléseinek érvényesítéséhez szükséges teendőket. Kiadványainak egységesítését kiadói tanácsra bízta (tagjai: Csetri Elek, Dávid Gyula és Faragó József); ugyanakkor felkérte Csetri Eleket az Erdélyi Múzeum felelős szerkesztői teendőinek ellátására. Felkérte Jakó Zsigmond professzort, hogy továbbra is vállalja el az ingatlanok megfelelő helyreállításának és a könyvtár megszervezésének irányítását. Megtárgyalta részvételünket az RMDSZ Szövetségi Egyeztető Tanácsában, az Egyesület anyagi javainak leltározását, a tagdíjak nyilvántartását, a fiatalok és vidék bevonását az egyesületi munkába.

Budapest, március 28.: A Farkasréti temetőben Benda Kálmánt, Egyesületünk önzetlen barátját és támogatóját Jakó Zsigmond és Benkő Samu búcsúztatta.

március 31.: Az EME központi irodájában Benkő Samu elnöknek átnyújtották a Magyar Köztársaság érdemrendje középkeresztjét.

április 9.: A Romániai Magyar Könyvescéh alakuló ülése. A romániai magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem érdekvédelmi és érdekképviselői szerveként megalakult Könyvescéhnek az EME is tagja. Az alakuló ülésen Egyesületünket Kiss András főtitkár képviselte.

*április 16.: Kossuth Lajos halálának 100. évfordulója alkalmával Egyesületünk Kolozsvárt, a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében tudományos emlékülést rendezett, ahol Kiss András bevezetője után a következő előadások hangzottak el: Csetri Elek: *Kossuth és Wesselényi*; Orosz István (Debrecen): *Az úrbéres föld tulajdonjogi helyzete Kossuth nézeteiben*; Egyed Ákos: *Kossuth és a székelyek 1848-ban*; Pölöskei Ferenc (Budapest): *Kossuth és az államforma kérdése a szabadságharc idején*; Imreh István: *Kossuth a bálványosváraljai emlékezetében*; Benkő Samu:*

Kossuth történetfilozófiája. Az előadások szövege megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetekben (219. szám.)

április 19.: Együttműködési megállapodás-tervezet készült az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Hallgatói Önkormányzata és Kiadói Bizottsága között a diákok számára történő egyetemi jegyzetek adományozásáról.

Debrecen, április 28–29.: A Debreceni Akadémiai Bizottság Regionális Tudományos Rendezvényén az EME-t Egyed Ákos szakosztályi elnök képviselte.

április 30.: *Választmányi ülés.* A választmány megtárgyalta a magyarországi doktori képzés hazai vonatkozásait és a külföldön szerzett diplomák nosztrifikálásának ügyét. Állást foglalt amellett, hogy kizárólagos magyarországi doktori képzésre csak a hiány-szakterületek esetében tartja indokoltnak ösztöndíj juttatását, és javasolja, hogy az ösztöndíjkeret jó részét az országban doktorálók támogatására, magyarországi részképzésére fordítsák. Megtárgyalta és döntött az EME további jogfenntartó lépéseiről, könyvkiadói tevékenységünk megszervezéséről, Egyesületünk budapesti bemutatkozó rendezvényéről, valamint a romániai magyar értelmiség lehetséges feltérképezéséről. Jóváhagyta az újabb belépési és alapító tagsági kéréseket.

Szilágysomlyó, május 14.: Kossuth-emlékülés, halálának 100. évfordulóján. Kiss András bevezetője után előadást tartott Csetri Elek és Imreh István.

Budapest, június 17.: Gróf Bethlen István hamvainak a Kerepesi temetőben végleges nyugalóhelyére történt temetésén Jakó Zsigmond, az EME volt elnöke mondott búcsúbeszédet.

június 23.: *Elnökségi ülés.* A Magyar Tudományos Akadémia egyéves ösztöndíj-pályázatára beérkezett jelentkezések elbírálása.

Nagyenyed, szeptember 10.: Testvéregyesületünk, az Erdélyi Gazdasági Egylet megalakulásának százéves, valamint egykori nagyérdemű elnöke, Szász Pál halálának negyvenéves évfordulója alkalmával a Romániai Magyar Gazdák Egyesülete által rendezett megemlékezésen Egyesületünk részéről Benkő Samu elnök vett részt és előadást tartott az *EMGE 150 éves tevékenysége az erdélyi mezőgazdaság szolgálatában* címmel.

október 7.: *Elnökségi ülés.* Az Elnökség elfogadta az új központi irodába való költözésről, a vele járó költségekről és a személyi állományban történt változásokról szóló beszámolót, döntött részvételünkről az Illyés Alapítvány szakkuratóriumában, elfogadta az Egyesület kiadóbizottságának működési szabályzatát, megtárgyalta a budapesti tudományos ülésszak előkészítésével járó feladatokat. Kedvezően döntött Kovács Andrásnak a szombatosok emlékének megörökítésére vonatkozó javaslatáról. Határozott támogatási és pályázati ügyekben.

Az Illyés Alapítvány szakkuratóriumában az EME képviselőiben a következő tisztségviselők vesznek részt: Oktatási Szakkuratórium: Tonk Sándor alelnök; Tudományos Szakkuratórium: Benkő Samu elnök, egyúttal a Szakkuratórium elnöke, Péter Mihály alelnök és Kiss András főtítkárs. Az Országos Könyvtanácsban Egyesületünket Sipos Gábor titkár képviseli.

Hargitafürdő, október 21–23.: A Romániai Magyar Közgazdász Társaság III. Közgazdász Vándorgyűlésén Egyesületünket Soó Tamás gazdasági tanácsos képviselte.

Kézdivásárhely, október 21–23.: Az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság által rendezett Országos Szakmai Napok című konferencián Egyesületünk részéről Jodál Endre szakosztályi elnök vett részt.

október 25.: Az EME és a Magyar Országos Levéltár együttműködési megállapodást kötött.

Budapest, november 25.: A Gróf Mikó Imre Alapítvány egykori elnökének, Entz Géza *Erdély építészete a 11–13. században* című, az EME kiadásában megjelent könyvének bemutatója. Egyesületünket Jakó Zsigmond és Benkő Samu elnök képviselte.

Temesvár, december 7.: Az Ormós Zsigmond halálának 100. évfordulója alkalmával tartott megemlékezésen Egyesületünk részéről Benkő Samu tartott előadást.

Székeludvarhely, december 8.: Kossuth Lajos halálának 100. évfordulója alkalmával rendezett emlékülés. Előadók: Egyed Ákos és Imreh István.

Szakosztályi munka

Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

február 3.: Az *erdélyi magyarság története* című készülő összefoglaló munka Egyed Ákos által írott részének (1791–1918) vitája, Antal Árpád, Benkő Samu, Csetri Elek, Imreh István, Jakó Zsigmond, Magyar András, Nagy György, Sipos Gábor, Tonk Sándor részvételével.

február 19.: A Szakosztály évi — tisztújító — közgyűlése. Elnök: Egyed Ákos tudományos főkutató; titkár: Wolf Rudolf történelemtanár.

Torda, március 22.: Az újraindított Erdélyi Történelmi Adatok első kötetének, Wolf Rudolf *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678* című forráskiadványának bemutatója. Az Egyesület részéről részt vett: Csetri Elek és Wolf Rudolf.

Felolvasóülések:

március 25.: Nagy Jenő: Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megjelenésének feleútján*.

Szentkatolna, április 16.: Bálint Gábor születésének 150. évfordulója alkalmával az EME közreműködésével rendezett tudományos emlékülésen előadást tartott: Bodor András és Péntek János. Az előadások szövege az Erdélyi Tudományos Füzetekben (220. szám) jelent meg.

április 27.: Születésének 200. évfordulóján Jósika Miklós sírjának megkoszorúzása a Házsongárdi temetőben.

május 7.: Jósika Miklós-emlékülés Tordán. Egyesületünk részéről Antal Árpád vett részt és tartott előadást.

Csiksomlyó, május 16–22.: Tánczos Vilmos irányításával, az EME támogatásával hét egyetemi hallgató a csiksomlyói búcsúra vonatkozó gyűjtő- és kutatómunkán vett részt.

Nagyenyed, június 14.: Kemény Zsigmond emléktáblájának a Bethlen Kollégiumban történt leleplezésén Egyesületünk részéről Benkő Samu vett részt és tartott előadást.

Ajton, július 2.: Az id. Zeyk Miklósról Egyesületünk közreműködésével rendezett megemlékezésen előadást tartott Egyed Ákos: *Id. Zeyk Miklós, a fényképezés és a magyar gyorsírás úttörője*, valamint Ferenczi István: *Ajton régészeti és történelmi jelentősége* címmel.

Nagyvárad, július 9.: Bíró József emléktáblájának az EME közreműködésével történt leleplezésén Egyesületünk részéről részt vett, illetve előadást tartott: Benkő Samu, Gyurka László, Kovács András és Murádin Jenő.

Kolozsvár—Torda, július 16.: A Kőváry László születésének 175. évfordulójára rendezett megemlékezéseken Egyesületünk részéről Csetri Elek és Gaal György vett részt és tartott előadást.

Torockó, augusztus 29.—szeptember 3.: Ferenczi István és Vincze Zoltán irányításával, az EME támogatásával kolozsvári diákok a Torockói-medence régészeti tereptárgyainak kutatásán vettek részt.

november 19.: A Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály közös tudományos ülészakán a következő előadások hangzottak el: Nagy György: Az államnemzet meg a nemzetállam konok kísértete; Keszeg Vilmos: A romániai magyar néprajzkutatás öt évtizede; Egyed Emese: A megelevenedő költő (Eredmények és titkok a Barcsay Ábrahám-kutatásban); Gagy Balla István: Az 1956-os kutatás helyzete, problémái és feladatai; Kovács András—Sipos Gábor—Tonk Sándor—Wolf Rudolf: Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában.

Természettudományi és Matematikai Szakosztály

február 18.: A Szakosztály évi — tisztújító — közgyűlése. Elnök: Kékedy László ny. egyetemi tanár; titkár: Nagy-Tóth Ferenc tudományos főkutató.

Felolvasóülések

január 28.: Vargha Jenő: Szent-Györgyi Albert élete és munkássága.

február 25.: Wanek Ferenc: Az Erdélyi-medence fejlődéstörténete a kagylósrák-faunák tükrében.

március 18.: Oláh Károly (Budapest): Termokinetika.

április 29.: Zsakó János: Az orvoscímia atyja — 500 éve született Paracelsus.

május 6.: Gulyás Sándor: Az anyaországi nektárkutatások eredményei.

május 27.: Csűrös István 80 éves címmel a tudós tiszteletére rendezett felolvasóülés. Előadások: Kékedy László: Az ünnepelt köszöntése; Bakó Botond: Csűrös István — a tanár; Kisgyörgy Zoltán: Növénytársulási kutatások Erdélyben.

június 24.: Farkas György: A vinil monomerek redoxi indítású oltásos kopolimerizációja.

október 29.: A Szakosztály tudományos ülészakája. Két osztályban összesen 39 előadás hangzott el.

november 25.: Almási Miklós: Oláh György, az 1994. évi kémiai Nobel-díjas hozzájárulása a modern szerves kémia kialakulásához.

A székhelyen kívül tartott előadások:

Debrecen, július 30.—augusztus 1.: Kárpát-medence környezetvédelmi Konferencia. A Szakosztály tagjai 14 előadást tartottak.

** A Szakosztály munkájának részletes eseménynaptára a Múzeumi Füzetekben jelenik meg.*

Orvostudományi Szakosztály

Marosvásárhely, február 19.: A Szakosztály évi — tisztújító — közgyűlése. Elnök dr. Pap Zoltán egyetemi tanár, titkár dr. Benedek István főorvos.

Budapest, április 30.—május 2.: A Magyar Kardiológusok Társasága, a Gábor György Alapítvány és az EME Orvostudományi Szakosztályának kardiológiai szakcsoportja által szervezett továbbképzésen 40 kardiológiában dolgozó romániai szakorvos vett részt.

Székelvudvarhely, május 23—24.: A Szakosztály és a MET közösen szervezett tudományos rendezvénye.

Csikszereda, május 27—28.: Az Orvostudományi Szakosztály, a Keresztény Orvosok Szövetsége IV. Tudományos Ülésszakán a Szakosztály 330 tagja vett részt, akik a 3

felkért előadáson kívül 3 osztályban 120 értekezést adtak elő. Az értekezések szövege az Orvostudományi Értesítő LXVII. kötetében jelenik meg.

Marosvásárhely, július 15.: Az EME Orvostudományi Szakosztálya és a budapesti Genersich Alapítvány kiadásában Genersich Antal születésének 150. évfordulója alkalmával megjelentetett *Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról* című tanulmánykötet bemutatása a vártemplom gótikus termében.

Marosvásárhely, szeptember 24–25.: A Szakosztály és a MET közös tudományos ülésszakán dr. Balla Árpád és dr. Benedek István tartott előadást.

Marosvásárhely, október 22.: Az Orient Gyula születésének 125. évfordulója alkalmával a Szakosztály Gyógyszerészeti szakcsoportja szervezésében tartott emlékülésen Péter Mária, Kata Mihály (Szeged), Gyéresi Árpád és Kelemen Fazakas Hajnalka tartott előadást.

A Szakosztály kolozsvári csoportjának tevékenysége

február 22.: Havi ülés, dr. Széplaki Attila vitaindító előadásával.

április 14.: A Szakosztály kolozsvári csoportja, a Heltai és a Filantrop Alapítvány szervezésében a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtárának munkatársai adtak elő az orvosi adattárolásáról.

április 26.: Havi ülés, dr. Gaál Viola vitaindító előadásával.

* A Szakosztály tevékenységének részletes eseménynaptára az *Orvostudományi Értesítő*ben jelenik meg.

Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály

február 16.: A Szakosztály évi — tisztújító közgyűlése. Elnök Nagy György egyetemi adjunktus, titkár Mócsy László kriminológus.

április 14.: Bővített szakosztályi választmányi ülés. A választmány elkészítette tudományos munkatervét és megtárgyalta az Egyesület vagyonának visszaszerzése érdekében teendő jogi jellegű intézkedéseket.

november 3.: Felolvasó ülés. Demény Pál Az államosított ingatlanok visszaadásának, illetve eladásának jogi vonatkozásai.

november 19.: A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztállyal közösen szervezett tudományos ülésszak. (Lásd a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály eseménynaptári részét.)

Műszaki Tudományos Szakosztály

február 19.: A Szakosztály évi — tisztújító — közgyűlése. Elnök Jodál Endre mérnök, titkár Bitay Enikő mérnök.

Felolvasóülések

április 29.: Kerekes László: *Forgácsolási folyamatok akusztikus emisszió alapuló felügyelete* (I.)

május 20.: Kerekes László: *Forgácsolási folyamatok akusztikus emisszió alapuló felügyelete* (II.)

november 20.: Barabás Tibor: *A Kárpát-medence hidrológiai egységének jelentősége környezetvédelmi szempontból.*

A Szakosztály tagjainak részvétele a székhelyen kívüli rendezvényeken:

Tusnád, február 21—26.: Műemlékek rehabilitálásának elméleti és gyakorlati kérdései.

Nemzetközi Tudományos ülésszak.

Illyefalva, április 25.: Az Ifjúsági Műemlékkonferencián a Szakosztály részéről Balogh Ferenc vett részt és tartott előadást.

május 18—20.: A Conferința Internațională de materiale și tehnologii de fabricație című konferencián Pálfalvi Attila és Marec V. tartott előadást.

Újvidék, június 22—24.: Kerekes László két előadást tartott.

július 23.: Az RMDSZ-konferencián Barabás Tibor tartott előadást.

Szeged, július 28.: Az Értelmiség '94 — Tradíció és megújulás Nyári Egyetemen Balogh Ferenc tartott előadást.

Debrecen, július 28.—augusztus 4.: A Kárpát-medence IV. Környezetvédelmi Konferenciáján Barabás Tibor mutatott be értekezést.

augusztus 30.: A Közös környezetünk Európa '94 című rendezvényen Balogh Ferenc tartott előadást.

Budapest, október 1.: Az Ybl Miklós Műszaki Főiskola Építőanyagok konferenciáján Balogh Ferenc tartott előadást.

Eger, október 17—21.: A Kárpát-medence vízkészlete és vízi környezetvédelme című konferencián Barabás Tibor tartott előadást.

október 2.: A Romániai Magyar Közgazdász Társaság ülészakán Kerekes László tartott előadást.

Kézdivásárhely, október 21—23.: Az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományi Társaság által szervezett III. Országos Szakmai Napok konferencián Gyenge Csaba, Hollanda Dénes és Kerekes László tartott előadást.

Maribor, október 27—29.: A DAAM '94 konferencián Kerekes László két értekezéssel szerepelt.

Együttműködési tevékenység:

Gyergyószentmiklós, július 9—23.: Az Ybl Miklós Műszaki Főiskolával kötött együttműködési megállapodásnak megfelelően a Főiskola Népi Építészeti Tudományos Diákkörének a Szabó László docens vezette diákjai által végzett felmérési és kutatási munkában Gál Szabolcs és Suciu Cristian kolozsvári műegyetemi hallgatók vettek részt. A búcsú-összejevetelen Egyesületünket Tonk Sándor alelnök, valamint Rokaly József gyergyószentmiklósi történelemtanár képviselte. Az utóbbi részt vett a helyi szervezésben is.

Entz Géza tudományos díj alapítása

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány néhai Entz Géza professzor emlékére és tiszteletére róla elnevezett díj alapítását határozta el.

Entz Géza (1913–1993) a magyar művészettörténet európai rangú képviselője és a magyar műemlékvédelem fáradhatatlan szervezője volt, akinek munkásságában a középkori Erdély művészeti emlékeinek kutatása kiemelkedő helyet kapott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1950. évi betiltásáig Entz Géza annak munkatársa volt, 1990-től pedig haláláig az újjáalakuló EME támogatására szerveződött Gróf Mikó Imre Alapítvány alapító elnökeként dolgozott.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Gróf Mikó Imre Alapítvány az Entz Géza-díjjal olyan erdélyi témájú, nyomtatásban megjelent vagy nyomdakész tudományos munkákat kíván kitüntetni, amelyek — miként Entz Géza írásai is — a művészettörténet, a történelem és segédtudományai, valamint a régészet terén születtek, és kimagasló tudományos értéket képviselnek. A díjat erdélyi és Erdélyen kívül élő kutató egyaránt elnyerheti.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma az Entz Géza professzor halálának évét (1993) követő minden ötödik esztendőben áttekinti a fenti tudományágak területén született munkákat, és közülük a legjelentősebbnek ítélt alkotást (esetleg alkotásokat) jutalmazza a komoly anyagi elismeréssel is járó Entz Géza-díjjal.

A díj odaítélésének elengedhetetlen feltétele a díjazandó munka kiemelkedő tudományos értéke. Ha ilyen munka az adott öt éves időszakban nem születne, a díj nem kerül kiosztásra.

A díj odaítéléséről, a vele járó pénzüsszeagről, továbbá a díjjal kapcsolatos valamennyi részletről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Kuratóriuma dönt. A díj kiadására első alkalommal 1998. március 3-án kerül sor.

Most jelent meg
az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában

ENTZ GÉZA

ERDÉLY ÉPÍTÉSZETE A 11–13. SZÁZADBAN

c. munkája.

Az EME néhai tagjának és a Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriuma első elnökének műve a Kárpátok karéjában kifejlődött román kori építőművészet monografikus összefoglalása.

A kötethez Marosi Ernő írt előszót. A kiadvány 57 fényképet és 2 térképet tartalmaz.

Tagjaink a kötetet az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi irodájában találhatják meg.

Tartalom

Benda Kálmán: Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság	1
Balogh Béla: Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908)	5
Köllő Károly: Bánffy Miklós, az Erdélyi Lapok főszerkesztője (1912–1913)	21
Gaal György: Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze	28
Gergely Katalin: Húsvéti határkerülés 1990–91-ben a Gyergyói-medencében	45

Műhely

Benkő Elek: A botházai református templom építési feliratai	56
Varga Árpád: Egy mezőtelegdi pénztárkönyv tanulmányai	62
T. Szabó Csilla: Előkészületben a Döbrentei-kódex új kiadása	65
Zsók Béla: A Dévára települt bukovinai székelyek kapcsolata a környező románsággal	70
Gagy Balla István: Az erdélyi 1956-os kutatás jelenlegi állásáról	75

Megemlékezés

Csetri Elek: Benda Kálmán (1913–1994)	81
Nagy Jenő: Gunda Béla (1911–1994)	82

Szemle

Pál Judit: Szász kutatások a nagyszebeni Társadalomtudományi Kutatóintézetben ..	87
Kiss András: Középkori magyar levelek	91
Szabó György: Két újabb erdélyi iskolatörténeti forráskiadvány	93
Bodor András: Bethlen János összes művei magyarul	94
Varga Árpád: A Siculicidium jegyzőkönyve	96
Benkő Samu: Hermányi Dienes József, az EME klasszikusa	98
Gaal György: A székelykeresztúri Orbán Balázs — volt unitárius — Gimnázium 200 éves története	99
Dávid Gyula: Jókai Mór levelezése (1876–1885)	101
Vofkori Mária: A szükségesség fegyelem és a szükséges szabadság	103
Jakó Zsigmond: Újra megjelenik a Turul	104
Kabán Annamária: Magyar nyelvtörténeti szintézis	106
Kötő József: Az erdélyi magyar színjátszás történetéhez	108
Dávid Gyula: Két irodalom mezsgyéjén	110
Gáll Ernő: Sikertelen magyar–román kompromisszumkeresés	111
Csetri Elek: Magyar Európa-történet	114

Egyesületi közlemények

1994. évi eseménynaptár	117
-------------------------------	-----

